

VERSLAG KRIJGSGEVANGENSCHAP
SOLDAAT HERMAN KROONENBERG

Kgf 103169

Stalag XI-a Altengrabow

Stalag XI-b Fallingbosten

Kdo Bosse 5013,

Kdo Uelzen 5003

juni 1943 tot mei 1945

Inhoudsopgave

1.	Voorwoord	3
2.	Oproeping	4
3.	Van onderduiker tot krijgsgevangene	6
4.	Krijgsgevangen	22
5.	Arbeitskommando Bosse 5013.....	38
6.	Gevlucht uit Bosse	54
7.	Arbeitskommando Uelzen 5003.....	65
8.	De gevechten rond Uelzen.....	106
9.	Terug naar Holland	117
10.	Namenregister Nederlanders.....	151

1. Voorwoord

Het uitgetypte verslag van soldaat Herman Kroonenberg bevindt zich in de collectie van het Joods Historisch Museum te Amsterdam (object D005866). Het bewaard gebleven verslag is na de oorlog uitgetypt, vrijwel zeker aan de hand van aantekeningen en herinneringen, waarbij mogelijk aanvullingen en verbeteringen zijn aangebracht. De oorspronkelijke aantekeningen zijn niet in het archief van het Joods Historisch Museum bewaard. Het verslag is bijzonder vanwege de Joodse achtergrond van Herman Kroonenberg en het feit dat hij met zijn melding om teruggevoerd te worden in krijgsgevangenschap, uiteindelijk met succes aan de Jodenvervolging in Nederland wist te ontkomen.

Bij het bewerken van dit verslag is gebruik gemaakt van bronnen en literatuur zoals:

- De digitale database van de Nederlandse krijgsgevangen officieren, onderofficieren en manschappen, Arbeitskommando's en overlijdensgevallen, zoals opgesteld door E. van der Most op basis van archieven uit het Nationaal Archief (NA), het Nederlands Instituut Militaire Historie (NIMH), het Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie (NIOD) en het Archief Eemland. Deze database is gedeeltelijk toegankelijk via www.krijgsgevangen.nl;
- *"Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis"*, David Jan Smit, 1996;
- *"De Pastorie van Mühlberg"*, Ds. de Kluis, 1946;
- *"Prikkelraad, Nederlandsche krijgsgevangenen spreken"*. Bob Entrop en Joh. Mulder, 1946.

Aan de hand van de bovenstaande bronnen en literatuur zijn zoveel mogelijk fouten en onduidelijkheden in het verhaal gecorrigeerd. Zoveel mogelijk zijn de genoemde namen gecontroleerd, zo nodig aangepast en voorzien van voorletters, rangaanduiding en het krijgsgevangennummer (kgf.). Aan het eind van het dagboek heb ik een namenregister opgenomen van de personen die in het dagboek zijn genoemd.

Aan het verslag is hoofdstuk 2 (oproeping) toegevoegd, omdat dit het kader is waarbinnen de Nederlandse militairen naar Duitsland werden afgevoerd. Verder zijn plaatselijk in de tekst schuin gedrukte passages opgenomen die niet in het oorspronkelijke verslag voorkomen. Deze passages zijn afkomstig uit andere bronnen en alleen toegevoegd om te attenderen op belangrijke gebeurtenissen die (om verschillende onbekende redenen) niet zijn vermeld in het oorspronkelijke verslag. Verspreid door het verslag zijn foto's ingevoegd die eveneens niet in het oorspronkelijke verslag aanwezig zijn. Deze foto's zijn uitsluitend ter illustratie toegevoegd.

Dit verslag is bewerkt en digitaal gemaakt ten einde het beter leesbaar te maken. Bovendien zijn feiten nu eenvoudig digitaal terug vindbaar en kunnen deze worden vergeleken met andere gegevens uit andere verslagen en dagboeken. De voorliggende bewerking is vervaardigd als een onderdeel van een omvangrijker studie naar de krijgsgevangen Nederlandse officieren, onderofficieren en manschappen.

E. van der Most ©

Gouda

29 oktober 2019, 1^e versie

7 mei 2021, 2^e versie

2. Oproeping

In onderstaande tabel zijn op basis van de advertenties in de landelijke kranten, de Ab- und Zuganglisten en repatrieringen de oproepingen van de verschillende legeronderdelen chronologisch weergegeven. Vet gedrukt zijn de groepen die relevant zijn voor het verslag van Herman Kroonenberg.

Datum	Onderdeel	Rang	Geboren (letter)	Plaats van melding
15 mei 1942	Beroeps land- en zeemacht	Officieren, cadetten, adelborsten		Assen, Bussum, Breda, Ede, Roermond
7 mei 1943	beroeps infanterie	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
7 mei 1943	beroeps cavalerie	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
7 mei 1943	beroeps artillerie	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
7 mei 1943	beroeps politietroepen	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
7 mei 1943	beroeps technisch Personeel, politietroepen	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
10 mei 1943	beroeps zeemacht	lager dan officier	>31 maart 1898 A- H	Wehrmachtslager Amersfoort
10 mei 1943	beroeps Genie	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
10 mei 1943	beroeps Mil. Luchtvaart	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
13 mei 1943	beroeps zeemacht	lager dan officier	>31 maart 1898 I-Z	Wehrmachtslager Amersfoort
13 mei 1943	beroeps overigen	lager dan officier	>31 maart 1898	Wehrmachtslager Amersfoort
29 mei 1943	R. Grenadiers	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
1 juni 1943	R. Grenadiers	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
3 juni 1943	1 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
3 juni 1943	R. Jagers	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
4 juni 1943	1 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
4 juni 1943	R. Jagers	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
7 juni 1943	2 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
7 juni 1943	9 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
8 juni 1943	2 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
8 juni 1943	9 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
10 juni 1943	3 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
10 juni 1943	11 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
11 juni 1943	3 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
11 juni 1943	11 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
14 juni 1943	4 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
14 juni 1943	12 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
15 juni 1943	4 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
15 juni 1943	12 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
17 juni 1943	5 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
17 juni 1943	19 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
18 juni 1943	5 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
18 juni 1943	19 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
21 juni 1943	20 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
21 juni 1943	Landmacht	reserve officier	A-N	Wehrmachtslager Amersfoort
21 juni 1943	Marine	reserve officier	A-N	Wehrmachtslager Amersfoort
22 juni 1943	20 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
22 juni 1943	Landmacht	reserve officier	O-Z	Wehrmachtslager Amersfoort
22 juni 1943	Marine	reserve officier	O-Z	Wehrmachtslager Amersfoort
24 juni 1943	6 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
24 juni 1943	8 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Frieslandkazerne Assen
25 juni 1943	6 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
25 juni 1943	8 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Frieslandkazerne Assen
1 juli 1943	1 R.V.A.	lager dan officier		Frieslandkazerne Assen
28 juni 1943	4 R.V.A.	lager dan officier		Frieslandkazerne Assen
28 juni 1943	5 R.V.A.	lager dan officier		Frieslandkazerne Assen

28 juni 1943	7 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
29 juni 1943	7 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort
2 juli 1943	8 R.V.A.	lager dan officier		Frieslandkazerne Assen
1 juli 1943	10 R.I.	lager dan officier	1924-1915	Wehrmachtslager Amersfoort
2 juli 1943	10 R.I.	lager dan officier	1914-1904	Wehrmachtslager Amersfoort

De beroepsofficieren die zich in 1942 meldden werden afgevoerd naar Oflag XIII-b Neurenberg-Langwasser, om korte tijd later verder te reizen naar Stalag 371 Stanislau. De reserveofficieren werden, na melding in Amersfoort, afgevoerd naar Oflag XXI-d/z Schildberg.

Het personeel in rang lager dan officier van de bovenstaande legeronderdelen werd, na melding in Amersfoort, of Assen, afgevoerd naar Stalag XI-a Altengrabow.

Zij verbleven in de regel korte tijd in Amersfoort of Assen, om dezelfde dag of enkele dagen later per trein te vertrekken naar Stalag XI-a Altengrabow. De treinen uit Assen werden in Zwolle gekoppeld aan de treinen uit Amersfoort. De treinen volgden tot aan Maagdenburg dezelfde route. Vanaf Maagdenburg waren er twee opties, doorrijden tot Loburg en van daaruit naar Altengrabow, of doorrijden naar Burg en daar overstappen op een smalspoortreintje dat naar Dörnitz-Altengrabow ging,

De volgende groepen Nederlanders arriveerden in Stalag XI-a Altengrabow:

Kgf nummer Onderofficieren en manschappen

- 104001 - 104473 (473 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op zaterdag 8 mei 1943, ¹⁾
- 104474 - 105643 (1170 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op vrijdag 14 mei 1943, ²⁾
- 105644 - 106364 (722 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op dinsdag 1 juni 1943, ³⁾
- 106365 - 106909 (545 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op zondag 6 juni 1943, ⁴⁾
- 106910 - 107429 (520 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op zaterdag 12 juni 1943, ⁵⁾
- 107430 - 108101 (673 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op zondag 20 juni 1943, ⁶⁾
- 108102 - 108561 (460 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op maandag 28 juni 1943, ⁷⁾
- 108562 - 108700 (139 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op zondag 4 juli 1943, ⁸⁾
- 103001 - 103397 (397 man) aankomst in Stalag XI-a Altengrabow op zondag 4 juli 1943. ⁹⁾**

Herman Kroonenberg behoorde dus tot de laatste groep Nederlandse krijgsgevangenen, die naar Stalag XI-a Altengrabow is afgevoerd.

Met de laatste groep Nederlanders, die op 4 juli 1943 arriveerde, stopte de eerste opvang in Stalag XI-a Altengrabow en ging Stalag IV-b Mühlberg fungeren als eerste opvang voor de Nederlandse onderofficieren en manschappen.

1 Dit betreft het beroepspersoneel, dat zich op 7 mei 1943 meldde (zie tevens Loe de Jong, deel 7 eerste heft, p. 610-612 voor de percentages die zich wisten te onttrekken aan krijgsgevangenschap met een "blauwe Ausweis", of door onder te duiken).

2 Dit betreft het beroepspersoneel, dat zich op 10 en 13 mei 1943 meldde.

3 Dit betreft Grenadiers, die zich op 29 mei 1943 meldden.

4 Dit betreft Grenadiers, Jagers en 1 R.I., die zich op 1, 3 en 4 juni 1943 in Amersfoort meldden.

5 Dit betreft 2, 3, 9 en 11 R.I., die zich op 7 juni 1943 meldden.

6 Dit betreft 4, 5, 12 en 19 R.I., die zich tussen 14 en 18 juni 1943 meldden.

7 Dit betreft 6, 8 en 20 R.I., en reserveofficieren Marine en Landmacht, die zich tussen 21 en 25 juni 1943 meldden.

8 Dit betreft 1, 4, 5 en, 8 R.V.A., die zich tussen 28 juni 1943 en 2 juli 1943 meldden.

9 Dit betreft 7 en, 10 R.I., die zich tussen 28-06-1943 en 2 juli 1943 meldden.

3. Van onderduiker tot krijgsgevangene

Daar was wel het gerucht, maar er waren in die tijd zoveel geruchten. Er werd verteld dat alle Joden naar Amsterdam moesten verhuizen, en wij.... die in het Gooi woonden (*Mackaylaan 21 Naarden*) konden het niet voorstellen dat de Duitsers ons ook nog uit onze huizen zouden zetten. Wel hadden we bezoek gehad van twee "Nederlanders", die al onze bezittingen hadden opgeschreven, maar het was dan toch zo, we moesten op order van de bezetters ons huis verlaten.

Het is eigenlijk zeer moeilijk te zeggen wat je voelt, als er 's morgens om half zeven twee moffen en drie Nederlanders je komen vertellen, dat je je huis moet verlaten. Voor die tijd hadden we nog vele dingen het huis uitgesleept. De burens hadden zich ontfermd over enkele schilderijen en een aantal Perzische kleden. Verder had een bekende expeditiefirma meegewerkt om 's nachts om 04.00 uur de piano uit huis te slepen en naar een vertrouwd adres te brengen in Amsterdam. Veel kennissen hadden ons opgezocht en gevraagd nog meer het huis uit te doen, maar eerlijk gezegd durfden wij niet goed, omdat alles was opgeschreven. Natuurlijk hadden we daar later spijt van, maar het was nu eenmaal zo. Een bekende had mij gezegd, "als jij niet meer meeneemt, ga ik zodra je het huis uit bent inbreken en neem alles mee, wat los staat". Inderdaad is er naar ik later hoorde die nacht bij mij ingebroken, alhoewel ik nooit wist of daar die kennis van mij de hand in had gehad. We woonden nogal afgelegen en het was bij ons genoeg bekend, dat we het huis moesten verlaten, dus de inbrekers hadden een prachtgelegenheid.

Een avond voor de fatale datum, hebben vrienden van ons een dansdemonstratie gegeven op het buffet, en er waren zelfs vrienden die hun neus gingen snuiten in de gordijnen. Enfin, toen

's morgens vroeg de moffen ons kwamen verhuizen zag het huis er niet erg mooi en proper uit, het was vooral de vloerbedekking, waar ze geen genoeg mee namen en een van de SD-ers die er bij was, vroeg me om de twee minuten waar ik mijn tapijten had gelaten en dreigde met opsluiting als ik het hem niet vertelde. Natuurlijk liet ik niets los en was er alleen bang voor, dat hij mijn beide kinderen, een meisje van 8 (*Mimi, geboren 3-12-1932*) en een jongen van 6 (*Joseph, geboren 13-2-1935*) zou vragen waar de tapijten waren.

1	Kroonenberg	Herman	M. H.	1907	Amsterdam
2	Krollheim	Schoonjans	V. V.	1907	
3	Kroonenberg	Mimi	V. H.	5. 12 1932	
4		Joseph	m. x.	13. 2 1935	

Fragment gezinskaart (Stadsarchief Amsterdam)

Zij wisten het natuurlijk niet, maar als hij hen zou vragen zouden zij zeker vertellen dat hier tapijten hadden gelegen. Gelukkig was de ondervrager niet zo intelligent om daaraan te

denken en zo verlieten wij dan om ongeveer half acht ons huis, om naar het station te gaan, waar een speciale "Jodentrein" gereed stond om ons naar Amsterdam te brengen. Op het station stonden duizenden mensen om de joden uitgeleide te doen en zij maakten er een grootse demonstratie van, dat ons werkelijk goed deed. Toen wij in Amsterdam aankwamen stonden er bussen te wachten die ons naar de quarantaine-inrichting op Zeeburg zouden brengen. Een heel verstandige maatregel van de moffen, want natuurlijk hadden Joden luizen, het was hun genoeg verteld in Goebbels propaganda. Wij moesten ons daar half ontkleden en de dokter die ons moest onderzoeken, bood zijn verontschuldiging aan voor de belediging ons aangedaan en liet ons in zijn kamer weer aankleden. Daarna werden we naar diverse buurten gebracht in Amsterdam. Joden mochten geen gebruik maken van de tram. Zo trokken we dan in Amsterdam-Zuid in, bij mijn ouders. Het was juli 1942.

In Amsterdam konden wij niet goed meer aarden, we waren de betrekkelijke rust gewend van het Gooi en in Amsterdam werd er uit angst voor de Duitsers veel meer op de "Jodenwetten" gelet, zoals het niet kopen in diverse zaken en de vele bekende andere maatregelen.

Doordat de SD-er die naar mijn tapijten had gevraagd, mij bedreigd had mij te laten ophalen van mijn nieuwe adres in Amsterdam, waren wij allen zeer ongerust en welke auto die passeerde, of nog erger, bij ons in de buurt stopte, bezorgde mij versnelde hartkloppingen. Van slapen kwam daardoor niet veel. Ik was ervan overtuigd dat het zo niet langer ging en omdat een paar Gelderse vrienden met mij hadden afgesproken dat wanneer ik in nood was, ik hen moest waarschuwen, besloot ik hiertoe over te gaan. Na het telefoontje stonden 's morgens mijn vrienden voor de deur en vroegen of ik maar meteen met hen mee wilde gaan met medeneming van ons gezin. Maar natuurlijk kon ik dat niet doen, omdat ik een en ander moest voorbereiden. Ik heb toen afgesproken dat ik binnen een week bij hun zou zijn. Zij zouden dan voor een onderduikadres zorgen. Na alle voorbereidingen te hebben getroffen gingen wij afscheid nemen van familie en vrienden en op advies van een van mijn broers zou ik niet per trein gaan, maar een vriend van hem, die bij de Nederlandse Bank werkte, zou ons naar Gelderland brengen in een auto die speciaal gebruikt werd voor goudvervoer en die door geen enkele Duitser geopend mocht worden. Ik sprak de chauffeur en stelde het uur van vertrek vast. Bedoelde chauffeur zei me nog, dat hij het niet voor niets kon doen, omdat hij benzine moest kopen en omdat hij andere collega's zwijggeld moest betalen. We kwamen overeen, dat hij ons voor 75 gulden zou brengen. Toen wij op de plaats van bestemming aankwamen zei hij me, dat hij me niet de wagen uitliet alvorens ik hem 300 gulden zou betalen. Zo maakte ik dan meteen kennis met de goede Nederlander die alleen iets deed, wanneer hij er een stuk beter aan kon worden. Ik zat in de boot, dus betaalde hem 300 gulden, waarna hij ons afleverde op het afgesproken adres.

Het stadje waar wij waren, lag in de buurt van Arnhem en er was veel ondergrondse actie, in hoofdzaak onder leiding van mijn vrienden, die allen op een broer na, in de illegaliteit werkten. Het waren vier broers, allemaal wat je noemt "mannetjesputters".

Het onderduikadres was nog niet helemaal op orde, waarop de broers besloten hadden, dat ik voorlopig ondergebracht zou worden in het hotel, waar zijzelf eigenaars van waren. We hadden afgesproken dat we niet op straat zouden komen, temeer waar ik in genoemde plaats nogal bekend was, omdat ik in hetzelfde bedrijf werkzaam was als de broers en voor zaken dikwijls bij hen was geweest. We zijn daar ongeveer een week gebleven, waarop Wim

bij ons kwam en vertelde dat we de volgende morgen zouden vertrekken naar ons onderduikadres, een soort sanatorium, dat de nogal Duits klinkende naam "Wulf" had. We kwamen overeen, dat ik voor ons vieren 16 gulden per dag moest betalen, wat natuurlijk nogal een behoorlijke prijs was, maar ik had nog wat geld, dus daar maakte ik me maar geen zorgen over, temeer daar mijn vrienden me hadden gezegd, dat als ik geld nodig mocht hebben, ik altijd bij hun mocht aankloppen. We maakten kennis met de andere inwoners van "de heidehut", waaronder nog twee ondergedoken Joodse jongens van 18 en 21 jaar, en ook twee patiënten, een kinds mannetje en een achterlijk meisje met haar vader. Verder was er ook nog aanwezig een der hoofdredacteurs van een zeer bekend staand dagblad, eveneens een Jood. We kregen een aardige, vrij ruime kamer toegewezen waarin twee bedden stonden en nog genoeg ruimte overbleef om aan tafel te zitten en te eten. De vrouw des huizes kwam ons opzoeken en vertelde ons de regels van het huis. Het waren nogal "zware" voorschriften waar we ons aan te houden hadden. We mochten bijvoorbeeld niet verder gaan dan ongeveer 300 meter van het huis. Er lag een groot stuk heide om het huis, waar je zeker wel enige uren kon doorbrengen, maar dat was allemaal taboe voor ons.

Verder zei ze dat we geen, of zo goed als geen licht mochten gebruiken, omdat ze zelf energie opwekte en niet zonder licht wou komen te zitten. Verder wou ze graag 3 maanden vooruit geld hebben, maar nam later genoegen met 1 maand vooruitbetaling. We moesten eten wat de pot schafte. Kortom een aantal voorschriften om te beven, maar we moesten het eerst maar een beetje aankijken.

De twee jongens die er waren, brachten ons al vrij spoedig op de hoogte en vertelden ons, dat het eten miserabel was. Veel te weinig en slecht bereid en dat de vrouw des huizes een ruzieachtige "kenau" was. We besloten maar rustig af te wachten, want ik wist dat ik altijd bij mijn vrienden terug kon komen.

Op onze eerste dag maakten we al kennis met de "royale" manier waarop we hier konden leven. We kregen voor ons ontbijt drie vliedunne boterhammen, besmeerd met een laagje margarine en een potje stroop van een half ons, met de boodschap dat we daar de hele week mee moesten doen, plus surrogaat thee. 's Middags eens een minuscuul klein portie vlees en 's avonds weer de drie sneetjes brood bijvoorbeeld belegd met een plakje leverworst of zoiets dergelijks. Het was werkelijk teveel om te sterven, maar zeer zeker te weinig om van te leven. Ik heb het een week aangezien en toen het eten niet beterde, besloot ik met mevrouw Wulf te gaan spreken. Veel wijzer werd ik er niet van, want zij beweerde dat ze voor 4 gulden per dag per persoon, waarbij ook twee kleine kinderen, niet meer kon geven. Waarna ik besloot eens met mijn vrienden te gaan praten, die dan misschien tegen betaling wat bijvoeding zouden kunnen verzorgen.

Het was mij intussen wel opgevallen, dat bij het koken voor mevrouw altijd apart werd gekookt en zij zich aan het lekkerste eten tegoed deed. Och, voor ons was dat zo erg niet, maar voor de beide kinderen was het niet te dragen, want die hadden de gehele dag honger. En ik besloot om bij het lopen door de keuken alles te stelen wat er voor eetbaars te pakken genomen kon worden. Meerdere malen lukte me dat en later kreeg ik ook de hulp van een, door mijn vrienden gezonden stroper. Die bracht veel etenswaren voor ons mee en ook wat zeker even belangrijke was, sigaretten en tabak. De eigenaresse van "de heidehut" ontpopte zich intussen als een tiran, zoals ik er nog nooit een meegemaakt had. Om een voorbeeld te noemen, ze luisterde 's avonds altijd naar de Engelse zender en vond alleen goed dat de reeds genoemde redacteur meeluisterde. Later bleek ons, dat ze met hem een verhouding had, waarmee hij wel demonstreerde over een zeer slechte smaak te

beschikken, want een viezer mens was moeilijk voor te stellen. Op haar bed huisden altijd vier honden en drie katten en ze vertelde dikwijls dat ook als ze ging slapen, de beesten op bed bleven. Als de uitzending afgelopen was, en wij begrijpelijk nieuwsgierig waren, kregen we van de redacteur altijd hetzelfde antwoord: "niets bijzonders". Waarschijnlijk had hij instructies om ons niets te vertellen en hij hield zich daar prompt aan. Ik vroeg hem ook eens wat tomaten te willen meenemen voor mijn kinderen, maar daar begon hij niet aan, want als hij gesnapt werd, zou hij nooit meer zo een prima duikadres krijgen. Hij kreeg natuurlijk genoeg te eten als hij bij haar in de kamer was, die voor ons ontoegankelijk bleek te zijn. Veel zou ik nog over de redacteur kunnen schrijven, maar een groter egoïst bestond er niet en hij had nog een groot gebrek. Het was een geweldige opschepper en sprak nooit over iets anders, dan over de vele onderscheidingen die hij had verzameld, onder andere had hij een ridderorde van de vlieger generaal Balbo en een onderscheiding van Keizer Haile Selassie van Abessinië.

De andere twee jongens in het huis aanwezig, waren Hagenaars. Een student van het gymnasium en de jongste zat toen hij niet meer de openbare school mocht bezoeken, in de hoogste klas van de HBS. Ze zaten dikwijls bij ons en speelden dikwijls met mijn beide kinderen. Ook zij wisten niet, aan wie ze meer hekel hadden, onze gastvrouw of onze redacteur.

Maar met zijn allen probeerden we het beste er van te maken, dat er van te maken was. Mijn vrouw maakte de boel schoon en ik hielp op het land of in de moestuin. De kinderen vermaakten zichzelf wel met eikels zoeken en soms paddenstoelen verzamelen. Natuurlijk was het moeilijkste vechten tegen de verveling. Boeken waren niet ter beschikking en toen onze stroper Arie ons weer eens kwam bezoeken, vroeg ik hem of ik niet 's morgens met hem mee kon om te kijken of er konijnen of hazen in de strikken zaten. Hij vertelde me dat hete en gevaarlijk bedrijf was, omdat het verboden was en er nogal achterheen werd gezeten door de politie. Ik vond het geen bezwaar, waarna men ons trouw met zijn tweetjes 's morgens door de bossen kon zien lopen. Ik kreeg er al handigheid in, ook door plaatsen aan te geven, waar eventueel strikken geplaatst konden worden. Later ging Arie in het geheel niet meer mee en deed ik het stroperswerk in mijn eentje. Later gaf ik dan het gevangen wild af aan Arie of zijn vrouw. Enkele malen kreeg ik van mevrouw Wulf gedaan dat ze een konijn voor ons braadde, natuurlijk tegen een vergoeding van boter, enz. Dat was dan natuurlijk een grote attractie, want vooral aan vlees hadden we grote behoefte. Zoals ik reeds vertelde, had ik ook mijn tabakskaart af moeten geven aan onze hospes en herhaaldelijk vertelde ze mij, dat er geen sigaretten in het dorp te krijgen waren en dat daardoor onze tabaksbonnen waren verlopen. Later is het pas tot ons doorgedrongen dat onze heer De Boer, schuilnaam van onze redacteur, altijd over rookgerei beschikte, dus dat zal wel de reden geweest zijn waarom onze bonnen verliepen.

Ik had echter geen gebrek aan rookgerei, want Arie verzorgde me sigarenkort, dat is afval van sigarenfabrieken, die in sigarettenpapier gerold best te roken was. We hebben het daar ongeveer vijf maanden uit kunnen houden, maar de houding van onze gastvrouw moest wel een conflict uitlokken en dat kwam dan ook prompt. Het was kort na het overlijden van onze pension gast, het kindse mannetje. De begrafenis van genoemde man was een van de beste dagen die we daar doorbrachten, want die dag kregen we zoveel belegde broodjes als we op konden en voor de kinderen en eigenlijk ook voor ons was dat een werkelijke feestdag. Maar toen mijn vrouw op zekere dag zag, dat mijn zoontje mevrouw Wulf in de weg liep en zij hem een draai om de oren gaf, toen was het hek van de dam. Als er geen beschermers in de vorm van de heer De Boer en de dienstmaagd waren opgetreden, dan

had mijn vrouw mevrouw Wulf geloof ik naar de keel gevlogen. Er kwam grote ruzie uit voort, waarop mijn vrouw mij zei, dat ze daar absoluut niet langer wou blijven en zich nog liever ging melden bij de moffen dan nog langer honger te lijden en zich te laten koeioneren door dat wijf.

Via Arie stuurde ik een boodschap naar mijn vrienden, die de volgende dag verschenen en ons beloofde binnen 24 uur voor een nieuw adres te zullen zorg dragen. Die zelfde avond verscheen er al een taxi die ons meenam naar een dorpje enige kilometers verder. We werden binnen gebracht bij een tussenpersoon, die ons al meteen vertelde dat we niet bij hem zouden blijven, maar meteen doorgingen naar een melkboer, die een paar honderd meter verder woonde. Wij vonden dat wel jammer, want het zag er daar gezellig uit, maar ja.... wij leefden niet, wij werden in die tijd geleefd.

Een uurtje later gingen we op weg en zo maakten we ons entree bij de melkboer van het dorpje. Een gezin bestaande uit man, vrouw en kind. Een klein, maar helder huisje. We kregen een grote slaapkamer voor ons vieren en konden de dagen -als we dat wilden- beneden in huiselijke kring doorbrengen. Het leek ons wel en nadat ik met de baas des huizes overeengekomen was, dat ik hem ook evenals in mijn vorige pension vier gulden per dag per persoon zou betalen, installeerden wij ons daar. Vier gulden was zeker de standaardprijs.

De melkboer waar we in huis waren was wat je noemt een echte boer! Zelfs zijn familieleden spraken over hem als de boer van de familie. Het was een Christelijk gezin, maar dat zat niet zo erg diep, maar dat zou ik later pas bemerken.

We wisten niet in welke wereld we waren gekomen. Ten eerste was daar eten in overvloed. Wij gingen bijvoorbeeld geen avond naar bed voor we allemaal karnemelksepap hadden gegeten. In het begin lustten wij het geen van allen, maar later smulden we er echt van. Verder konden we eten zoveel we wilden, en.... dat was eigenlijk de grootste attractie, we konden weer de straat zien en als we daar behoefte aan hadden ook de straat op. Ik herinner me nog de eerste morgen dat ik daar was, dat ik wat boeken ging kopen in het dorp. Ik werd wel een beetje aangekeken als vreemdeling, maar ikzelf was in de zevende hemel dat ik weer op straat liep. Er werd zo'n beetje aan de burens verteld dat we Haagse evacués waren en of de mensen het wel of niet geloofden, we werden daar geaccepteerd. De tweede avond dat we daar waren werd er gebeld en stond mijn oudste broer voor me, eveneens daar in de buurt ondergedoken. Iedereen kan zich voorstellen wat het was mijn broer terug te zien, nadat ik hem zeker een half jaar of langer niet gezien had. We gingen met hem mee en hadden het genoeg daar ook zijn vrouw en vier kinderen aan te treffen. Van hen hoorde ik dat mijn zuster met man en kind daar ook in de buurt ondergedoken waren en maakte natuurlijk direct het plan hen ook eens op te gaan zoeken.

De vrouw des huizen waar wij zaten, kwam uit een zeer grote familie van acht jongens en twee meisjes. Al die jongens kwamen ons geregeld opzoeken en werden grote vrienden van ons, waar wij ook wel een enkele keer thuis kwamen. We hebben daar heerlijke avonden doorgebracht, als de hele familie compleet was en allemaal deden ze hun best ons het zo aangenaam mogelijk te maken en hun ziekelijke moeder zoveel mogelijk te verwennen.

De schoonzoon, de man waar wij in huis waren, was er niet erg getapt, in hoofdzaak omdat hij zo onbehouden en boers was. Hij was zeer moeilijk (voor ons) te verstaan, maar dat ging later beter. Wij moesten wel erg aan hem proberen te wennen. Zo kon ik me elke keer weer kwaad maken, als mijnheer na het eten op luidruchtige en minder elegante manier liet merken dat hij genoeg gegeten had. Ongelooflijk wat deze man naar binnen kon slaan.

Dikwijls kwam hij thuis met de boodschap dat hij zwart vlees of sigaretten kon kopen. Ik kocht dat bijna altijd. Later hoorde ik dat ik voor mijnheer ook betaald had, maar dat hij eerst op elk pakje sigaretten of shag enige gulden had gegooid, om zodoende gratis te kunnen roken. Maar misschien ondoordacht, zolang ik nog over geld beschikte, liet ik zulke dingen maar over mijn kant gaan.

Mijn kinderen verveelden zich daar heel erg en ik informeerde of er niet een schoolmeester was, die de kinderen op school durfde te nemen. Het lukte niet, maar de hoofdonderwijzer van de plaatselijke school was wel genegen om beide kinderen twee maal per week les à raison van 5 gulden per keer. Ik ging ertoe over, maar lang plezier hebben we daar niet van gehad, ten eerste omdat de onderwijzer vele bezwaren maakte en veel te geheimzinnig ging doen. Hij bezocht onder andere de kinderen alleen in het donker en ook als ze bij hem thuis les kregen moest het in het donker gebeuren. Nu was het wel vroeg donker, maar het hinderde ons toch. Tot we op een zekere dag de boodschap kregen van de hoofdonderwijzer, dat hij niet meer met lessen wilde doorgaan, omdat het te gevaarlijk voor hem was en ook omdat er in het dorp nogal veel gekletst werd. Daar was niets aan te veranderen en zo goed en kwaad als het ging hebben we toen zelf de kinderen een beetje les gegeven en bijgehouden.

Nadat we mijn zuster, zwager en nicht de eerste maal bezocht hadden, kwamen we op hun onderduikadres geregeld, dat was een boerderij midden op de hei, waar nooit een sterveling te zien was. Ze zaten daar prachtig en bij prachtige mensen. Een echt Gelderse boerenfamilie, kraakzindelijk en vroom. Mijn zwager werkte daar veel mee, onder de naam van Jan, maar geen mens die hem daar ooit gezien had. Naast de boerderij waar mijn familie was, stond nog een andere boerderij waar ook enige Joden ondergedoken waren, dus het was er wel ideaal.

We waren dus in het dorpje al aardig ingeburgerd en vierden er het Kerstfeest mee en ook Oudejaarsavond. We waren letterlijk in de familie opgenomen en waren veel bij de ouders van onze gastvrouw thuis. Ook maakten we kleine uitstapjes daar in de buurt, maar voor de kinderen werd het langzamerhand hopeloos. Die verveelden zich gruwelijk en hingen de hele dag om ons heen. Tenslotte moest het wel op gaan vallen dat ze de school niet bezochten. Toen mij dan ook een vriend uit Amsterdam kwam opzoeken en mij voorstelde de kinderen een paar weken mee te geven naar Amsterdam, gingen wij daar gretig op in. Zo vertrokken de kinderen met mijn vriend voor enige weken naar Amsterdam. Intussen kwam de tussenpersoon waar wij de eerste avond gebracht waren, ons geregeld de distributie bescheiden brengen en die vroeg mij, waarom ik nooit mijn vrienden in de nabijgelegen stad ging opzoeken. En elk uitje was er een, dus ging ik met het mee. Later heb ik dat zeer dikwijls gedaan en op een van de keren dat wij weer samen fietste zei hij plotseling: "We hebben nu de kans van de dag, want je ziet het is hier doodstil en voor ons rijdt in zijn dooie eentje een mof! Die mag dat ritje niet meer navertellen." Ik begreep niet direct wat hij bedoelde, maar toen het tot mij doordring weigerde ik mee te werken aan een of andere zeer riskante onderneming. Hij soebatte nog en zei me, dat ik niets anders had te doen, dan vlek voor die mof af te stappen en hem bijvoorbeeld de weg te vragen, waarop hij me uitmaakte voor alles wat lelijk was en me een echte lafaard vond.

Bij mijn vrienden werd ik altijd gastvrij ontvangen en steeds hoorde ik maar verhalen over onderduikers en de ongerechtigheden die de Duitsers steeds weer uithaalden. Een van mijn vrienden was met een Joodse Engelse vrouw getrouwd en ook deze vrouw had zich gemeld. Haar man had daar reuze spijt van en was in verbinding gegaan met de man die deze afdeling behandelde op de burgerlijke stand. Hij vroeg hem de gegevens van zijn

vrouw te willen verdonkeremanen, maar de man weigerde, omdat hij het niet aandurfde. Herhaalde malen werd het hem nog gevraagd, en toen ik dan ook weer bij mijn vriend thuis was zei hij me, dat als hij niet gauw door de bureaucraat geholpen zou worden hij het hele gemeentehuis in brand zou steken. Een week later toen ik in het stadje kwam, hingen er overal biljetten van de Duitsers, waarin ze vijfduizend gulden beloning in het vooruitzicht stelden, om de mannen te helpen aanhouden, die het raadhuis in brand hadden gestoken en van de verwarring gebruik hadden gemaakt om alle kaarten (op de biljetten stond meer dan 10.000) van de burgerlijke stand mee te nemen. Mijn vriend had dus woord gehouden, hoewel ik er nooit meer met hem over heb gesproken. Soms ging mijn vrouw ook mee en dan gingen we naar de bioscoop, waarvan mijn vrienden ook eigenaar waren.

Het "Tip-Top" bioscooptheater (met afzetting ervoor) aan de Jodenbreestraat, voor de sloop in de jaren '50 (foto beeldbank Amsterdam bestand OSIM00003000945)

Al met al ging alles goed, bijna te goed. We hadden contact met familie, we hadden vele vrienden en bewogen ons betrekkelijk vrij! Ik deed gewoonlijk de boodschappen voor ons kosthuis, nam wel uit de grote stad ook weer door bemiddeling van mijn vrienden moeilijk te krijgen eetwaren mee en tot hiertoe ging alles goed. Ik ergerde me dikwijls aan de melkboer omdat die zich nogal ontpopte als een hebzuchtig mens, die de hele dag maar zat uit te rekenen wat hij me nu weer zou laten betalen. Ik verdacht hem er zelfs van dat als hij voor het eten ging zitten bidden, hij alleen maar zijn ogen sloot om na te denken wat hij mij moest vragen. Maar we hadden het niet slecht en dat namen we maar op de koop toe.

Toen de kinderen weer van mijn vriend terugkwamen, zagen ze er gelukkig iets beter uit, zodat voor ons alweer vaststond, dat we er toch iets op moesten vinden om hen wat amusement te bezorgen. Ik kocht maar veel boeken en begon weer met les te geven. Dat ging werkelijk heel aardig, maar ik liet toch weer vragen of de hoofdonderwijzer hun weer les wou komen geven. Hij weigerde, omdat hij het risico niet meer wenste te dragen, dus bleef ik het maar op mijn eigen manier doen. We maakten veel wandelingen door de bossen en gingen dikwijls familie en kennissen in de buurt opzoeken, maar het bleef toch

altijd zeer moeilijk om de kinderen een prettige dag te bezorgen. De kinderen waren voorbereid door ons, dat onze hospes spoedig een dochter of zoon zou krijgen en dat wij spoedig bezoek verwachtten van de ooievaar. Toen deze dag naderde ging mijn dochtertje enige dagen logeren bij de schoonvader van de melkboer. Op de dag dat het zou gebeuren, hadden wij mijn zoon voor het venster gezet met de boodschap dat hij maar goed moest uitkijken naar de ooievaar, waar we hem de hele dag mee zoet gehouden hebben. Toen er een zoon was geboren, beweerde mijn zoon, dat de ooievaar vast langs de andere kant moest zijn gekomen, want hij had niets gezien. Wij vonden het natuurlijk erg jammer voor hem, maar intussen was het gezin toch uitgebreid. Veel verandering heeft de geboorte niet teweeg gebracht. Mijn vrouw deed de huishouding en ik assisteerde haar daar bij. Ik had toch reeds lang de gewoonte aangenomen om aardappels te schillen. Ook bracht ik vele uren in de kelder van het huis door om boter te karnen. We hadden natuurlijk nooit gebrek aan boter of vet, daarvoor was de baas des huizes melkboer.

De vrouw des huizes had haar gewone dagelijkse beslommeringen weer opgevat, toen ik mijn vriend in Amsterdam schreef, of hij weer eens aan wou komen. Ten eerste begon ik in geldnood te verkeren en wist ik dat hij geld in bewaring had van mijn vader en ten tweede werd het weer tijd om de kinderen weer eens wat ontspanning te bezorgen. Het beste konden zij dat weer krijgen door verandering van omgeving. Hij arriveerde enige dagen later, gaf mij wat geld en besloot de beide kinderen maar weer mee te nemen naar zijn familie. Schijnbaar hadden wij besef van naderend onheil, of wat dan ook, want spoedig zou blijken dat we groot geluk hadden door de kinderen weg te sturen.

Op een middag, de kinderen waren pas kort weg, kwam een bekende van ons naar binnen rennen, om ons te vertellen en tevens te waarschuwen, dat de "groenen" het hele dorp hadden afgezet en huis aan huis aan het controleren waren naar onderduikers. We zagen een overvalwagen aan de voorkant stoppen en tien minuten later drie mensen met de handen ophoog eruit komen, waar achter soldaten met het geweer in de aanslag. Natuurlijk was er ook bij ons grote consternatie, wat nog erger werd toen er een tweede wagen met "groenen" bij ons voor de deur stopte. Nu was voor mij het ogenblik gekomen om zeer snel te handelen. Mijn vrouw huilde en was geheel overstuurd en zei steeds dat voor ons ook het laatste uur geslagen had. Ik zei haar direct haar gezicht af te vegen, haar mantel liet ik haar aantrekken en ik zei haar: "Nu geef je me een arm en blijft steeds maar lachend met me praten. Dan zullen we proberen om zo door de moffen heen te wandelen". Het was natuurlijk een gevaarlijke onderneming, maar het lukte. Geen enkele soldaat vroeg ons iets, ook geen persoonsbewijs en we gingen de straat op, waarna de man die ons had gewaarschuwd bij ons kwam lopen. Ik vroeg hem of hij ook wist waar de soldaten al waren geweest en hij noemde mij een straat niet ver van ons vandaan. Ik zei hem dat hij dan maar deze straat in zou wandelen. Tenslotte konden wij in de bedoelde straat maar niet heen en weer blijven wandelen, dus nam ik maar weer een soort wanhoopsbesluit. Ik belde aan bij het eerste het beste huis dat mij wat leek, waarop een man de deur op een kier openden en vroeg wat ik wilde. Ik zei "Laat u ons eerst maar naar binnen en dan zal ik u wel vertellen wat wij willen". Hij weigerde eerst, maar ik duwde de deur open en wij stonden in een gangetje, waarop ik de man vertelde dat wij Joden waren, dat de "groene" hier al was geweest en nu bezig waren in de straat te zoeken waar wij woonden. De man werd toen meteen veel vriendelijker en zei "Als de zaak zo zit, komt u dan maar binnen. Ik was wel onvriendelijk tegen u, maar we hebben de rot kerels ook net binnen gehad en mijn vrouw is helemaal van streek".

We zijn daar een dag of vier gebleven en hoorden, dat het huis waar wij hadden gewoond, van onder tot boven was doorzocht, maar dat de melkboer en familie verder geen last van de moffen hadden ondervonden. Enige dagen later durfde ik weer op straat te gaan en ben het eerst naar de schoonvader van de melkboer gegaan. Die zei me "Daar kunnen jullie niet blijven en eigenlijk heb ik geen plaats voor jullie, maar ik zal plaats maken en ik zal meteen verzorgen dat jullie kleren hier komen. Dan moeten we maar intussen uitkijken om weer een goed adres voor jullie te vinden, want naar mijn dochter kunnen jullie niet meer terug. Die hebben zo de angst gekregen, dat ze het niet meer aandurven.

We namen weer afscheid van onze vriendelijke gastfamilie die geen enkele vergoeding wilde hebben en trokken dus in bij onze kennissen, een groot gezin bestaande uit vader, moeder, zes zoons en een dochter. De oude heer stelde ons nog de conditie dat we de straat niet op mochten gaan en niemand mocht weten dat wij bij hun in huis waren. Dat betekende als er visite kwam, moesten wij ons verstoppen. Wij gingen natuurlijk akkoord en zijn toen in ongeveer drie weken geen deur uit geweest.

Mijn vriend in Amsterdam had ik alles reeds geschreven dus de kinderen wisten dat wij goed waren verzorgd. We hadden daar een heel gezellig tijd, vooral met het stel jongens, dat ons steeds de nieuwste praatjes uit het dorp vertelde en ons goed met alles op de hoogte stelde. Elke avond luisterden we naar Radio Oranje. Zelf bemerkten wij, dat het gezin zich grote opofferingen moest getroosten om ons in huis te houden. Er was in werkelijkheid niet genoeg slaappleats en daardoor sliepen vier jongens in een klein kamertje, terwijl voor ons een prima slaapkamer was afgestaan. Ik stelde dan ook voor of de oude baas eens naar mijn vrienden zou willen gaan om een nieuw adres te verzorgen. Eerst wou hij er nog niets van horen, maar eindelijk besloot hij dan toch maat te gaan proberen. Toen hij terugkwam zei hij, dat mijn vrienden de boodschap hadden meegegeven dat zij er direct werk van zouden maken en ik spoedig iets van hen zou horen. Een dag later reeds werden wij afgehaald en zo gingen we maar weer verhuizen naar een andere stad; de stad van inwoning van mijn vrienden. We werden ondergebracht bij een stukadoor, een heel groot huis waar ook kamers werden verhuurd aan studenten. Wij kregen daar een prachtige grote kamer en aten daar met de familie en nog enkele studenten mee.

Het waren heel aardige, maar zeer nieuwsgierige mensen, die de hele dag maar zaten te vissen waar wij vandaan kwamen en hoelang we dachten te blijven en of we echt Joden waren. Waarschijnlijk had mijn vriend een of ander smoesje gemaakt om ons gauw te helpen, want hij wist dat we valse persoonsbewijzen hadden. We vertelden zoveel als we los wilden laten, maar voelden ons toch niet erg op ons gemak. Ik besloot eens met de "jongens" te gaan praten. Intussen gebeurde er iets heel ernstigs in de nieuwe plaats van inwoning.

De tussenpersoon, die bekend stond als "de rooie", had met medewerking van mijn vrienden besloten de inspecteur van politie (een NSB-er) neer te zullen schieten. Die hele zaak had veel voorbereiding geëist, omdat ze precies op de hoogte moesten zijn wanneer de inspecteur zich naar huis begaf, enz. Toen nu de dag was gekomen, waarop de aanslag zou plaatsvinden, was het hele gezelschap compleet op het pad en de "rooie" zou het schot lossen. Dat heeft hij inderdaad ook gedaan, maar hij raakte de inspecteur in de schouder, waardoor hij nog gelegenheid had om te fluiten en alles wat politieagent was, daar op af stormde. Een van de jongens werd gepakt, een heel jonge jongen, die ook mee had gedaan. Toen ik de volgende dag bij mijn vrienden kwam, zei een tegen mij: "Je moet hier zo vlug mogelijk vandaag gaan, want we weten uit betrouwbare bron, dat ze ons

vanmiddag komen weghalen. Natuurlijk smeren wij hem, maar het zal hier in de plaats zeer gevaarlijk worden. Ze hebben er een te pakken en we zijn bang dat hij gaat doorslaan. Je moet dus vanaf heden voor jezelf zorg gaan dragen". Zij waren prima ingelicht, want 's middags kwamen de groenen en deden een inval in de bioscoop en haalden er heel wat wapens en zilveren guldens tussen de muren uit.

Nog nooit had ik zoveel politie en moffen op de been gezien als deze dag in dat stadje. Ikzelf werd ook een beetje angstig, ben naar huis gegaan en zei tegen mijn vrouw: "We gaan inpakken, ik blijf niet langer hier want het is veel te link".

We spraken met onze gastheer af, dat wij zonder bagage naar Amsterdam zouden gaan, gaven hem het adres, vertelden dat wij Joden waren en vroegen of hij zijn zoon enige dagen later met onze koffers zou willen sturen. Ik rekende af en hij beloofde mij, dat alles prima in orde zou komen. Zo gingen we maar weer op reis al wisten we nog niet waarheen. In de trein was het natuurlijk voor ons ook gevaarlijk, temeer omdat ik 14 jaar lang, dag in en dag uit op reis ben geweest, dus nogal veel bekenden kon treffen. Alles ging echter goed en we stapten uit op het Amstelstation, nadat we hadden besloten het eerst maar naar het adres te gaan, waar onze kinderen waren en dat adres was in Zuid. Ze hadden ons verteld dat er veel controle aan de stations was en ik gaf mijn vrouw haar kaartje en zei haar niet bij me te lopen en wie van ons beiden ook zou worden aangehouden, de andere zou gewoon doorlopen.

Ik droeg een klein zwart koffertje en werd prompt aangehouden en moest de inhoud van het koffertje laten zien. Er zat natuurlijk niets bijzonders in en ik mocht ook direct weer doorlopen, maar intussen klopte mijn hart in mijn keel van angst. We liepen door de buitenwijken naar Zuid en mijn vrienden waren natuurlijk zeer verbaasd ons naar binnen te zien stappen. We vertelden de situatie en mijn vriend zei ons, dat wij voorlopig konden blijven. Intussen zou hij wel weer een nieuw adres zien te verzorgen. We waren dus weer verenigd met de kinderen.

De volgende dag kreeg ik al bezoek uit mijn eerste onderduikadres en kwamen ze me vertellen dat bij de razzia van enige weken geleden, mijn broer, zijn vrouw en vier kinderen gearresteerd waren. Mijn zuster en haar man en kind, die daar in de buurt zaten, waren er doorheen gezwommen, maar waren eveneens naar Amsterdam vertrokken. Dat was natuurlijk een verschrikkelijk bericht, maar de man die het kwam brengen vond het beter dat ik het wist en hij had gelijk ook. Dit soort boodschappen werkten altijd zeer slecht op de mensen die je in huis hadden, dat is ook best voor te stellen, want iedereen wist dat zijzelf ook dat zelfde risico liepen.

Mijn vriend was direct aan het werk gegaan voor een nieuw adres en verteld mij, dat een tante van hem een pension had in Oost en die wou ons wel in huis hebben, mits we ons maar gewoon lieten inschrijven. De kinderen zou mijn vriend voorlopig nog wel in huis houden, tot hij ook iets goeds voor hen had gevonden. Wij besloten het maar weer te wagen en trokken dus in een pension in Oost in, nadat wij onder onze eigen naam het politieformulier hadden ingevuld. Onze persoonsbewijzen waren vrij goed en we hadden er alleen maar de letter "J" uitgevlakt. Alleen bij zeer goede controle was dat te constateren. Het pension waarin wij ons nu gingen vestigen, was geheel bezet en dat betekende een macht mensen, want het pension bestond uit twee huizen naast elkaar. Dat vonden wij wel gemakkelijk, omdat bij een of andere inval op het ene nummer, er altijd een mogelijkheid was te ontsnappen via het tweede nummer. Al spoedig maakten we kennis met enige andere gasten. We hadden een bijzonder goede kamer met uitzicht op een politiebureau. De kamer naast ons was bewoond door twee studenten. De kinderen kwamen ons daar

geregeld opzoeken en dat was natuurlijk wel prettig. We maakten ook kennis met een bewoner van het pension, een kapper, die bleek te komen uit het dorp waar wij ondergedoken waren geweest. Wij hadden dus ook gezamenlijke kennissen. Hij kwam dikwijls bij ons en hielp ons zoveel mogelijk met het brengen van eetwaren en dergelijke. Daar maakten we voor het eerst eigenlijk de aanvallen mee, die de Engelsen gingen maken op Duitsland. Vlak bij ons pension was afweergeschut geplaatst en menige nacht stonden wij in de gang te wachten tot alles voorbij was.

Er was in datzelfde huis nog een Jood ondergedoken, waar we ook al spoedig bevriend mee waren. Die jongeman was al een keer gepakt, maar had kans gezien uit de trein te springen op weg naar Westerbork. Het had hem een oog gekost omdat hij ergens tegenop vloog en nu had hij een glazen oog. Hij was er al lange tijd in pension en gaf onder een andere naam les aan studenten.

We werden dikwijls opgezocht door mijn vriend, waar de kinderen waren ondergebracht en we zochten hem ook dikwijls op. We merkten dat zij eigenlijk liefst zo spoedig mogelijk van de kinderen af wilden en ik besloot daar zelf ook maar werk van te gaan maken.

Toen op een nacht¹⁰⁾, het was toen dat vliegtuig op het Carlton Hotel neerviel, maakten wij toen wij weer met een aantal gasten in een gang stonden, kennis met een heilsoldate, die ook bij ons woonde, maar die we nog nooit gezien hadden. We spraken af dat we eens nader kennis met haar wilden maken en dat wij haar op haar kamer zouden komen opzoeken. Het was een verpleegster die met een vriendin samenwoonde. Beiden werkten ze in hetzelfde ziekenhuis.

In het pension wist iedereen als spoedig dat wij Joden waren. Wij hadden dat natuurlijk niemand verteld, maar iedereen wist het en dat vonden we lang niet leuk en natuurlijk zeer gevaarlijk. We wisten wel dat iedereen "goed" was, maar op een goede dag kwam de pensionhoudster ons vertellen dat ze met een stel gasten ruzie had gehad omdat de kamer hun niet beviel en dat zij haar gezegd hadden dat ze dan maar de Joden uit die mooie kamer moest zetten en die aan hun moest geven. Dat werd natuurlijk te gevaarlijk en ik ging het bewuste stel opzoeken. Het was een jong stel, waarvan de man een nogal misdadig type was. Later is dezelfde man gearresteerd wegens verdenking van moord op zijn moeder. Hij werd er van verdacht terwijl zijn moeder had geslapen, de gaskraan te hebben opengezet.

Ik vroeg hem of hij zo erg gesteld was op onze kamer en dat wij als hij erop stond wel wilden ruilen, maar als hij bezwaren had tegen Joden moest hij me dat maar vertellen, dan kon ik daar rekening mee houden. Natuurlijk had hij helemaal geen bezwaren tegen Joden en die kamer wou hij helemaal niet hebben en hij had helemaal geen hekel aan Joden, zijn beste vrienden waren allemaal Joden en hij wist zoveel ondergedoken Joden, kortom volgens hemzelf dan altijd, was hij de fatsoenlijkste man uit het hele pension. Maar intussen begonnen wij toch een beetje angst te krijgen, want hij zag eruit als iemand die tot alles in staat was.

Toen we een nacht rustig lagen te slapen, weden wij gewekt door een luidspreker op een auto gemonteerd, die steeds maar uitbrulde (in het Duits natuurlijk) dat de Joden zich direct reisvaardig moesten maken en uit de huizen moesten komen. Iedereen was natuurlijk meteen klaarwakker en ging kijken wat er aan de hand was. De hele buurt was afgezet en de "groenen" gingen huis een huis, belden aan en riepen of daar nog Joden waren. Ook bij

10 In de nacht van 26 op 27 april 1943 werd een Britse Halifax-bommenwerper door de Duitsers neergehaald; deze stortte om 2:32 uur achter het hotel neer. Door het neerstorten en de enorme brand die ontstond werd bijna alle bebouwing tussen Herengracht en Singel tot aan de Geelvincksteeg verwoest.

ons in het pension, maar wij hadden natuurlijk al besloten rustig in huis te blijven. Intussen waren wij allen gekleed en kregen we een hoop pensiongasten in de kamer, die ons raad kwamen geven. We hadden echter geen raad nodig, want het was logisch dat we niets zouden doen.

Intussen zagen we al diverse mensen op straat lopen met dekens en rugzakken, enz. Ook zagen we hoe actief de politie bezig was de mensen weg te brengen. We zagen een pakket voor het politiebureau deponeren, het was in de stromende regen, waarin later een heel oud vrouwtje bleek te zitten. De "heren" hadden het vrouwtje zeker een uur in de regen op straat laten liggen. Ik vroeg onze kennis de kapper, of hij met ons de straat op wilde gaan om te proberen de buurt uit te komen. Hij ging met ons mee, maar het bleek onmogelijk om de wijk te verlaten, omdat alle straten waren afgezet. We bleven toen maar een beetje heen en weer wandelen, totdat de afzetting was afgelopen. We waren er door gekomen, maar de angst zat er natuurlijk nu helemaal in. Later hoorde ik dat hetzelfde was gebeurd in andere stadswijken, ook in Zuid. Ook onze kinderen waren er goed afgekomen, maar mijn vriend en ook zijn vrouw hadden behoorlijk in angst gezeten en waren nog lang niet gerustgesteld.

Al onze kennissen vroegen wij of ze geen goed onderduikadres wisten voor mijn beide kinderen, tot onze Leger des Heils soldate me een plannetje aan de hand deed. Ze wist namelijk een tehuis van het Leger des Heils, waar de politie kinderen onderbracht, waarvan bijvoorbeeld door bombardementen, de ouders weg waren, of de ouders in Duitsland werkten, enz. Ze zou voor ons informeren of het mogelijk was om daar onze kinderen onder te brengen, wat natuurlijk wel veilig zou zijn. Diezelfde dag ging ze met de directrice praten en die voelde er wel voor en vroeg of wij eens met haar wilden komen praten. We hebben dat natuurlijk direct gedaan en kwamen overeen dat voor de beide kinderen tweeëntwintig gulden per week betaald moest worden en dat ze dan wanneer wij wilden daar in konden trekken.

Het leek ons daar wel wat, het was een groot huis, waar twee vrouwen het heft in handen hadden en er waren nog vijf andere kinderen. Een week later brachten we de beide kinderen naar hun nieuwe tehuis. De directrice was zo op het eerste gezicht een behoorlijke vrouw, alhoewel later bleek dat we ons daar zwaar in vergist hadden. Maar zoals gezegd, het leek ons daar zeer goed en we waren onze soldate dan ook zeer dankbaar dat ze ons zo een vertrouwd adres had verzorgd. Voor de distributiekaarten hadden we ook geen zorg meer, want die kregen zij via de kinderpolitie.

Ik betaalde een maand vooruit en zei de directrice, dat ze in de toekomst geregeld het geld voor pension zou ontvangen van mijn vriend. We bezochten de kinderen nu geregeld en zij kwamen elk weekend bij ons. Wijzelf voelden ons in het pension ook niet meer zo veilig, omdat iedereen die we sprake het altijd over Joden had, natuurlijk wel in de goede zin, maar het beviel ons toch niet.

Juist in deze tijd begonnen de kranten te schrijven over het weer gevangen nemen van de soldaten die in de oorlog hadden meegevochten en door de goedheid van Hitler weer waren vrijgelaten. Later ¹¹⁾ verschenen er geregeld berichten in de krant, waarin stond dat soldaten van dit of van dat regiment, zich moesten melden om opnieuw krijgsgevangene te worden. Ze zouden worden vrijgelaten als ze een zogenaamde (Blauwe) Ausweis hadden. Ikzelf had de oorlog meegemaakt in het 34ste Regiment Infanterie ¹²⁾ en die waren nog niet

11 Eind mei 1943 tot en met juni 1943

12 Herman Kroonenberg was in 1940 tijdelijk ingedeeld bij 34ste Regiment Infanterie, maar officieel vanaf 1927 bij het 7^e Regiment Infanterie.

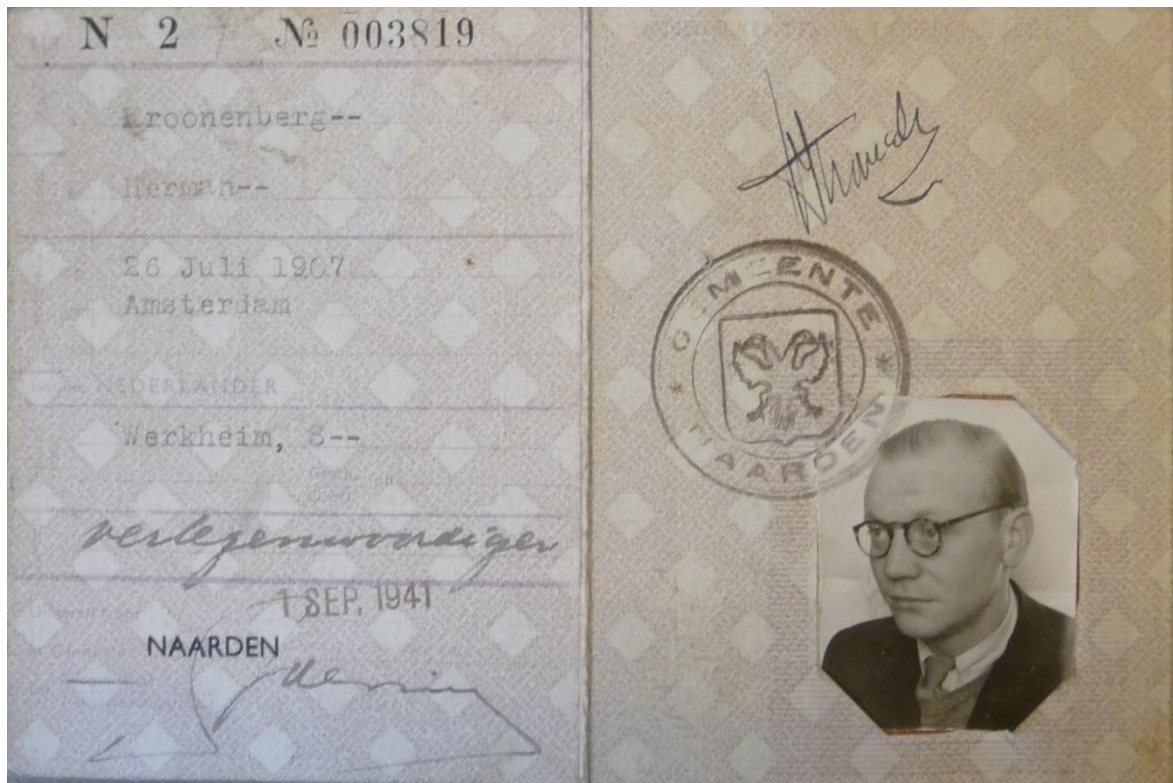
aan de beurt, maar ik zag daarin een grote kans om onder te duiken in het hol van de leeuw. Ik wilde daar echter niets van weten, voordat ik mijn vrouw goed had ondergebracht.

Onze kapper wist een prima adres voor haar en ik besloot eens kennis te gaan maken met de dame die mijn vrouw in huis wou nemen. Het was een pension in het centrum van Amsterdam en daarvan stond aan het hoofd een Duitse mevrouw, die al 25 jaar in Holland woonde. Ze was weduwe en van de "goede" kant. Het pension werd bewoond in hoofdzaak door Duitse officieren en mijn vrouw zou daar niet behoeven te werken. Alleen misschien af en toe helpen met het serveren van eten. Mijn vrouw voelde er ook wel wat voor, omdat je tenslotte moeilijk iets kon vinden dat veiliger was en een Duits pension natuurlijk nooit controle zou krijgen. Dat zei de eigenaresse ons dan ook. We besloten dat mijn vrouw ongeveer 14 dagen later daar in huis zou komen, net tegen de tijd dat ik me zou kunnen melden als krijgsgevangene.

Dat melden bracht ook zijn moeilijkheden mee, want ik wist niet hoe ver de Duitsers gingen met het onderzoek als je je eenmaal gemeld had en daar zat natuurlijk het grootste gevaar in. Ik had uit de dienst nog alleen maar over mijn identiteitsplaatje, waarop mijn naam, geboortedatum en woonplaats vermeld waren. Maar er stond ook een "I" achter als aanduiding van het geloof (Israëliet). Een vriend van mij maakte van de "I" een prachtige "P" van Protestants. Ik besloot dat als ik me ging melden, alleen maar dat plaatje te laten zien en natuurlijk mijn persoonsbewijs, waarop ik niets zou laten veranderen.

Het Nederlandse plaatje waarvan (rechts van 26-7-1907) de "I" is veranderd in een "P" (Collectie Joods Historisch Museum object D005865)

Gedeelte van het persoonsbewijs van Herman Kroonenberg
(Collectie Joods Historisch Museum object D013086)

Voordat ik mij ging melden, ging ik eerst mijn familieleden, waarvan ik het onderduikadres wist, opzoeken, ten eerste om eens te kijken hoe zij het maakten en ook om afscheid te nemen.

Eerst ging ik naar mijn ouders, van wie ik wist dat ze in het centrum van de stad zaten. Toen ik daar kwam bleek op datzelfde adres ook te zitten mijn zuster met man en kind en ook nog haar schoonmoeder. Mijn vader was toen ernstig ziek, hij was verschrikkelijk mager geworden en had zijn zenuwen niet meer in bedwang. Hij huilde bij en om alles en was dan zeer moeilijk tot bedaren te brengen. Toen ik hem vertelde dat ik het plan had om me bij de Duitsers te melden, om dan te proberen als gevangene de oorlog door te komen, was hij helemaal van streek en zei me, dat ik daar nooit door kon komen, want bij een eventueel onderzoek door doktoren zouden zij direct merken dat ik een Jood was. Ik zei hem dat risico wel aan te durven, waarop hij me wat geld gaf en mij verzekerde dat hij ervan overtuigd was dat hij mij en ik hem, nooit meer terug zou zien. Hij maakte het voor mij niet gemakkelijk, maar ik bleef op mijn standpunt staan na hem gezegd te hebben dat wij elkaar zeker terug zouden zien, want hij was pas 65 en zijn vader en moeder waren 88, dus dat waren net als hij sterke mensen. Dat was ook weer mis, want ook mijn grootouders waren door de moffen weggehaald en dat had mijn vader ook een reuze klap gegeven. Mijn moeder daarentegen, die altijd een zwakke vrouw was geweest, ze leed aan een hartkwaal, hield zich buitengewoon goed en zag de toekomst optimistisch tegemoet. Ze vroeg me niet te veel met mijn vader te kletsen, want hij was op van de zenuwen en toen ik alleen met haar was, zei ze me, dat hij hele dagen en nachten door lag te huilen. Ik troostte haar zo goed als ik kon, maar ze antwoordde dat als mijn vader maar wat flinker zou zijn, zij zeker de oorlog door zouden komen. Ze was erg bang voor de man waar zij bij in huis waren, omdat dat een grote zwarthandelaar was en er 's nachts en ook wel bij dag soms halve koeien werden gebracht, die dan verzorgd werden door de hele familie, wegen en

inpakken, enz. En nu waren ze steeds in angst voor inval door de politie. De man wou er niet mee stoppen en voelde zich erg safe. Het huis waar mijn ouders en de andere familieleden zaten, was een gedeelte van de Nederlandse Bank en de heer des huizes was chauffeur van deze instelling. Met een algehele directie als een Rost van Tonningen, was het adres prima, niemand zou het toch ooit in zijn hoofd halen te denken dat in de Nederlandse Bank, die geheel onder leiding stond van NSB-ers, Joden zouden zitten. Enfin, na afscheid genomen te hebben van de aanwezigen en iedereen te hebben verzekerd dat ze ook uit Duitsland van mij zouden horen, ging ik mijn andere familie opzoeken. Dat was in Oost, meer de Indische buurt, daar zat mijn oudste zuster en mijn broer met zijn vrouw en dochter. Ook daar dezelfde bezwaren, die ik uit hun hoofd praatte en ook met hen was het afscheid moeilijk. Vooral mijn zuster was erg van streek. Maar dat ging ook weer voorbij en ik was blij, dat dat gedeelte achter de rug was. De volgende dag ging ik nog eens praten met de vrouw van het pension waar mijn vrouw zou onderduiken¹³⁾ Ook hier spraken we nog eens goed af en kwamen overeen, dat mijn vrouw een week nadat ik me gemeld had in genoemd pension zou intrekken. De vrouw stelde mij geheel gerust, mij verzekerende dat alles goed zou aflopen. Ze zei mij nog, we hadden een beste kans om er beiden door te komen, want mijn vrouw ging in de bek van de leeuw zitten. Het was een Duits pension en ikzelf zou in het lichaam van diezelfde leeuw kruipen, dus daar zou geen mens het lef voor hebben, dus zouden we er op die manier zeker doorkomen.¹⁴⁾

Folgende Personen aus N.A. R.D.E.N. sind am 13 Juli 43 via Lager Westerbork abgereist.

1. Werkheim	Schoontje	6. 1.07	Macknyla n 21
2. Gutmann	Rita	25. 5.10 X	Huizerstraatweg 29
3. Feist	Michael	28.12.37	"

✓ 1 ✓

Gedeelte van de namenlijst uit het transport van 13 juli 1943 van Westerbork naar Sobibor (Nationaal Archief collectie 804, inv. 62).

13 Linnaeusstraat 199-201 in Amsterdam (bron <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/130290/schoontje-kroonenberg-werkheim>).

14 De vrouw van Herman Kroonenberg, Schoontje Kroonenberg-Werkheim werd zeer kort na haar intrek in het pension door de Duitsers gevangengenomen en op 13 juli 1943 via Westerbork afgevoerd naar Sobibor, waar zij 3 dagen later op 16 juli 1943 aankwam en direct werd vermoord.

Schoontje Kroonenberg-Werkheim is nog op 29 juni 1943 in het Wehrmachtslager in Amersfoort geweest om afscheid te nemen van Herman Kroonenberg. Ze is dus niet opgepakt tijdens de grote razzia in Amsterdam van 20 juni 1943, maar moet na 29 juni 1943 gevangen zijn genomen. Volgens de bovenstaande lijst zou gedacht kunnen worden dat zij in Naarden gevangen genomen werd. Naarden is waarschijnlijk in de transportlijst genoemd, omdat dit de oude woonplaats was (Mackaylaan 21 Naarden) en dit op haar persoonsbewijs stond. Het gezin had de woning in Naarden echter al veel eerder gedwongen moeten verlaten en het is dus meer waarschijnlijk dat Schoontje in Amsterdam of ergens onderweg is opgepakt (tot heden is de feitelijke gang van zaken rond haar oppakken niet bekend). Schoontje is vervolgens naar kamp Westerbork gebracht, van waaruit zij op 13 juni 1943 naar Sobibor werd gedeporteerd. De reis naar Sobibor nam gemiddeld 3 dagen in beslag, zodat Schoontje waarschijnlijk omstreeks 16 juli 1943 in Sobibor aankwam. Ze is kort na aankomst in Sobibor vermoord.

Schoontje Kroonenberg-Werkheim
(collectie Joods Historisch Museum object F001385)

4. Krijgsgevangen

Ik maakte mijn bagage in orde. Er had in de kranten gestaan wat ik mee moest nemen, zoals dekens, eetgerei, enz. Alles was in orde en ik sprak af met de kapper dat hij me naar Amersfoort zou brengen en als alles goed ging zou ik dan direct een boodschap naar hem sturen om hem te vertellen of het wel of niet gelukt zou zijn om in het kamp te komen. Een dag voor mijn vertrek kwamen de kinderen afscheid van me nemen. Die beseften gelukkig niet alles. Ik beloofde hun veel te schrijven en zij op hun beurt zouden mij ook wel schrijven hoe het ging.

De volgende morgen (*29 juni 1943*) ging ik er van door, na mijn vrouw nog eens op het hart te hebben gedrukt dat ze zo spoedig mogelijk in het pension bij de Duitse vrouw zou trekken, dat ze voorzichtig moest zijn en niet teveel de straat op moest gaan. De kapper en ik droegen beiden een koffer en het was een grote sensatie voor mij, om weer eens in een trein te zitten. Ik mocht gratis reizen als ik alleen maar vertelde dat ik me ging melden in Amersfoort. Ook de kapper hoefde niets te betalen. We zaten in een propvolle coupe, met nog een jongen die zich ging melden in Amersfoort. Het gesprek ging al spoedig over het melden en de meeste passagiers vonden het onzin. Ik kon ze moeilijk vertellen dat het voor mij mijn enige uitkomst was om door die rottijd heen te komen. De jongen die ook naar Amersfoort ging zei dat hij zich wel ging melden maar dat ze hem toch terug zouden sturen, want hij had een paar honderd pakjes sigaretten meegenomen om de moffen om te kopen. Dat van de sigaretten bleek later waar te zijn, met dat verschil, dat ze zich niet hadden laten omkopen, want die jongen zat later met mij in het kamp. Ik was nogal nerveus, want alles kwam er op aan, hoe de Duitsers het eerste moment zouden reageren. In Amersfoort was het een geweldige drukte. Er waren speciale busdiensten van het station naar het kamp. De meeste jongens namen een retour. Ik nam echter een enkele reis. De mannen die geen enkele reis namen, hadden een "Ausweis" en waren overtuigd dat ze na melding weer terug konden gaan. Ook bij het kamp waren duizenden mannen en ook veel vrouwen. Ik nam afscheid van de kapper en sprak met hem af dat als ik er zonder kleerscheuren door zou komen, ik direct een briefje naar buiten zou sturen naar het café tegenover de ingang van het kamp en ik ging naar binnen. Ik moest mij melden bij een Duitser die me het eerste vroeg naar mijn persoonsbewijs. Ik gaf het hem, met de tekst boven, in de hoop dat hij het niet zou omkeren en controleren. Daarbij bestond altijd een kans dat hij zou merken dat de "J" eruit gevlakt was.

Hij ging direct alles in een boek noteren, keer het persoonsbewijs niet om en vroeg me toen naar mijn Ausweis. Toen ik hem antwoordde dat ik geen Ausweis had, was hij stomverbaasd en zei me dat ik de eerste was, die zonder een papiertje of smoesje bij hem was gekomen. Maar zei hij, als je geen Ausweis hebt, ben je de sigaar, dus ga maar links het kamp binnen. Ik vroeg hem, voordat ik naar binnen ging, of ik nog even buiten van mijn vrouw afscheid mocht nemen. Dat weigerde hij en zei me nog dat ik vanaf dit moment krijgsgevangene was van het Duitse leger en dat ik met de Hollanders, ook niet met mijn vrouw niets meer te maken had. Als ik iets wou doen moest ik me maar melden bij het Rode Kruis, die een vertegenwoordigster hadden in het kamp. Ik ging dus het kamp binnen en werd daar met een hoeraatje ontvangen door een stuk of tien jongens die ook geen geldige Ausweis hadden gehad.

Ik ging eerst op zoek naar een slaapplek en kreeg die ook, in een barak waar ze gewoon wat los stro op de grond gestrooid hadden. Ik verzamelde wat stro en zette daar mijn beide koffers op, want mijn eerste zorg was het Rode Kruis op te zoeken om een boodschap naar

buiten te kunnen zenden, dat tot nog toe alles gelukt was. Ik kreeg het Rode Kruis te pakken, sprak met de leidster, schreef een kort nietszeggend briefje en ze beloofde mij dat te zullen verzorgen. Het briefje is nooit in handen van de kapper gekomen, die heeft enige uren buiten gewacht en is toen weggegaan, aannemende dat alles gelukt was. Toen ik een half uurtje in het kamp was, ben ik ook bij de jongens gaan zitten die de sigaar waren en die wezen me al gauw een paar jongens aan, waarvan ze wisten dat ze SD-ers waren, die alleen maar in het kamp zaten om de diverse jongens daar hun mening te vragen over de Duitsers om ze daarna natuurlijk te verraden. Inderdaad spraken ze me later aan, maar ik liet natuurlijk niets los. Tot opeens een hoeraatje opging voor een nieuwe klant. Ik ging kijken en het bleek een heel goede vriend van mij te zijn, waarmee ik in militaire dienst was geweest en die ook van mij wist dat ik een Jood was. Ik ging direct met hem spreken. Hij vond het een schitterend idee, dat ik me gemeld had en zei me al direct alle mogelijke hulp toe. Voor mij was dat al direct een grote geruststelling. Mijn kennis Piet, was portier van een van de grootste ziekenhuizen in Amsterdam (Pieter (Piet) Hogeveen, kgf 103171). Eerst gingen wij natuurlijk een gezamenlijke slaappleats in orde maken, zodat we naast elkaar lagen. Toen gingen we ons nieuwe "tehuis" eens bekijken. Het was een tamelijk groot barakkenkamp, waarvan nog veel barakken leeg stonden. De voorste waren ingericht als keuken, kantine en een zogenaamde recreatiezaal, waarin alleen een piano stond, die ik nog even probeerde en die van goede kwaliteit bleek te zijn. We waren gauw uitgekeken en durfden ook niet ver van onze koffers weg te gaan, zodat we maar weer bij de uitgang gingen zitten om te kijken of er nog meer bekenden het kamp zouden komen binnenwandelen. We zaten daar een korte tijd toen er werkelijk nog een goede vriend kwam aanstappen, die ook in het 7^e (ons) regiment had gediend (waarschijnlijk Meyer van Cleef kgf 103170). Hij was evenals ik een Jood, die hetzelfde probeerde als ik, namelijk in Duitsland onder te duiken. We pikten hem direct op en hij was natuurlijk reuze in zijn schik ons daar aan te treffen. Na hem ook van een slaappleats te hebben verzekerd, besloten wij voor zover als het mogelijk was, ook in Duitsland bij elkaar te blijven. Intussen waren de krijgsgevangenen aangegroeid tot een man of 200 á 250, allemaal jongens die geen Ausweis hadden kunnen krijgen en zoals gewoonlijk bij de soldaten zwaar aan het "kankeren" waren, waarvan een goede portie werd gereserveerd voor de moffen. Er werd bekend gemaakt dat er een barak was ingericht als Rode Kruisbarak, waar een dame was, die als je iets vroeg en verzorgd wou hebben, je daar alle mogelijke hulp kon krijgen. We gingen daar eens kijken en ik zag kans om via het Rode Kruis vier pakjes sigaretten te kopen tegen de zwarte prijs van vijf gulden per pakje. Waar het geld naar toe ging begrepen wij niet, maar de hoofdzaak was, dat ik weer wat extra's te roken had. Het eten was de eerste avond verschrikkelijk, het was zuurkool met aardappelen met misschien twintig gram worst. Slecht, waterig en geen mens at het op. Iedereen kan zich voorstellen dat vanaf dat moment de jongens geslagen vijanden waren met de kok, die die avond dan ook heel wat te verduren had. Er hing een bericht aan de keuken, dat er 's avonds een gezellige avond zou zijn in de kantinebarak. Wij gingen er heen en er waren verscheidene jongens met muziekinstrumenten, maar er bleek geen pianist aanwezig te zijn. Eerst wou ik niet gaan spelen, maar mijn vrienden die wisten dat ik piano speelde, sleurden me naar de piano en toen ging het spel beginnen. We moesten natuurlijk nog een beetje aan elkaar wennen, maar het ging heel aardig en de andere jongens brulden alle bekende liedjes mee. Later bleek er nog een zanger aanwezig te zijn, die werkte aan de Berlijnse Staatsopera. Ik begeleidde hem, het was een fenomenale zanger, die een reuze succes had. Toen we er mee stopten was het ongeveer 23.00 uur en ik kreeg voor mijn pianospel van het Rode

Kruis twee blikjes sardines. Dat was in die tijd een kostbaar cadeau, want die waren niet te krijgen. De volgende morgen werd bekend gemaakt, dat de vrouwen hun mannen mochten bezoeken. Voor mij was dat natuurlijk niet mogelijk, dacht ik, want mijn vrouw en kinderen waren ondergedoken. Maar 's middags werd ook mijn naam afgeroepen, dat er bezoek voor me was. Mijn vrouw had de stoute schoenen aangetrokken en was met de beide kinderen naar Amersfoort gekomen. Ik vond het natuurlijk fijn, maar waarschuwde nog dat mijn vrouw voorzichtig moest zijn. Ze had een hoop te eten meegenomen, wat ik later verdeelde met mijn vrienden.

Toen mijn vrouw weg was gegaan, zei ze mij, dat ze de volgende dag terug zou komen, maar dan zonder de kinderen. 's Avonds speelde ik weer piano, waarvoor ik een blik zalm kreeg.

De volgende morgen deed ik mee aan een voetbalwedstrijd en toen ik tijdens de rust op het gras ging liggen had ik een heel gesprek met iemand van de "groene politie", die mij zei, dat hij jaloers op ons was, omdat wij lekker krijgsgevangenen waren en hij moest maar tot het einde van de oorlog doorwerken. Hij vertelde me onder andere, dat hij gisteravond uit zijn bed was gehaald en moest meehelpen op Jodenjacht in Amsterdam. Dat hij dat wel prettig werk vond, maar niet begreep waarom hij daar altijd 's nachts voor geroepen werd. Ik had natuurlijk reuze medelijden met hem, maar was intussen toch maar blij dat de wedstrijd verder ging en ik mijn nieuwste vriend kon verlaten.

's Middags om 14.00 uur zou er weer bezoek zijn, maar tegen die tijd werd bekend gemaakt dat geen van de vrouwen toegang tot het kamp kreeg en het verboden was om met burgers te spreken die achter het prikkeldraad stonden. De vrouwen hebben gewoon slag geleverd met de "groenen" omdat ze niet naar binnen mochten. Er was een reuze tumult, maar de vrouwen moesten toch weggaan, nadat ze in de gelegenheid waren gebracht pakketten enz. af te geven.

We maakten die dag voor het eerst kennis met de methodes van de moffen. Enkele jongens die toch met hun vrouwen hadden gesproken werden gedwongen een grote stapel stenen enige honderden meters verder opnieuw op te stapelen en toen dat achter de rug was, moesten ze de stenen weer terugbrengen. We hadden er nog allemaal plezier in, ook de jongens die de stenen sjouwden, alleen maar omdat het zo onzinnig was. Nadat de vrouwen waren vertrokken werd bekend gemaakt dat we de volgende dag naar Duitsland zouden vertrekken. Ik schreef nog gauw een briefje naar mijn vrouw in de hoop dat ze het op tijd zou horen en er misschien nog kans was om haar te spreken.

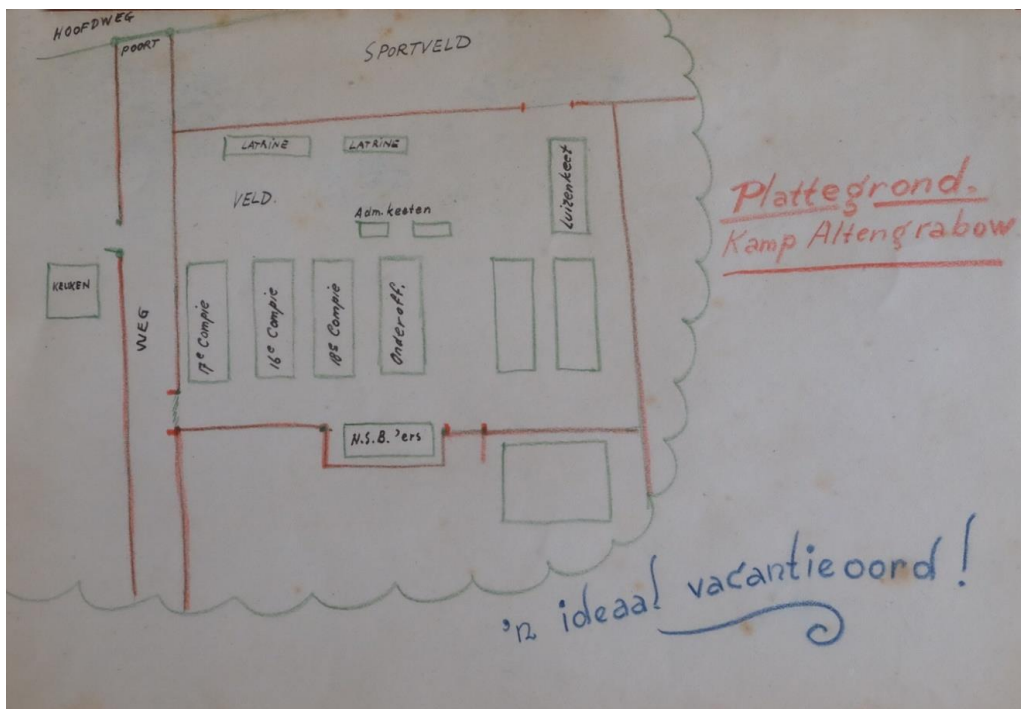
De volgende dag werden de vrouwen weer geweigerd en konden niet bij ons komen, omdat we voor die tijd op het emplacement waren gebracht en het niet bekend was van waar onze trein zou vertrekken. Bijna de hele dag werd doorgebracht met ons te tellen. Dat is een geliefkoosd tijdverdrijf voor de moffen. Ik geloof dat geen een van die kerels kon tellen. Of het alleen maar zo lang lieten duren om ons te pesten. Toen eindelijk de trein gereed was, kregen wij allemaal van het Rode Kruis een kilo kersen, een bosje paling, wittebrood en boter. Ook verzekerde de leidster van het Rode Kruis ons, dat we alles, ook geld, mochten meenemen en dat ons niets zou worden afgenomen omdat we onder bescherming stonden van het internationale Rode Kruis. Tot onze spijt geloofden wij haar. Ikzelf had enige honderden guldens verstopt in een doos poeder en was vast niet van plan om een cent af te geven. Vele jongens tippelden er echter in en werden bij aankomst gedwongen hun geld af te geven.

We werden ingeladen met 40 jongens in een goederenwagon en we merkten al gauw dat de Amersfoorters al in de gaten hadden gekregen van waar wij vertrokken. Aan de andere

kant van de trein stonden duizenden mensen te schreeuwen en te gillen naar de diverse mannen. Mijn vrouw kon ik er niet tussen ontdekken en dat was bij nader inzien ook maar het beste. Er was een te grote afstand tussen de trein en de mensen.

Toen de trein eindelijk vertrok gingen die duizenden mensen het Wilhelmus zingen en kwamen er tientallen rood-wit-blauwe vlaggen te voorschijn. Wij konden de mensen zien staan door een klein raampje waar het glas uit was, maar waarvoor prikkeldraad was gespannen. Vele van de jongens hielden als kleine kinderen, het was dan ook wel ontroerend die vrouwen met hun vlaggen. We hebben verder op onze weg door Holland nog vele van die tafereeltjes meegemaakt, vooral in Deventer, waar we zowat een twee uur op het perron bleven stilstaan. Waar de mensen vandaan kwamen wisten we niet, maar in een minimum van tijd was het station en ook daarbuiten zwart van de mensen en bijna iedereen had in een of andere vorm rood-wit-blauw op, of waren met vlaggen gewapend. Ze schreeuwden naar ons, want langs de trein liepen "groenen". "Jullie komen toch gauw terug hoor! Ze verliezen toch! En we maken ze wel af, hoor!" Enfin, dat soort dingen werden ons steeds maar toegeschreeuwd. Voor de bewaking was er ook nog een groepje WAmannen gehaald, maar die werden zo uitgescholden vanuit onze trein. Niemand kon bij ons komen, waarna ze maar, onder het hoera-geschreeuw van de mensen afdropen. Veel te zien was er na ons vertrek niet meer, omdat het intussen donker was geworden. We hadden wat licht in onze wagon door een waxinelichtje. Toen we in Zevenaar kwamen, maakten we daar ons eerste luchtalarm mee en moesten we natuurlijk de lichtjes doven. We bleven daar een uur of drie staan. We hoorden duidelijk vliegen en zaten eigenlijk een beetje in de rats, omdat we bang waren dat de Engelsen onze trein zouden gaan bombarderen.

Er gebeurde echter niets en om ongeveer 12 uur gingen we weg uit Zevenaar. Waar we verder heen gingen was ons niet bekend, alleen was de rit heel erg lang en van slapen was er natuurlijk heel weinig gekomen, omdat dat niet meevalt op de bodem van een rijdende goederentrein en vooral omdat er geen stro was en het er verschrikkelijk stonk. Voor de behoefte was er een tonnetje in de wagon gezet en daar werd druk gebruik van gemaakt. Om ongeveer 22.00 uur de volgende avond stond de trein weer stil en werden eindelijk de deuren geopend door de wacht en moesten we uitstappen. Er werden enige mannen aangewezen die eerst de tonnen moesten ledigen. Ik was daar gelukkig niet bij. Het overgebleven brood en dat was heel wat, lieten wij achter in de trein. Later hadden we daar reuze spijt van en verbaasden ons er ook over, dat Russen, die onze trein moesten schoonmaken, eerst op het brood afgingen en reusachtig blij waren als ze een heel brood te pakken kregen. Wij wisten toen nog niet, wat ons boven het hoofd hing. Nadat we zeker wel 100 maal geteld en opnieuw geteld waren, gingen we op mars, allemaal beladen met koffers en steeds maar weer opgezweept voor de moffen die steeds maar brulden "vlugger lopen" en je zo af en toe een duw in je rug gaven. Het was gelukkig niet ver! Toen we bij het kamp kwamen stonden tientallen schijnwerpers op ons gericht om ontvluchten uit te sluiten.

Tekening van het "Vorlager" van Stalag XI-a Altengrabow (dagboek W.J. van der Zwaan in Stadsarchief Breda)

De paardenstallen waarin de Nederlanders werden ondergebracht

Trouwens, niemand dacht daar aan, daarvoor waren we eigenlijk allemaal te nieuwsgierig naar wat er nu met ons zou gaan gebeuren. Onze eerste verbazing kregen we, toen we in het kamp kwamen, waarin achter prikkeldraad honderden jongens, allemaal Hollanders, stonden te bedelen om wat te eten te krijgen. We wisten niet wat ons te wachten stond, dus we waren nogal royaal. Ze riepen al naar ons dat we binnen een week zouden

verreken van de honger, maar we gaven hen toch nog veel. Ik gooide een pak biskwie naar hen, waarvoor een formele vechtpartij ontstond.

We hadden geen gelegenheid om met de jongens te spreken, maar werden naar onze barak gebracht. Dat was een oude paardenstal waarin kribben waren geplaatst. Er was zo goed als geen tussenruimte en drie bedden boven elkaar. De Duitsers vertelden ons meteen dat we maar een paar dagen in deze barak zouden blijven. We mochten er niet uit voor we "ontluisd" waren.

Doordat we nogal achteraan liepen kregen we slechte plaatsen, bedden met zijn drieën slapen. Ik spreek over bedden, maar het waren gewoon houten kribben zonder matras, dus iedereen lag op de planken. Dekens hadden we zelf meegenomen. De koffers werden achter onze hoofden geplaatst en we waren zo moe dat we toch maar gingen proberen te slapen. Wij lagen natuurlijk met ons drieën in een krib. Midden in de nacht kreeg mijn vriend een of andere nachtmerrie, begon ineens te schreeuwen en als ik hem niet had gegrepen was hij van bovenaf op de stenen vloer gevallen. Hij begon direct te braken, gelukkig buitenboord. We kalmeerden hem een beetje en pas de volgende morgen ging hij de smeerboel die hij had gemaakt opruimen. Om 05.00 uur 's morgens kwam een mof bij ons de zaal in met een fluitje en die riep "opstaan!" Iedereen was gauw present, want niemand had bijna een oog dicht gedaan. We moesten buiten aantreden en we werden natuurlijk weer geteld. We hadden zo ongeveer met 200 man een kraan, dus iedereen kan indenken hoe goed je je daar kon wassen. Maar daar werd in het begin maar door niemand op gelet.

Toen we buiten stonden kwam er een onderofficier ons enige dingen voorlezen, waarvan we niets verstonden, alleen "de kogel". Dat kwam wel honderd keer in zijn redevoering voor. Verder vertelde hij dat we in een doorgangslager waren, genaamd Altengrabow en dat we iedere Duitser moesten gehoorzamen. Dat we weinig eten zouden krijgen, omdat we niet zouden gaan werken. Er werden enige jongens aangewezen als groepscommandant en een van de eerste die aangewezen werd was ik. Ik kreeg dus de verzorging van twintig jongens, wat dat betekende wist ik natuurlijk niet. Maar met het oog op mijn positie vond ik het wel goed dat hij juist mij had uitgezocht. Later bleek, dat het commando betekende dat ik het eten voor eenentwintig jongens moest halen, maar ook moest verdelen. De eerste morgen kreeg ieder zijn portie eten. Dat was voor de hele dag vier boterhammen, ongeveer met een klein blokje boter en een stukje witte kaas waar de wormen uitkropen. Iedereen had eten genoeg nog in zijn koffer dus we zeiden dat het ons nog wel meeviel, want we zouden 's middags nog warm eten krijgen. We moesten die morgen niets doen, dus wilden we het kamp een beetje gaan verkennen. We konden echter niet ver, alles was afgezet omdat we in de "ontluisingsbarak" lagen en geen contact mochten hebben met andere krijgsgevangenen. Het was prachtig weer en eigenlijk te warm. Er mochten enkele Russen bij ons in het afgezette gedeelte komen om de latrine enz. schoon te maken. Later zou blijken dat voor bijna alle smerige baantjes Russen werden uitgezocht. Die latrines waren een bezienswaardigheid op zichzelf. Het was een grote kuil, waarboven een paal was gezet. Moest je er gebruik van maken, dan moest je op de paal leunen en je zat daar gemoedelijk met een twintig man naast elkaar. In het begin was het moeilijk, je schaamde je een beetje, maar ook daar begonnen we aan te wennen. Het schoonmaken wat de Russen deden, bestond in hoofdzaak in het bespuiten van de kuilen met een soort norit. Bij elkaar was het een erg vieze beweging, maar we troostten ons met de gedachte dat ze ons verteld hadden dat we hier toch maar een paar dagen moesten blijven en het in het andere kamp, het zogenaamde hoofdkamp, wel beter zou zijn.

Om 11.30 uur was het eten halen en toen maakten we voor het eerst kennis met de heerlijke soep, waarvan we elke middag driekwart liter zouden kunnen genieten. De soep bestond ten eerste uit heel veel waren, waarin wat stukjes kool dreven, plus een of zelfs wel eens twee roetzwarte aardappelen. Verder was er een beetje aroma en kracht ingebracht door stokvis. De soep stonk zo afschuwelijk, dat ik en met mij nog vele anderen, geen lepel naar binnen konden krijgen. De Russen die bij ons stonden te kijken, bedelden om de zwarte aardappelen en om de soep die toch bijna niemand opat. Wij konden ons nog niet indenken dat er mensen waren die die rommel op konden eten, maar de Russen hadden die eerste dagen een goede maaltijd. Tenminste ze hadden veel soep die ze met smaak uitlepelden. Na onze maaltijd moesten we onze pannen enz. uitwassen, ook weer bij die ene kraan. Daar was je, als je pech had, dan wel een half uurtje zoet mee. We gingen wat in het gras liggen toen er een mof ons kwam vertellen dat we 's middags om 14.00 uur naar het badhuis zouden gaan en daar tevens ontluisd zouden worden. We moesten alles meenemen, zoals dekens, kleren, maar moesten alle harde voorwerpen uit ons kleren verwijderen. Nou, we waren nieuwsgierig hoor, maar toch wel blij dat we in de gelegenheid zouden worden gesteld om ons te wassen. We gingen 's middags weg, nadat ze ons weer eens enige malen geteld hadden en kwamen in een badhuis waarin allemaal Russen werkten. Er werden dertig man aangewezen, die werden naar een lokaal gebracht waar je je geheel moest uitkleden en al je goed moest afgeven aan een Rus die daarop stond te wachten. Bij dat goed werd dan op grote haken ook de dekens en de andere spullen gehangen. Toen we allemaal uitgekleded waren kwam een andere Rus ons waarschuwen dat we in een andere kamer moesten gaan voor het bad. Dat ging best, we moesten met ons dertigen tegelijk wassen onder diverse douches. We stonden ongeveer met vier man onder een straal, maar we vonden het toch allemaal heerlijk omdat iedereen zich natuurlijk na de treinreis en in die smeerboel erg smerig voelde.

Toen we allemaal gewassen waren, of liever gezegd, toen er geen water meer kwam, moesten we naar het kleedlokaal terug om onze kleren in ontvangst te nemen. We moesten daar meer dan een uur spiernaakt op wachten en kregen onze kleren toen terug, gloeiend heet. Zo heet dat geen mens het kon aantrekken zonder eerst met alles minstens tien minuten gezwaaid te hebben. Ontluizen deden ze daar door het goed heel zwaar te verhitten en als het uit de oven kwam kreeg je het meteen mee. Zoals gezegd was het dan nog heet. Na ons kwamen de andere jongens aan de beurt, dus daar waren we de verdere dag zoet mee. Eten kregen we niet meer, want 's morgens hadden wij ons rantsoen al ontvangen voor de hele dag. We kookten een beetje pap voor ons drieën op een vuurtje gemaakt tussen twee stenen en natuurlijk van melkpoeder. Het smaakte best, vooral omdat we er een hoop suiker ingooiden. De volgende morgen kregen we de boodschap dat we naar het hoofdkamp zouden vertrekken. Daar waren we allemaal blij om, omdat we dan ten eerste de andere jongens zouden kunnen spreken en misschien een beetje betere slaappleats zouden krijgen. We stonden enige uren buiten te wachten op het tellen van de moffen en toen gingen we dan eindelijk naar ons nieuwe "home".

Staats- an- gehoorig- heit	Nr. der Er- lennungs- marke	N a m e	Borname	Geburts- tag	Geburts- ort
1	2	3	4	5	6
N	103169 XI A	Kroonenberg	Herman	26-7-'07	Amsterdam
N	103170 XI A	Cleef van	Mayer	20-1-'07	Amsterdam
N	103171 XI A	Hogeveen	Pieter	7-3-'07	den Haag

Zugangslst van Stalag XI-a Altengrabow met de vermelding van de drie vrienden, die zich achter elkaar lieten registreren (Nationaal Archief collectie 2.13.98 inv. 43)

Het nieuwe kamp had er alleen uit de verte maar goed uitgezien. Het was er bijna net zo erg als in de andere barakken. Het enige verschil was dat we matrassen hadden en wel gevuld met snippers papier, smeriger bestond er niet. Natuurlijk waren ze door velen voor ons gebruikt en wat je er ook aan deed, je bed lag altijd vol papiersnippers, maar heel belangrijk was wel, dat je een matras alleen had en de bedden waren met drie boven elkaar gebouwd. Ik had de tip gekregen ervoor te zorgen dat ik bovenop kwam te liggen en dat kwam voor elkaar. Naast mij links lag Ab van Cleef (kgf. 103170) en aan mijn andere kant Piet (Piet Hogeveen, kgf 103171). Rechtop zitten was bijna niet mogelijk anders stootte je je hoofd tegen het plafond. We maakten eerst weer verschillende appels mee. De kwaal van tellen was bij de moffen nog niet vergeten. Iets te doen hadden wij de volgende dagen niet. We werkten niet, verveelden ons gruwelijk en daarbij was het erg heet. In de barakken was het niet te harden van de stank, daarom zaten we maar steeds op het veld. Er was een zogenaamd gymnastiekveld en in de eerste dagen werden we gedwongen onder leiding van een van onze jongens vrije oefeningen te doen. Later drong het pas tot ons door dat de moffen ons aan het ondermijnen waren. Eten kregen we hoegenaamd niet en om een of andere duistere reden hadden zij mij tot commandant over twintig jongens gemaakt. Dat betekende dat ik iedere dag het eten kreeg voor eenentwintig jongens en dat ook moest verdelen. Ik was altijd dankbaar dat Piet mij bij het verdelen hielp. Ten eerste omdat hij een grote kerel was en de meeste jongens het niet aandorsten om een grote mond tegen hem te hebben en ten tweede omdat hij goud en goud eerlijk was. Ik weet niet wat hij liever had gedaan dan zelf bijvoorbeeld iets meer te nemen. Dat delen was toch weer elke dag een verschrikking. Alles twintig jongens stonden op mijn handen te kijken of ik het wel goed verdeelde en waren natuurlijk nooit tevreden. Het valt heus niet mee om vier eetlepels jam te verdelen over twintig man en ook de boter was minimaal. Maar ik deed het in elk geval zo goed mogelijk, al was het moeilijk om iedereen tevreden te stellen.

Het was in elk geval gezien mijn eigen plannen, best dat ze mij commandant hadden gemaakt. Later werd ik ook nog genomen als reservecommandant van alle jongens, dat waren ongeveer 400 man.

We waren zo ongeveer een week daar, toen we ons moesten verzamelen op het voetbalveld; alle jongens. We moesten ons opstellen in lange rijen, een man dik en daarachter weer een nieuwe rij. Er kwam een groot aantal hoge omes en één daarvan ging het woord tot ons richten. Wat hij allemaal vertelde wisten we wel, zoals indien iemand vluchtte zou jij opgehangen worden en het enige woord dat we goed van hem verstonden, dat zei hij wel honderd maak, dat was "de kogel". Wij geloofden het allemaal wel, totdat op een gegeven moment een auto het veld op kwam, waarop een luidspreker was gemonteerd. Het attentiessein werd gegeven en daarop begon de luidspreker te brullen, dat het bekend was dat er onder de krijgsgevangenen Joden zaten en dat die moesten uittreden. Het werd doodstil op het veld, maar er trad geen enkele man naar voren. Weer begon de luidspreker, als er later ontdekt zou worden dat er Joden onder de jongens waren, zouden die ogenblikkelijk doodgeschoten worden. Weer stilte. Maar zeven jongens traden naar voren, enkelen waren bekenden van mij, maar het was natuurlijk oer stom om zich bang te laten maken.

1. *Joost Blok kgf. 103366,*
2. *Samuel Busnac kgf. 103268,*
3. *Izak van Cleef kgf. 103281,*
4. *Hartog Jacobs kgf. 103154,*
5. *Philip Locher kgf. 103372,*
6. *Abraham Lopes Dias kgf. 103225,*
7. *Maurits Monas kgf. 103288,*
8. *Rudolf Gerhard Nabarro kgf. 103075,*
9. *Arnold van Praag kgf. 103302,*
10. *Levie Wegloop kgf. 103367.*

Toen de uitgetreden uit de troep waren gegaan, kwamen officieren tussen de rijen lopen en die vroegen ieder persoonlijk of ze Joden waren, of dat ze soms wisten waar Joden zaten. Ook mij vroeg de officier of ik Joden onder de jongens kende, waarop ik antwoordde "Goddank niet". Ook de jongen naast mij (Ab van Cleef) gaf een gelijkkluidend antwoord, waarop we na en half uur konden inrukken.

Persoonlijk had ik nog een ander avontuurtje wat ik nog even er tussendoor moet vertellen. Zoals gezegd waren er tussen de uitgetreden Joden ook enige bekenden van mij. Een ervan, een zekere Monas (sergeant 7 RI, Maurits Monas kgf. 103288), kende mij heel goed. Toen hij weggevoerd werd keek hij zo uitdagend naar mij en keek later zo vaak om naar mij, dat ik doodsangsten uitstond.

Toen wij mochten inrukken ben ik naar de barak gegaan waarin zij waren ingesloten en riep hem. Hij kwam voor het raam en voordat hij mij iets kon vragen zei ik hem dat als hij het soms in zijn hoofd mocht halen om mijn naam tegen de moffen te gaan noemen, ik hem met mijn eigen handen zou wurgen. Hij zei me niet zo'n kapesones te hebben, maar ik herhaalde nog eens dat hij, wanneer hij de moed had mij te verraden, hij niet lang meer

zou leven. Het heeft waarschijnlijk wel geholpen, want ook toen ze later het kamp uitgingen hoorde ik er nooit meer wat van.¹⁵⁾

Intussen was ons eten dat we van huis hadden meegenomen, opgebraakt en begonnen we honger te krijgen. Er waren wel extra werkjes te doen, waarvoor je een extra pannetje soep kreeg, maar ik had me -en velen met mij- voorgenomen nooit vrijwillig te gaan werken. Veel jongens kregen dysenterie en de latrines kregen druk bezoek. Op een nacht, dat ik zelf eens naar de latrine moest, vond ik daar een jongen bewusteloos liggen, spiernaakt. Hij had het waarschijnlijk benauwd gekregen en zich uitgekleeft en is toen van zijn stokje gegaan. Ik maakte een paar andere jongens wakker en we hebben hem toen naar binnen gesleept. Hij zat van onder tot boven onder het vuil. De volgende dag ging hij naar het hospitaal. Er was gelegenheid je te laten onderzoeken door een dokter. Je stond dat wel uren in de rij en werd dan zeer rustig behandeld. Maar er zat altijd een kansje in, om wat eten te schooien, omdat de dokters zitting hadden in het kamp van de Serven en die zaten zeer ruim in hun kleding en eten. Als je wat te ruilen had en dat hadden wij die pas uit Holland kwamen natuurlijk allemaal, probeerde je op ziekenrapport te gaan. De Serven maakten veel misbruik van onze honger en gaven bijvoorbeeld voor een jas, een broodje en 10 sigaretten. Een ding bracht veel geld op, de Serven waren namelijk dol op herenvesten, zoals die onder een gewoon pak werden gedragen. Iedereen die een vest had, ging dat ruilen en kreeg er in verhouding nog tamelijk veel voor. Ikzelf heb nooit een vest gedragen en ongelukkiger wijs mijn vrienden ook niet. Ik ruilde een kort regenjasje met een Witrus voor een broodje en een pakje sigaretten. Ik was zelf ook een paar maal op ziekenrapport geweest en had toen voor mijn vrienden ook geruild, maar veel was het niet. Toen ik op zekere dag in de rij stond, hoorde ik dat er een nieuwe dokter was en wel een Nederlandse marine man. Nou, het was voor te stellen hoe gelukkig we daarmee waren. Toen ik bij hem kwam schreef hij mij ook norit voor, zoals aan iedereen. Maar het was toch wel prettig om weer een Nederlander in uniform te zien. De dokter was vrij stug, omdat een van de jongens die vroeg bij hem waren gekomen ging braken waar hij bij was. Alles was rood, dus de dokter dacht dat hij een bloedspuwing had. Hij liet hem direct naar het hospitaal vervoeren, waar hij vernam dat de jongen een blikje corned-beef had opgeslokt met de gevolgen van dien. Het was dus voor te stellen dat hij ook de Hollandse jongens niet meer vertrouwde.

Ikzelf had ook eens wat te ruilen en ik besloot het op de gevaarlijke manier te doen. Nu moet ik daarvoor eerst de situatie in het kamp uitleggen. Ons kamp was omsloten door een schutting van prikkeldraad, daarna kwam twee meter ruimte en daarachter weer een prikkeldraadversperring en daarachter lag het Servische kamp. Tussen deze versperringen liepen Duitsers op wacht. Het waren er altijd twee, die als ze bij elkaar waren aangekomen weer terug gingen. Nu was er aan de versperringen nogal geknoeid, er waren gaten in, waardoor je gemakkelijk kon kruipen. De kunst was nu, als de moffen beiden met hun rug er naartoe waren, onder de twee versperringen door te kruipen en zo kwam je dus in het andere kamp. Ik had besloten het op deze manier te gaan doen. Ik kreeg van Piet een pullover en van Ab wat zakdoeken mee. Ikzelf had nog een shawl en wat zakdoeken te ruilen. Ik heb zeker een half uur gewacht voordat ik de kans kreeg, maar het lukte. Ik was goed aan de andere kant gekomen en ging dus maar aan het handelen. Veel kreeg ik niet, wat brood en wat sigaretten en ook drie appels. Ik riep mijn vriend Piet, die had zitten

15 Op 20-7-1943 werden in totaal 18 mannen met een Joodse achtergrond afgevoerd naar het Arbeitskommando Deep van Stalag II-d Stargard. Op 4-9-1943 zou korporaal-verpleger Max Olman 107940 nog daaraan toegevoegd worden. Zij overleefden allen de oorlog in krijgsgevangenschap.

opletten en gooide de verkregen artikelen over de versperring heen. Toen alles veilig aan de andere kant was, moest ik alleen nog proberen bij de artikelen te komen. Ik weet niet hoelang ik heb gewacht voor ik een kans kreeg. Mijn vriend Piet lag heel onverschillig aan de andere kant heel scherp op te letten. Toen kwam onverwacht mijn kans, de eerste versperring ging goed, maar aan de tweede bleef ik met mijn jasje hangen. Hoe Piet ook rukte en trok, ik kwam niet los. De wachten hadden mij waarschijnlijk gezien en kwamen terug., waarop ik zo hard doordrukte, dat mijn hele jasje en mijn broek doormidden gingen. Maar, ik was aan de goede zijde en Piet heeft het later weer gemaakt. Zo durfde ik echter niet meer te gaan. Maar er was nog een andere methode. We konden vrij wandelen op het gymnastiekveld en dat deden Fransen en Serven en sommige Polen ook. Er was daar veel controle en daar iets ruilen ging heel moeilijk. Het hek waardoor de andere krijgsgevangenen binnenkwamen bleef altijd open, maar het hek van ons werd om 15.00 uur 's middags gesloten. We moesten ons dan verzamelen, werden geteld en moesten naar binnen. Nu had ik met een zekere Vis (waarschijnlijk korporaal Johan Vis kgf. 103210) afgesproken dat we de volgende dag ons buiten zouden laten sluiten om zo het Franse kamp binnen te wandelen. We lieten daarvoor onze bovenkleding uit, omdat alle andere gevangenen, met uitzondering van de Hollanders, zo liepen. De Hollanders liepen namelijk nog in hun burgerkleren, alle anderen in militaire.

Toen er verzamelen was geblazen, gingen Vis en ik in de latrine zitten tot de hekken gesloten waren en daarna wandelden we gewoon het Franse kamp binnen. Meteen een barak in waar we nogal opzien baarden, omdat ze direct merkten dat we Hollanders waren. We mochten direct de restantjes erwtensoep opeten en dat dat moest gebeuren met hun lepel waarmee ze net gegeten hadden, of nog zaten te eten interesseerde ons niet. Het smaakte er niet minder om. We aten dus onze buiken vol en kregen van de Fransen nog een heleboel brood en wat kaas en zelfs een stuk chocolade en wat appels. De Fransen hadden de gewoonte hun brood zonder korsten te eten, ze sneden die eraf en wij hadden die verzameld. Onze zakken puilden uit van de korsten en voor ons was dat alleen maar brood. We deelden alles eerlijk en gingen toen door het prikkeldraad weer terug. Alles verliep vlot en ik deelde mijn portie met mijn beide vrienden die dus ook feest hadden. Een andere zorg dan aan eten te komen bestond er eigenlijk niet. We maakten in dat kamp ook nog een aanval van de Amerikanen mee met vliegtuigen, maar toen we buiten de barak, het was 's nachts, gingen kijken werden we door de moffen naar binnen geschoten. We waren er ongeveer veertien dagen en ik was in mijn hart reusachtig blij dat ik nog geen buikloop had, toen ik het ook te pakken kreeg. Drie tot vier maal op een nacht moest ik de lange wandeling maken naar de latrine en ik bracht op deze plek zeker de halve dag door. Nog een komisch intermezzo; ik was zowat heen en weer gelopen tussen de latrine en de barak, toen ik in de barak Piet een toiletpapier vroeg. Nu was Piet altijd een hele kalme en rustige jongen. Op zijn dooie gemak haalde hij zijn plunjezak tevoorschijn, ging alles uitpakken (toiletpapier bleek onderaan te zitten) en toen hij zover was, was het met mij al gebeurd. Ik zei dan ook Piet "laat maar", ik heb alleen maar zeep nodig om mijn goed uit te wassen". Wat ik ook prompt heb moeten doen. Een voordeel was er, als iets gewassen was, was het in een half uurtje droog aan de lijn. Ik vertelde reeds dat het heet was en de hele dag hadden we zon. Je moest altijd onder of bij je goed blijven zitten, omdat als je een minuut weg was, je goed ook verdwenen was. Daarin hadden onze jongens zich van hun slechtste kant laten zien, er werd gestolen als ik weet niet wat. Zelfs je portie brood moest je dag en nacht bewaken of het goud of iets dergelijks was. Toen enige dagen later werd er gevraagd wat voor vak we eigenlijk hadden. Ik had gewoon opgegeven vertegenwoordiger,

dat was Ab ook en Piet was portier geweest in een groot ziekenhuis in Amsterdam. Er werd gezegd dat we de volgende dag naar een hoofdkamp zouden gaan en wel Fallingbostel, waar naar ook al de vorige jongens waren vertrokken. We waren allemaal gelukkig dat we uit de smerige barakken zouden gaan en veel slechter dan nu konden we het nooit krijgen. De afscheidsavond zal ik nooit vergeten, want de Fransen, die hadden gehoord dat we zouden vertrekken, hadden ons gevraagd om 's avonds bij het prikkeldraad te gaan zitten, dan zouden zij een afscheidsfuif geven. We zaten dan ook allemaal bij het prikkeldraad, waarna een van de Fransen harmonica ging spelen. Een zanger trad op en ook enige Hollandse jongens gaven hun kunsten te beste. De avond werd besloten met het zingen van het Wilhelmus en daarna de Marseillaise. Toen we daaraan bezig waren begonnen de moffen te schreeuwen en daarna te schieten. Het bleek later dat ze dachten dat we de Internationale hadden gezongen.

De volgende dag moesten wij ons opstellen bij een klein stationnetje met al onze bagage en dat was nogal wat. We hadden allemaal onze eigen dekens ook meegenomen. Het verbaasde ons dat we ieder een heel brood kregen, plus een ons boter, plus een kiloblik vlees voor drie man. De meesten hadden het al opgegeten voordat we in de trein zaten. We moesten met vierentwintig man in een goederenwagon die geheel afgesloten was met uitzondering van een heel klein raampje van 30 cm hoog en 60 cm breed waarvoor prikkeldraad was gespannen, alsof er iemand bestond die daar doorheen kon kruipen. In de wagon was wat los stro gestrooid, maar veel te weinig. Enfin, we waren niet erg verwend, dus gingen we vol goede moed een plaatsje opzoeken. Ik zat tegen de voorwand met mijn twee vrienden. In de wagon stond ook een tonnetje dat moest gebruikt worden als privaat. Om ongeveer 12.00 uur vertrokken wij. De deuren waren gesloten en het was dus begrijpelijk dat het donker was en benauwd werd. Toen we een uur of drie hadden gereden, waarin we om beurten met twee man voor het raampje mochten staan, stopte de trein en ieder kreeg gelegenheid even te luchten en water te drinken op een klein stationnetje. Na een half uurtje vertrokken we weer. Uren en uren duurde de rit. Af en toe stonden we stil en dan werden de deuren niet opengemaakt. De zon stond op de wagon te branden en het was om te stikken van de hitte. Daar gingen we weer een onafgebroken rit. Tientallen malen werden we gerangeerd en lieten de moffen ons van een heuvel afrijden zonder locomotief. Het was te begrijpen wat een mep we kregen als onze wagon aangesloten werd op een andere. Eindelijk om 's nachts 01.00 uur stonden we stil. De deur werd losgemaakt, voor elke wagon een wacht en om beurten mochten we ons verfrissen. Tevens werd verteld dat we op deze plaats de nacht zouden doorbrengen. We installeerden ons zo goed mogelijk op jassen, dekens, enz. alhoewel er van slapen niet veel kwam omdat het in de wagon na het na het veelvuldig gebruik van het tonnetje, niet te harden was van de stank.

Om een uur of 02.00 hoorden we een reuze geschreeuw en werden plotseling onze deuren opengegooid. We wisten niet wat er aan de hand was, maar we zouden het spoedig weten. In de wagon naast ons waren zes jongens gevlucht door het uitbreken van een paar planken. Het bleek toen dat we op het station van Maagdenburg stonden. De jongens konden ze niet meer te pakken krijgen en de moffen waren natuurlijk woedend. De 18 jongens die in de wagon waren gebleven moesten uitstappen en werden verdeeld over de andere wagons, waarin zo goed als geen plaats meer was. Wij kregen zes nieuwe gasten. De moffen sloten een uur later de deuren, deelden eerst nog de nodige slagen uit en zeiden ons, dat omdat die jongens gevlucht waren, wij niet meer zouden stoppen en dat er geen water meer gehaald mocht worden. Toen we vertrokken om ongeveer 05.00 uur, wat

het in onze wagon niet meer om te harden van de stank. Het tonnetje bleek lek te zijn en de urine stroomde langs de grond. Om 08.00 uur ongeveer ging een van onze jongens van zijn stokje. We hadden een hospitaal soldaat in onze wagon, maar die kon die jongen vooreerst niet bij kennis brengen. Toen hij bij kennis kwam, begon hij zo afschuwelijk te braken dat wij allen er misselijk van werden. Toen de trein weer eens stil stond vroegen de jongens mij of ik aan een voorbijgaande wacht wou vertellen dat er een zieke in de wagon was. Dat deed ik ook, maar de mof antwoordde dat die dan maar moest verrekken. Ik vroeg hem nog om water, maar hij zei me dat dat verboden was. We wisten ons natuurlijk geen raad meer, maar daar trokken die moffen zich niets van aan; we gingen verder. We stonden weer eens ergens stil en ik stond voor het raampje, toen er een vrouw voorbij kwam. Ik vroeg haar om water en ze zei dat ze niet wist waarin. Ik liet toen eerst een fles naar beneden zakken en daarna een paar pannetjes. Ze vulde alles met water en telkens als ik er een binnen had werd er om zo'n apparaat gevochten. De eerste fles had ik aan mijn vriend Piet gegeven en die was slokken aan het uitdelen. Enfin, we kregen allemaal wat te drinken en toen we verder gingen begonnen we pas allemaal goed te zweten. De zieke die we in de wagon hadden, lag steeds bewusteloos.

De deur ging niet meer open voor we aan de plaats van bestemming waren gekomen en dat was om 01.00 uur 's nachts. Die rit had dus ruim 36 uur geduurd. We moesten uitstappen en enige jongens werden aangewezen om de tonnetjes te legen en schoon te maken. Ik voelde me gelukkig dat ik daar niet bij was. We moesten ons naast de trein opstellen en konden toen lezen waar we waren: "Fallingbostel".

We moesten toen nog ongeveer drie kwartier lopen met al onze bagage en dat viel niet mee. We transpireerden als ik weet niet wat, maar het was zo heerlijk om weer frisse lucht in te ademen dat we dat maar op de koop toe namen. De wachten van het kamp gooiden toen wij naderden alle schijnwerpers aan om te kijken of er niemand wou drossen en eindelijk sloten de hekken zich weer achter ons en waren we dus in een heel bekend kamp, waar ongeveer 50.000 gevangenen zaten. Met 30 á 40 man werd ons een barak aangewezen en toen we binnenkwamen werden we bestormd door andere Hollandse jongens die al ongeveer 4 á 5 weken in dit kamp zaten en die ons vertelden dat we het hier heel goed zouden hebben en dat we 's middags zelfs aardappelen te eten zouden krijgen. Het meest opvallende was daar wel, dat er stromatrasen lagen. Ik zocht een bovenop en Piet en Ab lagen weer naast me. De meeste jongens gingen direct slapen, maar mijn vrienden en ik hebben ons eerst gewassen. Ons goed kleefde aan ons lichaam, dus het was wel nodig. Toen we eenmaal op bed lagen sliepen we allemaal direct, met het plan om de volgende morgen eens de boel te gaan verkennen. De volgende morgen hadden de wachten ons appèl overgeslagen dus konden we heerlijk blijven slapen. En toen we ons gingen kleden stond er voor ons allemaal een half brood, een stukje worst en een blokje margarine. Gewoon Luilekkerland. We kregen er zelfs een soort drank bij, die het midden hield tussen koffie, thee en waswater, maar het was warm en er zat suiker in. Van de andere jongens hoorden we, dat we niets moesten doen en dat zij de hele dag in de zon lagen te braden en af en toe kregen ze de kans om met de andere kampbewoners en daar zaten ze bijna van elk Europees land konden handelen en dat ze ook dikwijls wat kregen van het Rode Kruis.

We werden nu ingedeeld in een andere barak en gingen natuurlijk eerst onze eigendommen bij elkaar scharrelen en kregen lang geen slechte slaappleaats. De bedden stonden ook hier drie op elkaar. Wij drieën hadden ook daar de bovenste. Piet en ik waren

weer aangewezen als eten verdelers en 's middags kregen we aardappelen (in de schil gekookt) met ieder een lepel koolsoep.

Voor ons was dat een reuze sensatie weer aardappelen te krijgen. We vonden ze heerlijk smaken. Het verdelen daar was ook een zeer verantwoordelijk baantje, omdat iedereen oplette of een ander niet meer kreeg dan hij. Wij verdeelden alles zo goed en zo eerlijk mogelijk, maar er was nog genoeg kritiek. Het kamp waarin we zaten was heel erg groot en alle andere afdelingen liepen ineens, behalve de Nederlandse afdeling die was geheel afgesloten en lag feitelijk buiten de krijgsgevangenenstad.

We hadden wat gras en verderop zand om de barakken heenlopen, maar veel moois was het niet.

Doordat ik was ingedeeld bij de verdelers kon ik eenmaal per dag het grote kamp binnen om brood te halen voor de jongens, maar dat was steeds onder bewaking, dus kon ik heel weinig met de andere KGF-ers doen. De derde dag dat we daar waren gingen onze hekken open en kwamen er een paar Franse krijgsgevangenen een handkar opgeladen met tomaten brengen. De meeste van onze jongens lustten geen tomaten, maar iedereen was er natuurlijk fel op te meer daar wij al die tijd geen groente of fruit hadden gezien. Piet en ik en nog een paar andere jongens moesten die tomaten over 400 man gaan verdelen. We lieten ze opstellen in rijen van een en ieder die langs kwam kreeg zijn portie zo eerlijk mogelijk verdeeld. Later waren er nog een paar zachte en bedorven tomaten over en zie daar trek in had mocht nog eens terugkomen, maar toen dat gezegd was werden we bijna verscheurd. Daarop lieten we de jongens die interesse hadden, buiten staan en deelden wij de rotte tomaten vanuit een raampje uit. Op een paar knokpartijtjes na is dat goed gegaan. De volgende dag kregen we een aantal kisten cakejes van de Engelsen gestuurd. De hele dag waren we aan het verdelen.

Tekening van Piet Hogeveen door Frits van Kolck kgf. 103089 (collectie Joods Historisch Museum object D005868)

Ieder kreeg zowat 120 stuks dus iedereen kan voorstellen wat dat was. De koekjes moesten een voor een geteld worden, want ieder was bang dat iemand er een meer kreeg dan hij. Dus konden wij het niet anders doen. We waren de hele dag in de weer en toen alles achter de rug was, zaten in elke kist nog wat kruimels, waarop een van de jongens voorstelde om de kruimels te laten staan voor de verdelers, waarop zo'n tumult ontstond, dat wij maar besloten de kruimels ook weer te gaan verdelen. Die werden dan gebruikt om met water en suiker tot pap te koken.

Op zekere dag werd ons verteld dat we in een andere barak film zouden krijgen. Nou, we waren nieuwsgierig en werkelijk die middag kwamen er Fransen met een geluidsmachine en werd een film van Harry Piel vertoond die zeker 20 jaar oud was. Ik kende de film al en omdat we op de grond moesten zitten ben ik maar tijdens de film weggegaan en heb een praatje aangeknoopt met de operateur. Hij vertelde mij dat hij in Marseille operateur van beroep was en nu voor het hele kamp de filmvoorstellingen moest organiseren. Ik vertelde hem natuurlijk ook dat ik in het filmbedrijf werkte en ik heb hem later ook nog dikwijls gesproken. We spraken tegen elkaar altijd Duits. Toen de voorstelling afgelopen was vroeg hij of ik hem wou helpen met afbreken en dat hij dan zou zorgen dat ik met hem in het andere kamp kon komen. Ik mocht dan zelf een paar jongens uitzoeken die ik daarbij wou hebben. Nou, dat wilde ik natuurlijk graag, want het andere kamp was voor ons allen het beloofde land. Ik verzamelde een paar jongens, mijn vriend Piet kon niet mee, die had last van buikloop en lag op bed. We gingen dus met een man of zes met de apparaten het hoofdkamp in. De Fransman zei tegen de wacht dat wij allemaal moesten helpen. Het neerzetten was in vijf minuten gebeurd en dus gingen we met zijn zessen op stap in het kamp. We keken daar onze ogen uit. Ten eerste hadden de moffen daar niets te vertellen, want de Fransen en Engelsen waren daar de baas. Elke doorgang tussen barakken had een naam, zoals Roosevelt Lane, Churchill Road, enz. De moffen liepen daar peukjes te rapen van hun gevangenen. De gezamenlijke krijgsgevangenen hadden daar een gebouw neergezet waarin ongeveer 1000 man een voorstelling konden volgen, met zalen waarin biljarttafels, pingpongtafels, enz. Het zag er buitengewoon goed uit. Een mooi toneel en toen wij er kwamen was er een orkest van zeker 40 man aan het repeteren. Ze zagen er allemaal perfect uit, bruingebrand, goed gekleed, enz., en ook goed doorvoed. We gingen het hele kamp door en hebben nog gekeken naar een schermwedstrijd tussen gevangenen. Kortom het was er gewoon een badplaats voor rijkelui.

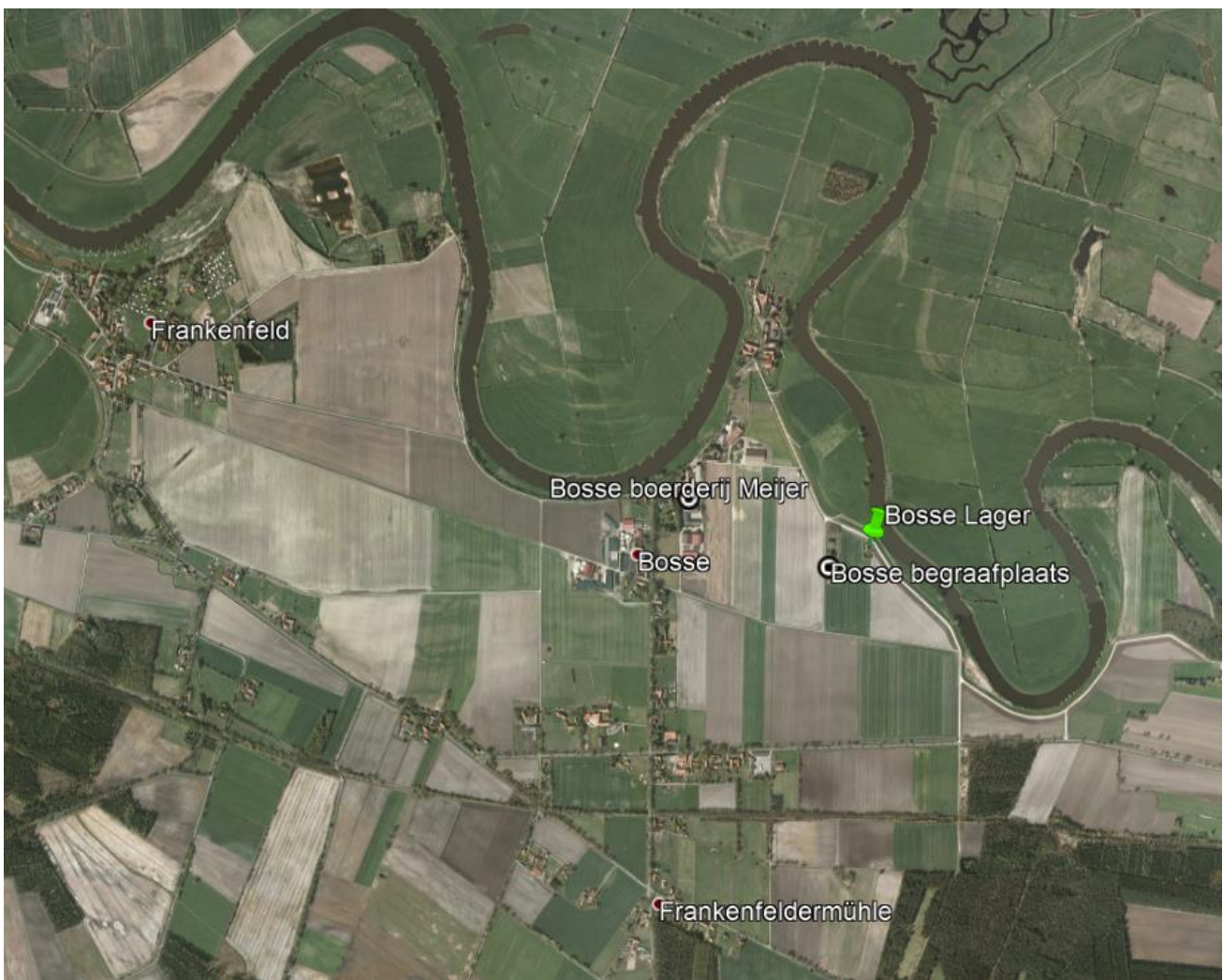
Alles wat ze hadden, kregen ze van het Rode Kruis en op onze wandeling werden we door verschillende lui aangesproken. Ik denk alleen maar omdat de armoede en de honger op onze gezichten stond te lezen. Er vroeg mij iemand uit wel land wij kwamen (hij kwam uit Polen) en toen ik zei uit Nederland, zei hij "dan moeten jullie naar barak 18 gaan, daar liggen ook Hollanders". Nou, wij natuurlijk naar de genoemde barak en toen we binnenkwamen ging daar een hoeraatje op. Alleen bleken het Belgen te zijn, voornamelijk uit Antwerpen en Gent, die spraken dus Vlaams en daarom werd waarschijnlijk gedacht dat zij ook Hollanders waren. We gingen aan een grote tafel zitten en vanaf dat moment regende het "Liebesgaben". We kregen veel sigaretten, snijkoek, kaas, suikerklontjes, balletjes, koekjes, shag, lucifers, kortom te veel bijna om mee te nemen. Onze zakken puilden uit. We hadden alles zoveel mogelijk verdeeld en gingen dolgelukkig weer terug naar ons eigen kamp. De wacht opende netjes het hek voor ons want tenslotte waren wij de film-mensen. Mijn vriend Piet die toen ziek was, knapte alleen al bij het zien van de sigaretten en kaas, enz. nogal op. Eten kon hij bijna niet en hij moest zeker om de tien minuten naar de latrine. De volgende dag werd Piet naar het hospitaal gebracht waar wij

geen contact meer met elkaar konden hebben. We hadden wel afgesproken dat we in elk geval zouden proberen als we moesten werken, om bij elkaar geplaatst te worden. Intussen was ik ook nogal bevriend geraakt met een zekere Jaarsma (soldaat Leo Jaarsma, kgf. 103208). Op een van die dagen kwam hij naar mij toe en vroeg of ik even met hem mee wou gaan; hij had me iets te vertellen. Nou, ik nieuwsgierig en toen ik zei: "zeg maar op", antwoordde hij: "Je hoeft het niet te ontkennen, maar ik weet zeker dat jij een Joden jongen bent!" Ik vroeg hoe hij daarbij kwam, dat het absoluut niet waar was, maar hij zei "Ik heb te veel met Joden omgegaan om niet te weten dat hij er een bent." Op het laatst wist ik me er niet meer uit te redden en toen bekende ik maar. Hij vond het schitterend dat ik daar was ondergedoken en beloofde mij daar natuurlijk nooit over te zullen spreken. Maar hij vond het wel gevaarlijk en stelde toen voor om onze persoonsbewijzen te veranderen, zodat hij in de toekomst Kroonenberg zou heten en ik Jaarsma. Het was natuurlijk een prachtig voorstel, maar ik deed het niet. Hij vond me erg kinderachtig en zei me later nog, dat als er iets gebeurde ik altijd kon vertellen dat ik eigenlijk Leo Jaarsma heette en dat zou bij informatie nooit gevaar kunnen opleveren in Holland. Ik beloofde het hem. Ik heb me nooit kunnen begrijpen hoe hij daar achter was gekomen want niemand buiten mijn twee vrienden om wisten het. Hij heeft het nooit aan anderen verteld. Toen we in het nieuwe kamp ongeveer een week zaten, mochten we ook een dag naar het andere kamp om een voetbalwedstrijd te zien tussen Engelsen en Joegoslaven. Het was reuze interessant, omdat het bijna allemaal voetballers van beroep waren. In dat kamp hadden we het werkelijk buitengewoon goed. Maar na twee weken moesten we weer opgeheven wat we voor beroepen hadden, enz. en werden we tegen alle mogelijke kwalen ingeënt. Vooral bij de tyfusinentingen gingen veel jongens van hun stokkie. Het werd nogal ruw door de moffen gedaan. We waren er ongeveer drie weken en toen werd ons door de moffen verteld dat we moesten werken. Ook werd er toen gezegd welk werk we allemaal zouden krijgen. Piet en ik waren geplaatst bij boeren, Ab van Cleef in Herzberg bij een fabriek. Dus dat betekende dat wij niet met zijn drieën bij elkaar konden blijven. Ik vroeg de commandant te spreken en vroeg hem of Ab van Cleef ook bij ons geplaatst kon worden of wij in Herzberg, maar wat ik ook probeerde, het lukte niet. Zo zag ik op zekere dag de jongens naar Herzberg vertrekken en Ab was bij hen. Piet lag nog steeds in het hospitaal. Ikzelf behoorde tot een van de laatste ploegen die vertrokken, maar enige dagen later was het dan zover. Mijn naam werd afgeroepen en natuurlijk mijn nummer (103169) en toen kreeg ik de boodschap om al mijn spullen in te pakken en te verzorgen, om twee uur zouden wij vertrekken. Ik probeerde Piet nog te bereiken, maar dat was onmogelijk. Maar ik wist dat als hij beter zou zijn, hij ook naar ons gestuurd zou worden. Ik was geplaatst bij een boer in het dorp Bosse, een plaatsje aan de rivier de Aller. We vertrokken 's morgens om een uur of 11.00 en niet in goederenwagens, maar in gewone coupés. Dat vonden we al een hele sensatie. We waren met 18 man. Piet zou de 19e zijn. Voor we in de trein stapten sprak ik nog met Leo Jaarsma en die zei me "Herman maak je niet ongerust, ik moet naar Herzberg, maar ik zal niet rusten voor ik bij jou in dat dorpje Bosse zit". Toen ik hem vroeg hoe hij dat kon doen, zei hij "Laat dat maar aan mij over". Enfin, daar gingen we dan. Het was een tamelijk lange rit, maar het was moeilijk te oordelen hoe lang, omdat de trein dikwijls stilstond. Maar 's avonds om 20.00 uur, het was al donker en het stroomde van de regen, waren we in Bosse, tenminste het station dat zo heette.

5. Arbeitskommando Bosse 5013

Naar ons Lager was nog een paar uur lopen. Dus we moesten met al onze bagage naar het Lager. Toen we een half uur hadden gelopen kon niemand meer vooruit.

Ikzelf had twee koffers bij me, waarvan een gemaakt was van papier en die begon, doordat ze steeds nat werd, te scheuren. Ik moest daardoor met mijn arm om de koffer lopen, want het handvat was er ook af. Het was niet meer te doen. Op zeker moment zei onze wacht dat we een hek binnen moesten gaan en dat bleek het "Kunstcentrum" van Bosse te zijn, een zaaltje waar alles plaatsvond, ook bioscoop. We mochten onze koffers daar achter laten, die zouden de volgende dag gehaald worden door een of andere boer. En toen gingen we weer op weg, gelukkig zonder bagage. We moesten door weilanden en langs een begraafplaats en eindelijk zei de wacht "Hier is het". Het was een oude boerderij met prikkeldraad omgeven en vlak bij de rivier de Aller.¹⁶⁾

De ligging van het Lager en de boerderij van Meijer in Bosse
(reconstructie E. van der Most op een ondergrond van Google Earth 2019)

16 Am Kuhberg

Het voormalige boerderijtje te Bosse (foto E. van der Most 2019)

Te zien was er die avond niet veel, want het was hartstikke donker. Binnen kregen we een petroleumlamp en toen konden we zo'n beetje de situatie opnemen. Nou, veel was het niet. Van binnen alles steen en we sliepen in vier verschillende kamertjes, waar twee bedden boven elkaar stonden. Direct naast de ingang was een kamer voor de wacht. Dat was de enige kamer die er een beetje bewoonbaar uitzag. De kamertjes van ons waren veel te klein. Ik werd in het achterste kamertje geplaatst, waar de bedden zo dicht op elkaar stonden dat als je te dik was, je geen kans kreeg om je uit te kleden of in bed te komen. Maar we vonden het allemaal niet erg, omdat het zo'n beetje op familieleven begon te lijken. De jongens die ook in Bosse waren geplaatst kende ik bijna niet, er waren Amsterdammers, Brabanders en Limburgers bij. Geen enkele had ik voor die tijd een beetje leren kennen. Maar je went gauw genoeg aan elkaar. In grote lijnen zochten de Amsterdammers en de provincialen elkaar direct op. Ook was er bij ons een Utrechenaar, een apotheker. Verder een Rotterdam, Kalkman (korporaal Jan Kalkman kgf. 103007), waarmee ik later heel goed bevriend zou raken.

's Morgens om 05.00 uur werden we gewekt. Dat was dan zo: onze wacht kwam midden in ons kamertje staan en blies op een fluit en begon meteen te schreeuwen dat iemand die er binnen twee minuten niet uit was, een emmer water over zijn kop kreeg. Later heeft die wacht dat meermalen gedaan, ook bij mij een keer. De eerste morgen moesten we eten van de dingen die we meegebracht hadden. Tegen een uur of 08.00 riep de wacht ons en vertelde dat we boerenarbeid moesten doen. Hij had een lijst met namen van boeren en daar konden we er een uit kiezen; ieder op zijn beurt. Ik zocht een uit die Meijer heette, waarom weet ik niet, maar mijn hele verdere tijd in Bosse had ik er spijt van dat ik juist hem had uitgekozen. Het bleek later een van de grootste boeven te zijn van het hele dorp. Maar in elk geval wist ik dat niet de eerste dag toen ik er heen ging. Nadat iedereen gekozen had gingen we dus met z'n allen op weg en konden nu ook de situatie buiten beter opnemen. De boerderij (barak) stond helemaal alleen.

In geen velden of wegen was iets te zien, alleen de begraafplaats was tamelijk dicht bij ons. We staken midden door weilanden enz. over en toen kwamen we in het dorp. Tenminste, we zagen een paar huizen en na een paar honderd meter door de straat gelopen te hebben, kwamen wij bij een kruising en op een van de hoeken was een bakkerij. Daar moesten we halt houden en gingen met zijn allen de bakkerij binnen. Een van de Brabanders was aangewezen om bij de bakker te werken, deze jongen was ook bakker van beroep. De wacht vertelde ons dat we hier ons elke avond moesten verzamelen en daarvandaan zouden we dan weer naar ons Lager gebracht worden. De bakker zelf was een sympathieke man met een hele leuke dochter. Beiden waren zeer vriendelijke voor ons. Om de beurten werden we door de wacht weggebracht en eindelijk was ik aan de beurt. Ik bleek een paar honderd meter voorbij de bakkerij te zullen gaan werken. Ik kwam dan ook bij de boerderij en maakte kennis met mijn werkgever. Het eerste wat hij vroeg was wat ik voor werk in Holland deed. Nou, ik vertelde hem dat ik verkoper was en hij begon al tegen de wacht te mopperen dat ze hem een vertegenwoordiger gestuurd hadden en hij om een boer had gevraagd. Erg vriendelijk was hij niet. Hij begon mij te vertellen, nadat de wacht was weggegaan, dat hij mijn baas was, dat hij geen nazi was en dat als ik hard werkte ik het heel goed bij hem zou hebben en vooral heel goed te eten zou krijgen. Als het niet zou lukken kon ik wel op een pak slaag rekenen. Toen ik vijf minuten met hem had staan praten wist ik al dat het een boef was. Hij vroeg wat ik al zo van het boerenbedrijf wist en ik antwoordde hem eerlijk "niets". Nou hij zou me dat wel spoedig bijbrengen. Of ik hout kon hakken. Ik dacht van wel en hij bracht me naar een stapel houtblokken voor een heel weeshuis. Of ik die dan maar even doormidden wou slaan, goed klein, want het was voor het fornuis van zijn vrouw. Nou, ik pakte de bijl en daar ging het. Het lukte niet erg, want het was ene erg grote bijl en voor mij erg zwaar. Maar af en toe gelukte het mij werkelijk een blok door te krijgen.

Herman aan het hout hakken bij boer Meijer in Bosse
(collectie Joods Historisch Museum object F001389,
de achterkant van de foto bevat geen stempel of annotaties)

Op zeker moment kwam er een lilliputter bij me staan. Het bleek een zoon van mijn baas te zijn en die zei me "Je houdt de bijl helemaal verkeerd vast". Hij nam hem over en met een paar slagen sloeg hij een blok in vieren. Dat was een vriendelijke jongen, maar was dat waarschijnlijk omdat hij zo mismaakt was. Hij bleef ook bij mijn verdere boerenloopbaan altijd voor mij behulpzaam. Jammer dat hij zo weinig op de boerderij hielp. Hij werkte voor een melkfabriek en moest elke dag met een paardenkar melk ophalen van de boeren. De hele morgen moest ik doorhakken, tot op een gegeven ogenblik geroepen werd "Herman essen!" Nou dat wist ik wat dat was dus ik gooide de bijl neer en ging naar de boerderij. Ik maakte toen kennis met mevrouw de boerin. Een grijze vrouw met hele slechte ogen, ze droeg een hele dikke bril, maar deed het meeste op het gevoel. Er was ook nog een dochter van 16 jaar met de mooie naam Irene. Ik werd in de keuken gezet en de boerin gaf me een schaal aardappelen (Pellkartoffeln). De dingen waren roodheet en ik zag geen kans zonder mijn handen te branden, de aardappelen te schillen. Mevrouw wees me hoe het moest. Ik kreeg nog een stuk varkensvlees met kool en saus. Het smaakte me heerlijk. Toen ik had gegeten kwam de boer mij weer vertellen dat ik door moest gaan met houthakken. Ik heb daarmee ook de middag doorgebracht tot ik weer werd geroepen om Kaffe te komen drinken. Er stond weer op tafel een stapel brood een potje reuzel en een bordje met stroop. Maar voordat ik aan brood begon kreeg ik prima gebakken aardappelen, royaal in de boter. Nou ik smikkelde er goed van en dacht dat ik in Luilekkerland verzeild was. De stroop vond ik ook heerlijk. Zodra ik alleen was nam ik er hele eetlepels vol van. Enfin, na het eten even helpen met het voederen van de koeien, dat bestond alleen maar uit wat rommel voor hen neer te gooien en kon ik weer naar de bakkerij vertrekken. De eerste dag was me uitstekend bevallen en ik dacht het daar wel uit te kunnen houden. Maar dat zou nog wel anders lopen dan ik toen dacht.

Alle jongens was het uitstekend bevallen en welgemoed gingen we weer van de bakkerij huiswaarts. Iedereen had veel te vertellen over de nieuwe werkkring. Iedereen had heerlijk gegeten, Een van de jongens vroeg mij of ik bij boer Meijer werkte en toen ik ja zei antwoordde hij dat ik dan goed moest uitkijken, want die was niet zo goed bekend in het dorp. Nou ik moest maar afwachten. Van het hakken had ik een paar blaren op mijn handen gekregen, maar dat zou wel weer overgaan. In het Lager bleven we nog wat kletsen, ook de wacht smoesde mee en om 21.00 uur gingen we weer naar bed. Dat was de eerste dag geweest in Bosse.

De volgende morgen om 05.00 uur appèl en om 06.00 uur op weg naar de boerderij, buiten nog hartstikke donker. Op de boerderij stond mijn ontbijt klaar, weer brood met stroop en reuzel en toen ik dat ophad kwam mijnheer de boer bij me en zei me, dat we het land op zouden gaan en of ik eerst maar even de paarden wou roskammen. Nou, dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Ik werd in de stal gebracht en de boer deed me voor hoe ik de paarden moest borstelen. Ik was bij dat de boer niet bleef kijken, want ik was doodsbang voor beide paarden. Een was een heel groot paard en de andere was een klein zogenaamd Russisch paardje. De stralen zweet liepen me langs de rug, maar ik kwam er toch doorheen. Vooral de poten borstelen vond ik griezelig. Alles liep zonder ongelukken af en toen ik klaar was kwam mijn baas de stal binnen, opende de deur en vroeg me de paarden in te willen spannen. Nou, dat kon ik natuurlijk ook niet. Mijn baas werd een beetje ongeduldig en eindelijk waren we op weg. Ik naast de boer op de bok. We reden een heel eind en daarna gingen we een land op, waarop de boer mijn vroeg of ik wel een geploegd had. Nee, natuurlijk. Nou, dat was erg makkelijk. Hij zou de eerste paar voren voor trekken en als ik nu maar zorgde dat het kleine paardje altijd in daarvoor gemaakte greppel liep het

altijd recht ging en goed opletten dat bij het uiteinde van de te maken vore de ploeg op tijd eruit getild werd, anders zouden er moeilijkheden komen met de buurman boer, wiens land aan het onze grensde. Ik stond verbaasd hoe precies recht mijn boer de ploeg liet gaan en na een paar banen getrokken te hebben gaf hij mij de leidsels en de ploeg over en zei me "ziezo, ga nu maar zelf ploegen". Het ging prachtig. Hij was nog niet tevreden bij het einde van elke baan, maar hij ging nu weg en zou bij koffiedrinken terug zijn. Intussen moest ik doorploegen en hij drukte me op het hart, dat als de paarden niet wilden zo ik wou, ik er goed op moest slaan. Hij wist natuurlijk niet dat ik als de dood zo bang van die paarden was en dat vertelde ik hem wijselijk ook maar niet. Enfin, de eerste twee voren gingen niet eens zo heel erg slecht, maar toen gebeurde het. Het land waarop ik werkte liep aan een kant langs de spoorlijn. En toen kwam er een treintje aan en die begon te fluiten vlak bij mijn land. De paarden werden schichtig en rukten de ploeg uit de vore en ik liet de ploeg los die sleepte achter hen aan over het land en ik daar natuurlijk achteraan. Doordat ik de zweep in mijn handen had verwachtten de paarden slaag en liepen dus steeds harder. Van het land konden zij niet, dus ging het maar in de rondte. Ik weet niet hoelang ik achter de paarden had gerend, maar toen ik ze te pakken had was het land een ruïne. Ook door de gemaakte voren hadden de paarden gerend dus daar waren ook veel gaten in gekomen. Ik wist me geen raad. Ik ging weer achter de ploeg staan, maar de paarden wisten waarschijnlijk dat ik bang voor hen was en wilden gewoon niet wat ik wilde. Zo goed als het ging in het begin, zo ellendig ging het daarna. Tegen koffiedrinken stopte ik en ging naar de weg. Daar kwam een Duitser naar mij toe en vroeg of ik de nieuwe hulp was van boer Meijer. Ja natuurlijk. Hij vertelde mij dat ik bij de grootste ellendeling van het dorp werkte, dat hij iedereen, ook zijn vrouw, sloeg en dat alle krijgsgevangenen die hij tot nog toe had gehad, bij hem gevluht waren. Dat hij pas uit de gevangenis was gekomen omdat hij zijn boerderij in brand had gestoken, enz. enz.

Ik wist niet wat ik de mof moest antwoorden, dus nam ik dit alles maar als kennisgeving aan, niet wetende dat er nog nooit een Duitser had bestaan die iemand zo goed had beschreven als hij mij had gedaan. Maar ik was er pas de eerste dag, dus ik wachtte maar rustig af. Ik at op de boerderij en om 14.00 ongeveer ging Meijer eens kijken wat ik van mijn ploegen terecht had gebracht. Nou, ik dacht dat mijn baas uit elkaar plofte toen hij het land zag. Hij was ervan overtuigd dat ik dat alles gesaboteerd had en schreeuwde als een idioot dat hij mij bij de SS zou gaan aangeven. Toen hij een beetje bedaard was ging hij het land fatsoeneren en na een uur werk liepen er weer allemaal prachtige voren door het land. Hij ploegde het verder af, ik deed niets anders dan er naast lopen en toen we klaar waren, spanden we de paarden weer voor de wagen en gingen terug naar de boerderij. Ikzelf vond het al een hele sensatie dat ik de paarden zelf mocht mennen, al deed ik alsof ik dat jaren gedaan had. Ik moest weer hout gaan hakken tot we gingen eten. Daarna weer de koeien voederen en ook de andere beesten en om een uur of acht naar de bakkerij om naar het Lager gebracht te worden.

De meeste jongens hadden de tweede dag niet zo gezellig gevonden als de eerste, het waren dan ook wel lange dagen van 05.00 's morgens tot een uur of 20.00 's avonds. Maar in het Lager was het weer gezellig. Er was een petroleumlamp en we vertelden elkaar zo'n beetje onze avonturen. Alle jongens, geen een uitgezonderd, wisten dat ik bij de kwaadste terechtgekomen was. Bekende staande als een soort gevangenenbeul. Dus dat noemde ik zo, ik stond er gekleurd op. Ik begon toen al blaren op mijn handen te krijgen, want het zware werk was ik natuurlijk helemaal niet gewend. Enige dagen lang verliepen in dezelfde sleur, op het land werken, essen, werken, essen en maar altijd hetzelfde. Was er een

kwartiertje voor mij niets te doen, dan moest ik houthakken. Maar op een avond zei de boer mij, "morgen begint het werken pas, want dan begon het aardappelrooien". Een ding was dan prettig, ik zou hulp krijgen van een paar Russinnetjes en ook een van mijn vrienden zou mij, of liever gezegd ons, komen helpen. Ik was erg nieuwsgierig hoe dat zou gaan. Wel, toen ik het eenmaal had gedaan wist ik dat het het ergste werk was dat er ooit bestaan had. Mijnheer de boer zat boven op een machine die de aardappelen los maakte. Nu was onze taak met een man of zes, de boerin en zijn dochter hielpen ook mee, moesten die aardappelen verzamelen in manden. Dus je moest of kruipen, of gebukt lopen. Was je mand vol, dan moesten ze overgegooid worden in zakken. De dochter des huizes had dan de taak die zakken dicht te maken. Een uur of zo was dat werk wel vol te houden, maar van 's morgens ongeveer 08.00 uur tot 's avonds donker worden, was bijna onmogelijk voor mij. Ook de andere Hollander die ons moest helpen, Jan, had last van rugpijn. Ik kon niet eens meer overeind komen met een volle mand. En voor ons lag een onafzienbaar veld. Ik stelde me voor dat we de eerste maanden dat veld niet klaar zouden hebben. Later op de dag hoorde ik, dat we met ongeveer in totaal 8 man het achtste deel de eerste dag onder handen hadden gehad. Tegen 18.00 uur stopten we met rapen en moesten de volle zakken opgeladen worden. Toen kwam onze lilliputter met een speciale zakkenwagen en gingen we opladen. Ook dat was iets wat ik bijna niet gedaan kon krijgen. Die lui hadden in een greep zo'n zak aardappelen goed op hun schouders. Ik kon dat zonder hulp niet gedaan krijgen en als ze op mijn schouders lag, viel ze er dikwijls af, of ik viel met zak en al. Later ging het een beetje beter, maar dat kleine kereltje lachte me vierkant uit, want die tilde zakken aardappelen of het niets was. Hij stond op de wagen en stapelde die zakken op elkaar. 's Avonds zaten in het Lager in plaats van 19 jonge kerels, 19 oude kromme mannetjes, want allemaal hadden ze die dag aardappelen geraapt. Ik ging vroeg naar bed, maar kon niet slapen van de pijn in mijn rug. Daarbij was ik natuurlijk doodlam en toen ik net in slaap was gesukkeld werd er op mijn schouder getikt en hoorde ik "opstaan". Ik stond gebroken op. Een troost, ik was niet de enige, alle jongens waren nog een beetje krom. De hele volgende week en de week daarop hebben wij dag in dag uit hetzelfde gedaan. Ik kon gewoon niet meer en op een goede dag bleef ik in bed liggen. De wacht kwam bij me en zei "eruit jongeman", waarop ik antwoordde dat het met de beste wil van de wereld niet ging. Nou, dan moest ik maar koorts opnemen. Hij haalde een thermometer en werkelijk ik had 38. Hij liet me toen in bed en zei me dat hij zou informeren of er een dokter in Bosse was. Hij ging om 06.00 uur 's morgens de deur uit en kwam terug 's avonds om 20.00 uur met de jongens. Al die tijd had ik zonder eten of zonder een kop koffie moederziel alleen in het Lager gelegen. De wacht vertelde mij, dat mijn boer woest was geweest, dat ik niet was verschenen en dat ik natuurlijk simuleerde. Voor straf had hij me dan ook geen eten gestuurd (wat hij eigenlijk verplicht was). Ik kreeg een hoop te eten van de jongens, die maakten ook koffie voor me. Ik had me vast voorgenomen de volgende dag weer aan het werk te gaan, want zo alleen in een Lager liggen is verschrikkelijk vervelend. Ik stond de volgende morgen dan ook maar weer op en het lieve leventje begon weer met aardappelen rooien. Ik was in die dagen slecht te spreken, want ik voelde me werkelijk beroerd. Daarbij kwam nog dat ik geen enkel bericht van thuis ontving en verschillende jongens al een teken van leven hadden gehad per briefkaart. Ik schreef geregeld, daarvoor kregen we speciale briefkaarten (1 per week), maar antwoord kreeg ik niet. Daarbij vertelden veel jongens mij dat ze bij behoorlijke mensen zaten. Natuurlijk moest iedereen hard werken, maar er waren toch jongens die eindelijk gewoon in een gezin waren opgenomen en ook menselijk behandeld werden. Ik had het wel erg slecht getroffen.

Ik werkte ook altijd met mijn baas samen en ook met zijn dochter, wat een reuze loeder was. Zestien jaar ongeveer, grof, groot, blond, een echte moffin die wat er ook verkeerd ging, direct zei dat Herman het gedaan had. Ook al was het niet zo. Ze was doodsbang voor haar vader en beschouwde mij zo'n beetje als haar persoonlijk eigendom. Een ding moet ik zeggen, het eten was er zeer behoorlijk. Het was wel bijna altijd hetzelfde, maar het begon elke morgen met enige sneden brood met reuzel en daar kreeg ik bij een bakje met eigengemaakte stroop plus surrogaat koffie. De stroop vond ik erg lekker en als mijn boerin de keuken uit was, nam ik hele lepels stroop tegelijk. Ik kon eten zoveel ik maar wilde. Om ongeveer 10.00 uur kreeg ik dan op het land twee boterhammen met spek, 's Middags meestal precies om 12.00 uur warm eten. Altijd was er vlees bij en niet te weinig aardappelen, groente en dikwijls soep. 's Middags op het land weer twee boterhammen met spek en 's avonds na het werk altijd gebakken aardappelen, meestal met een klein uitje gebakken en brood zoveel ik lustte. Voor fruit had ik geen zorg, want ik gapte alles wat ik te pakken kon krijgen en de appelbomen stonden daar gewoon langs de weg. En om de boerderij stonden pruimebomen, bessenstruiken, tomatenstruiken, kortom aan vitamine C geen gebrek. Alles bij elkaar kon ik gerust zeggen dat ik goed te eten kreeg. Maar ik kon het boerenwerk niet wennen en voelde me eigenlijk permanent beroerd. We hadden nu zo ongeveer zo'n drie weken niets anders dan aardappelen gerooid en ik dankte God dat het einde in zicht kwam. Maar daar had ik me in vergist, want nu moest ik bij een andere boer helpen rooien. Weer dag in dag uit hetzelfde, maar er kwam toch een tijd dat dat achter de rug was en toen moesten we suikerbieten en voerbieten uit de grond halen. Voerbieten zijn heel groot en wegen dikwijls meer dan een kilo. Daarbij zijn ze erg dik en zitten vast in de grond, dus moest je ze zeer vaak uit de grond trekken. In de tijd van een mum waren mijn handen helemaal rauw van de ruwe bieten. Als de boer het zag zei hij "een paar dagen je handen niet wassen en je bent daar vanaf". Natuurlijk waste ik mijn handen wel, want die stonken de hele dag naar mest, maar het is niet voor te stellen hoe ze eruit zagen en pijn deden. Bieten werden eerst op een hoop verzameld en daarna op een kar gegooid. Heel dikwijls had ik de neiging om zo'n zwaar ding op mijn baas zijn kop te gooien. Maar ik deed dat toch maar niet, want die kerel was ijzersterk. Hij tilde een zak van ongeveer 100 pond aardappelen met een hand van de grond. Hij had ook altijd een grote bek en schreeuwde altijd tegen mij. In het begin gaf ik hem nooit antwoord, maar later veranderde dat, ik diende hem wel van repliek. Als dat dan lang genoeg had geduurd, dan begon hij te dreigen met een pak slaag enz. Dan hield ik mijn grote mond maar, want in mijn hart was ik toch wel een beetje bang voor hem.

Op zekere dag zei Meijer tegen me "Morgen gaan we Jouger fahren". Ik wist natuurlijk niet wat dat was, maar ik wist het spoedig. Jouger noemen ze de urine van het vee, dat wordt opgevangen, verzameld en in een soort tankwagentje gepompt. Dat deed ik dan ook de volgende morgen en toen de tank vol was gingen we er het land mee op. De tank lag op een boerenwagen. De boer op de boek en ik moest er achter lopen. Hij zei me dat ik een stok moest meenemen en als hij het zei moest ik met de stok een grendeltje naar beneden slaan en dan zou het vocht eruit lopen over het land. De stok moest gebruikt worden om niet te nat te worden. Ik bekeek het apparaat eens en dacht als ik opzij ga lopen, heb ik helemaal geen kans om nat te worden. Enfin, mijn baas zei ja, ik gaf een timmer op de knop en in een tijd van twee seconden kreeg ik een hele golf van die vuiligheid over me heen, want hij had me niet verteld dat alles er dan opzij eruit zou gaan spuiten. Dat was de eerste keer dat ik mijn baas hard heb zien lachen.

Ik vond het altijd jammer dat hij er toen niet in gebleven is. Ik was kletsnat en dat was nog niet zo erg als hoe ik stonk. Ik was te ver van huis om me te verkleden, het was warm dus ik was nog tamelijk gauw droog. Maar de stank, die heb ik in drie weken nog niet uit mijn goed gekregen.

Er was intussen ook nog iets in het Lager gebeurd. We hadden een jongen bij ons, een zekere Van der Berg (korporaal Gerardus Bernardus van den Berg kgf 103088), die was vreselijk anti-nazi en dat stak hij niet onder stoelen of banken. Iedereen, ook de moffen wisten dat van hem, maar op een dag kwamen we thuis en toen had de "grüne" hem van het land afgehaald en hem meegenomen. Ik heb nooit meer iets van hem gehoord, maar wij zaten over dat geval wel erg in de put.¹⁷⁾

Door de oorlog waren er natuurlijk veel boeren niet thuis en nu had mijn baas de opdracht gekregen om een vrouw te helpen in een boerderij die naast onze boerderij stond. Ik moest dus dikwijls ook die vrouw helpen. Dat was een heel goede vrouw, die met haar moeder een heel oud vrouwtje en haar dochter een heel vriendelijk meisje woonde. Ik kwam daar graag en het oude vrouwtje vroeg mij altijd hoe ik het had en of Meijer mij wel eens sloeg. Ik zei altijd dat het een slechte kerel was en dat was ze altijd met me eens. Ik kreeg vaak appels of iets anders van haar. De vrouw des huizes was ook niet onaardig, maar was altijd op de hand van Meijer, ten eerste omdat hij haar hielp ten tweede omdat hij het met haar hield. Het dochttertje was een leuke vriendelijke meid. Die hielp me altijd als ik iets moest doen en was altijd vriendelijk. Was een jaar of zeventien en werkte als een kerel. Ik moest wel eens mest met haar opladen en dan verbaasde ik mij altijd weer over het kwantum dat ze op een vork nam; zeker twee maal zoveel als ik en ze was nooit moe. Het was voor mij altijd een opluchting als ik daar in de boerderij moest werken, op hun land was er niets anders, want daar was altijd mijn baas bij en daar was iedereen bang voor. Ik was er ongeveer twee maanden aan het werk toen er 's nachts een nieuwe jongen werd gebracht als hoefsmid. Het was Leo Jaarsma (kgf. 103208), die mij had beloofd waar ik dan ook was, dat hij me na zou komen met een pakje Chesterfield. Hij was van het Kommando gevlucht en was toen overgeplaatst -op eigen verzoek- naar Bosse, omdat hij wist dat ik daar werkte. Hij had verteld dat hij smid van beroep was, omdat dat een vacature bij ons was en dat wist hij. Hij had in elk geval zijn woord gehouden en was dus bij mij. Hij had de meeste praatjes, vertelde van zijn vlucht en toen hij de volgende dag met ons mee naar de bakkerij ging en de dochter van de bakker had gezien, vertelde hij ons dat dat meisje nou precies zijn maat was en dat hij binnen een week met haar in bed zou liggen. Hij zette er zelfs sigaretten op. Er kan kort en lang over gesproken worden, hij heeft al zijn weddenschappen gewonnen, want het dochttertje was over de kop verliefd op hem geworden. Hij had daar enorm plezier van, want ze bracht hem uitsmijters en alle lekkere dingen die er te krijgen waren. Ze was verloofd met een soldaat, maar die zat gelukkig aan het front.

Ik had een van de volgende avonden een conflict met mijn baas. Eerst moest ik vertellen dat we een nieuwe wacht hadden gekregen, een die verloofd was met een dochter van onze buurvrouw. Die was niet bij mijn buurvrouw in huis, maar werkte in het huis van een andere boer in Bosse. Maar om op het conflict terug te komen: ik moest een kalf uit de wei halen. Dat liep rustig met me mee naar de boerderij, maar daar gekomen rukte het zich los en liep de weg op waar net Meijer aankwam. Na een hardloopwedstrijd kreeg hij het dier te pakken, kwam met het kalf aan het touw naar me toe en gaf me een timmer, omdat ik het

17 Gerardus Bernardus van den Berg heeft de oorlog overleefd en is in 1982 overleden en begraven in Laren. In 2004 is zijn vrouw O.M. Ypma daar eveneens begraven. Van G.B. van den Berg is geen repatriëringsformulier bekend.

kalf moedwillig had laten lopen. Ik zei hem dat hij zijn poten thuis moest houden, waarop hij me bij mijn strot greep en me tegen een muur aanduwde. Met schoppen kon ik hem niet bereiken en ik stikte bijna. Tot mijn grote geluk kwam toen net de wacht het erf op en liet Meijer mij los. Ik ging naar de wacht toe en zei hem dat ik een klacht tegen Meijer ging indienen omdat hij me bijna vermoord had. De vijf vingers stonden in mijn hals afgedrukt. Ik ging mee naar het Lager en liet de wonden aan de wacht zien en haalde al de jongens erbij als getuigen. De wacht noteerde alles en zei me dat hij de klacht zou opzenden en dat ik het aan onze vertrouwensman in Fallingbostel moest melden. Ik deed dat. Twee weken later, op een zondag in het Lager, komen er een heel stelletje hoge omes uit het Duitse leger binnen met boer Meijer. Nou, de jongens zeiden al, nu zal je het hebben. Meijer ging met de officieren naar binnen in de kamer van de wacht en bleef een half uur binnen. Toen moest ik binnenkomen. De kapitein vroeg me "Waarom lieg jij?" Ik antwoordde dat ik niet wist wat hij bedoelde, waarna hij begon te schreeuwen dat hij wist dat ik goed Duits verstond en dat ik een grote leugenaar was, omdat ik geschreven had dat boer Meijer me geslagen had en zelfs bijna vermoord zou hebben. Hij wist goede raad, hij zou me aan de SS afleveren als saboteur en die zouden wel raad met me weten. Ik was nogal kalm en zei de kapitein dat ik getuigen had die konden bevestigen dat Meijer mij bijna gewurgd had en de wonden waren ook geconstateerd door de wacht. De wacht werd geroepen en de wacht antwoordde "Ik heb niets gezien en die jongen is aan het fantaseren". Nou, daar stond ik. Boer Meijer had gewonnen op alle fronten.

Ik zei nog dat ik al de jongens naar binnen kon laten halen als getuigen, maar de kapitein zei me, "ik weet wel dat die Hollanders altijd liegen en als getuige wil ik die kerels helemaal niet horen". Ik kreeg nog een fenomenale grote bek en hij zei me, dat hij me maar niet zou straffen, maar de volgende keer als ik weer zo'n streek zou uithalen hij me enz. enz. Ik moest de kamer uit en boer Meijer bleef nog een uur binnen.

Daarna ging hij lachend ons Lager door en vroeg mij of ik vooral niet te laat wou komen om te eten bij hem. Nou, het is best voor te stellen hoe graag ik bij hem ging eten die zondag, maar dat moest nu eenmaal. Maar die wacht, die zijn bloed kon ik wel drinken en die vent durfde me daarna eigenlijk nooit meer in de ogen te kijken. En de jongens wisten nu tenminste ook wat voor vlees ze in de kuip hadden. Enfin, ik heb me toch later op die wacht kunnen wreken, maar daarover later. Ik kon nu eenmaal niet met die Meijer opschieten en ik begon enige jongens te bewerken om met mij te vluchten en Vis (korporaal Johan Hendrik Coenraad Vis kgf. 103210)

en Jan Kalkman (korporaal Jan Kalkman kgf. 103007) hadden daar wel oren naar.

Langzamerhand begonnen wij een plan uit te voeren om de benen te nemen. Er zou, voor die tijd gekomen was, nog heel wat gebeuren.

Ik moest ook eens helpen op de boerderij waar Jan (een Rotterdammer) werkte en daar trof ik een reuze aardige Russin aan. Die Jan had een bazuin en die was bijna blind. Toen ik er voor het eerst kwam ging ze met haar handen langs mijn gezicht om me zo te leren kennen. Ze was er anti-nazi en helemaal Amerikaans georiënteerd. Ze had negen jaar in New York gewoond en een paar dagen voor het uitbreken van de oorlog terug gekomen. Later heb ik met deze vrouw veel Engels gesproken. Ze verwendde me, ik kreeg kaas, goede koffie en moest daar niet hard werken. We deden daar alles met zijn drieën, Jan, de Russin (Katja) en ik. Dus we deden alles zo rustig als maar mogelijk was. Jammer genoeg moest ik daar niet dikwijls naar toe, maar als ik er was, dan was dat voor mij een feest. Katja stopte mijn sokken, repareerde mijn trui en toen ze alles had gedaan en ik haar een busje koffie wou geven, nam ze het niet aan. Ze vertelde mij, dat ze ook twee broers krijgsgevangen

had en dat ze hoopte dat zij ook een meisje hadden getroffen dat hun goed herstelde. Nou ik was natuurlijk erg dankbaar. Katja was een meisje, ik meen uit Kiev, maar dat is niet zeker. Ze was een dochter van een Russische professor, die op straat lopend opgepikt was geworden door een stel Duitsers op een wagen gezet en naar Duitsland getransporteerd. Een van die moffen had zich over haar ontfermd en had toen hij verlof had om naar Duitsland te gaan, haar mee naar huis genomen. Zij had een baby van een maand of drie van die mof, die nu al weer sinds lange tijd in Rusland was. Zij had al zijn werk overgenomen op de boerderij in samenwerking met de (bijna blinde) moeder van hem. Ze was altijd aan het schelden op de moffen en vertelde altijd dat als zij een goede kans zou krijgen zij er eens vandoor zou gaan. Maar ze had het in het algemeen vrij goed daar, omdat ze eigenlijk de baas daar was. Haar kind was op de boerderij geboren en als zij werk had zat de vrouw des huizes met het kind op schoot of was het aan het verzorgen. Toen ik op een dag er weer eens binnen kwam (’s morgens ongeveer 09.00 uur, want ik was eerst op de eigen boerderij aan het werk gezet) ging ik de boerderij binnen zag niemand klopte aan het kamertje van Katja die “kom binnen” riep, waarop ik de kamer in ging en Katja was bezig het kind te voeden. Ja zei ze, ik wist dat je hier vandaag zou komen. Het kind had waarschijnlijk genoeg gegeten en lag nu op haar schoot, maar haar beide borsten waren bloot en ik bleef gefascineerd kijken. Ze merkte dat en zei “Herman als jij soms even aan mij wilt komen, ga gerust je gang. Ik weet dat je naar een vrouw moet verlangen, zeker hier waar de voeding goed is, enz.” Zij stond op legde het kind in een bedje en bleef daarnaast staan met haar borsten bloot. Ik moet hebben staan trillen op mijn benen. Inderdaad heb ik haar benaderd en omhelsd, maar toen ik daar kort mee bezig was hoorden we voetstappen, waarna ik haar losliet en zij haar jasje dichtknoopte. Het was Jan, die man in vaste dienst van hun boerderij. Natuurlijk had ik er de smoor in, maar later vond ik het toch maar beter dat wij toen door Jan gestoord waren, want er hadden hele vreemde dingen kunnen gebeuren die ochtend. Enfin, de hele dag en eigenlijk ook nog de volgende, heb ik steeds Katja voor mij gezien en natuurlijk met ontbloot bovenlichaam. Die dag ben ik jaloers geweest op Jan, die zo geboft had met zijn boerderij, terwijl ik bij zo’n rot vent beland was. Maar ja, daar was niets meer aan te veranderen. Alleen de vluchtplannen van mij namen vastere vormen aan. Ik ging dat zo in de loop van de dagen bespreken met mijn vriend Jan en een Amsterdamse vriend Vis geheten.

Beiden voelden er ook wel wat voor. Intussen ging het werk gewoon voor ons door. Wennen aan het boerenwerk zou ik nooit, waarschijnlijk was ik daarvoor teveel stadsmens. Van onze buur boerderij is al verteld daar kwam de heer des huizes van het front met verlof en daar maakte ik kennis mee. Het was een Obergefreiter vers van het front in Rusland en had ongeveer een maand verlof. De tweede dag, dat hij in Bosse was, was hij alweer aan het werk op het land. Ook was hij gekomen omdat zijn dochter ging trouwen met onze wacht, de man die toen voor de commissie had verklaard dat ik stond te liegen. Ik moest hem een paar dagen helpen en hij was enorm anti-nazi, zat Hitler te vervloeken en zei steeds, “die oorlog hier verliezen we toch”. Dat was voor hem een vaststaand feit. Alleen wou hij er graag levend uitkomen. Toen ik dat merkte vroeg ik hem als hij hier uit Bosse zou vluchten, hoe hij dat dan zou doen. Hij keek mij eens aan en vertelde mij welke weg hij dan zou nemen, zonder het risico te lopen veel mensen tegen te komen. Later bleek dat hij mij in elk geval de weg had gewezen richting Holland. Ik moet niet vergeten te vertellen dat hij mijn boer Meijer (die door het Rijk was aangewezen omdat hij niet en zijn buurman wel in het leger was, de boerderij van zijn burens moest helpen besturen) niet kon uitstaan. Zo was dus ongeveer die situatie en omdat een boer die een krijgsgevangene de kans gaf om

te ontvluchten zelf strafbaar was, zag hij waarschijnlijk in, dat als hij mij goede informatie gaf en hielp, hij boer Meijer een poets kon bakken. Ik werkte heel graag voor hem, omdat het een loyale kerel was en zoals gezegd verschrikkelijk anti-nazi.

Ik moest met een koe naar de stier. Voor mij was dat in mijn eentje een hele opgave. Het was een behoorlijk eind lopen en de boer had de koe aan een touw om zijn hals gemaakt en gaf mij het eind van het touw in handen en een stok. Als ze niet wil lopen geef je maar een timmer.

In het begin ging het heel behoorlijk als ik de stok maar een beetje omhoog deed, liep het koebeest rustig door. Maar op een gegeven moment bleef ze staan en inderdaad was ze met geen stok in beweging te krijgen. Ik besloot haar maar op de rug een tik te geven om haar vooruit te krijgen. Toen ik haar die tik had gegeven ging ze enorm tekeer en het was nogal een kort touw waar ik haar aan vast hield en hoe het kwam weet ik nog niet; ze zette mij klem tussen een boom en haar en tot overmaat van ramp sloeg zij met haar kop mijn bril van mijn neus. Dat was voor mij de grootste ramp. De bril was niet gebroken en ik was doodsbang dat dat rot beest erop zou trappen. Maar oprapen kon ik de bril niet, omdat ik klem zat. Na lang duwen en knokken lukte het me toch mezelf te bevrijden en kon ik mijn bril onbeschadigd oprapen. Verder kwamen wij zonder oponthoud bij mijnheer de stier aan. Een collega krijgsgevangene in gezelschap van zijn werkgever haalde de stier van stal en die kwam naar buiten briesen. Eerlijk gezegd was ik als de dood voor dat beest. Mijn collega, die dat al meerdere malen had gedaan, assisteerde mij en de boer liet de stier aan de koe ruiken, Toen de stier half op de koe stond, zette mijn koe het op een lopen. Ik liet hem vrij gauw los, maar mijn hulp niet. Het was natuurlijk een krankzinnig gezicht, die koe rennen met daarachter de stier met de voorpoten op de rug van het beest. Enfin, het schijnt toch nog wel gelukt te zijn, want onze boer was zeer tevreden. Na afloop van het festijn gaf mijn vriend de koe nog een paar timmers op zijn rug en zei mij, dat dat altijd moest gebeuren. Voor mij had hij de koe rustig dood kunnen slaan. Maar alles ging verder goed en toen ik weer op mijn boerderij arriveerde vroeg de dochter mij of alles goed gegaan was en of ik de stier had zien stoten. "Fantastisch" antwoordde ik, alles was OK.

Een avond toen ik vrij van werk was en op weg naar de bakker, waar wij moesten samenkomen, kwamen er twee Duitse soldaten aanlopen. Zij kwamen naar mij toe en een van de mannen zei, dat zij van de inspectietroepen waren en wilden controleren of ik niet in het bezit van wapens was. Nou, die had ik natuurlijk niet. Ik moest mijn jasje uittrekken en mijn zakken leeghalen. Alles controleerden zij, maar tot mijn ontzetting ei een van die kerels "broek uit!"

Ik weigerde eerst, maar zij rustten niet eerder of ik had mijn broek uit. Moet u wel voorstellen dat een en ander midden in het dorp gebeurde, maar (gelukkig maar) er waren geen mensen op straat, Zij bevoelden mijn broek en haalden daar een nageltangetje uit. Dat was in hun ogen een wapen en dat behielden ze. Ik mocht mij weer aankleden en toen ik kwaad wegliep riepen ze me na, dat ik had vergeten te groeten. Ik deed dit niet en ging door naar de bakkerij. Daar bleek een van de jongens het gehele geval toch gezien te hebben.

In mijn eerste kamp Altengrabow en Fallingbostel was ik nogal bevriend geraakt met een medegevangene Leo (Leo Jaarsma kgf. 103208). Hij was een rokkenjager eerste klas, die ook steeds kans zag de goede baantjes te krijgen en ook zwart handelde met andere gevangenen.

Hij was ook de eerste en enig jongen die door had dat ik van Joodse afkomst was, zoals reeds beschreven. Hij werd eveneens geplaatst in een ander kamp dan ik, maar verzekerde mij, dat hij mij zou komen opzoeken in Bosse waar ik geplaatst was., Inderdaad deed hij een vluchtpoging in Herzberg, werd gepakt en moest terug naar het hoofdkamp (Fallingbostel), om zes dagen in de gevangenis door te brengen. Daar hoorde hij, dat ik in Bosse zat en dat daar een smid nodig was. Hij ging zich melden en zei tegen de moffen dat hij smid van beroep was. 's Avonds, wij lagen al te slapen, werd er geroepen om mij. Ik schrok wakker toen ik de tweede maal mijn naam hoorde noemen en inderdaad, daar was Leo. Hij had zelfs een pakje Chesterfield voor mij meegenomen. "Je ziet, ik heb woord gehouden, zelfs de beloofde Chesterfield heb ik voor je meegebracht". Ik was er natuurlijk heel blij mee, dat hij weer bij mij was.

Hij kreeg dus werk in de smidse. Deze stond dicht bij de bakkerij waar wij ons moesten verzamelen, Hij werkte daar nooit onder toezicht en begin al vanaf de eerste dag dat hij er was, achter de dochter (20 jaar) van de bakker te zitten. Meerdere malen hing hij met haar naar bed. Onze wacht kocht hij helemaal om en kreeg daarvoor zelfs gelegenheid 's avonds uit het Lager te gaan, zogenaamd om te werken, maar in werkelijkheid om op stap te gaan. Er waren in die tijd veel evacués uit Hamburg. En hij had zelfs kans gezien om met een van die vrouwen op stap te gaan, toen hij iets had laten repareren bij de smid en hij het zelf moest afgeven. Alles wat hij in zijn hoofd had, deed hij. Natuurlijk tot onze grote verbazing, dat is voor te stellen. Iedereen was natuurlijk jaloers op hem, want hij had een herenleventje. Hij was altijd prima gekleed en beschikte altijd over elk ding, wat voor ons taboe was. Hij had zelfs een revolver met kogels. Hier hij daaraan gekomen is was natuurlijk helemaal een raadsel voor ons. Hij heeft het nooit verteld.

Op een avond zaten wij allemaal een brief te schrijven en hij zat bij mij op zijn potlood te kauwen. "Ik begrijp niet wat ik aan mijn vrouw schrijven moet". Ik antwoordde dat ik binnen enige minuten een brief aan zijn vrouw kon schrijven, als ik alleen haar voornaam maar zou weten. Dat vond hij een goed idee en zei "schrijf jij dan mijn vrouw maar" en gaf mij het nog onbeschreven papier. Eerst moest ik natuurlijk haar naam weten en ik vroeg hem hoe zij eruit zag en of ze sportief was, want zij kon natuurlijk ook kwaad worden als ze een brief van een vreemde zou ontvangen. "Zij lacht er vast om, want het is een sportief wijf!" Ik ging dus schrijven en de aanhef van de brief was "Lieve Marie". Zo in de stijl van "Je kent mijn niet", maar ik heb je foto van Leo gezien en voor mij ben jij de mooiste en wat zou ik het heerlijk vinden eens persoonlijk kennis met je te maken en wat zie je in die oerlelijke Leo, enz. enz. Toen Leo de brief las lachte hij zich wild en was toch ook wel nieuwsgierig hoe zijn vrouw er op zou reageren. Volgens hem zou zij vast in dezelfde stijl antwoorden. Enige weken later kreeg ik inderdaad antwoord op mijn brief. De reactie was prima, want haar brief had de aanhef "Mijn allerliefste Herman". Zo in de stijl van "Ja, met Leo ben ik nou eenmaal getrouwd en ik hoef toch niet ieder te haten voor allen. Je bent vast blond want ik ben dol op blonde mannen, enz. enz. De brief met Leo gelezen, daar werd hartelijk om gelachen en hij vond dat hij precies heeft geweten hoe zijn vrouw zou reageren. Ik schreef direct terug en er is een hele correspondentie uit ontstaan. Geregeld schreven Leo's vrouw en ik elkaar. En dezelfde stijl werd aangehouden als twee verliefde jongelingen. Eens kreeg ik een briefje van haar dat zij geen brieven meer van mij wenste te ontvangen, want ik was volgens haar te ver gegaan. Zij stopte dus de correspondentie. Zelfs Leo begreep er niets van (hij had alle brieven die ik had geschreven gelezen) en ik was er helemaal ondersteboven van. De aanhef van die laatste brief was dan ook "Mijnheer". Ik heb haar toen terug geschreven met als aanhef van mijn brief "Geachte mevrouw" en in die brief dat

ze er wel rekening mee moest houden, dat ik in zeer lange tijd niet met een vrouw had gesproken en dat ik misschien daardoor niet precies meer wist hoe ik mij moest gedragen, enz.. Prompt kreeg ik na korte tijd een brief terug met als aanhef "Lieve Herman". Zij had mij dus vergeven. Wij zijn nog lang blijven corresponderen, maar toen ik in het nieuwe Lager kwam (Uelzen) was daar geen gelegenheid voor, omdat wij toen maar om de veertien dagen een brief ter beschikking hadden en ik die natuurlijk voor mijn familie gebruikte. In Bosse kregen wij een brief per week, maar omdat beurtelings een van de jongens de kamer van de wacht moest schoonmaken, gapte ieder op zijn beurt een pakje brieven, zodat wij veel meer dan een brief ter beschikking hadden. Later toen ik overgeplaatst werd naar Uelzen had Leo ook de kuierlatten genomen met de dochter van de bakker. Die had geld en een groot aantal broodbonnen van huis meegenomen. Hij is er gaan wonen in een plaats in de buurt en er is zelfs een kind uit voortgekomen. Later, toen ik Leo sprak (hij was gepakt in Enschede, had straf gehad en daarna toch weer gezorgd dat hij weer in Uelzen terecht kwam en ook daar had hij zich weer bij mij gemeld met een pakje Chesterfield), vertelde hij mij dat het kind was aangegeven onder de naam van Winston. Hij werd wel in Uelzen ondergebracht maar bij een ander Kommando, zodat ik hem heel zeldzaam meer sprak.

Mijn vriend Piet (Hogeveen), de portier van een ziekenhuis in Amsterdam en waar ik voor mijn nummer mee in dienst was geweest, kreeg op een goede dag een brief uit Engeland. Geen woord kon hij er van lezen en ik moest die voor hem vertalen. Er was een familie, zo was in de brief vermeld, die van het Internationale Rode Kruis zijn adres had gekregen en die schreven nu, dat zij Piet geadopteerd hadden en dat hij maar eens moest schrijven aan wat hij behoefte had. Zij zouden dan proberen hem het gevraagde via het Rode Kruis te zenden. Piet was natuurlijk reuze versierd en vroeg mij of ik wilde antwoorden. Dat deed ik en ik schreef er bij, dat ik een vriend was van Piet en of zij geen familie wisten die nog een krijgsgevangene zou kunnen adopteren. Wij kregen gezamenlijk een brief terug in een pakket. En daarin waren (voor ons) hele mooie dingen, ook onbruikbare zoals een broekriem. Maar voor ieder wat sokken, wat sigaretten, wat kaas, wat chocolade, een paar doosjes pijptabak. Natuurlijk waren wij er erg mee in ons schik. Later, toen ik dus weg was uit Bosse, heeft Piet nog wel pakketten ontvangen, maar ik niet.

Na de oorlog hebben we gezamenlijk die mensen geschreven en die zijn zelfs een keer naar Amsterdam gekomen en hebben bij mij thuis gelogeed. Samen hebben wij toen Piet opgezocht in zijn oude functie van portier en die heeft ons nog het hele ziekenhuis laten bezichtigen. Ik hoorde toen ook nog wel, dat zij ook mij geregeld pakketten hadden gezonden, maar die waren natuurlijk door de moffen in beslag genomen. Natuurlijk aten zij die dingen ook op om hun honger te stillen, dat nam ik dus aan. Alhoewel, als je bij een boer werkte, had je nooit gebrek aan voedsel, want je at met de pot, dikwijls op het land, mee. Ik kreeg dus 's morgens zoveel brood als ik wenste, besmeerd met reuzel en suikerstroop. Dat smaakte altijd best. Het was stroop vervaardigd uit suikerbieten en was zoet en daar was natuurlijk reuze behoefte aan. Met lepels at ik de stroop. Maar niemand merkte dat, want er was een enorme voorraad van dat spul. Als wij niet op het land waren, dan kreeg ik meestal 's middags een heel behoorlijke warme lunch, aardappelen (meestal Pellkartoffeln) groente en vlees en op zondag altijd soep vooraf en soms iets na (meestal een soort pap). 's Avonds weer brood, etc. Op het land kreeg ik dan altijd een pakje brood met een of ander belegsel. Daar tussendoor at ik alles wat ik te pakken kon krijgen, bijvoorbeeld fruit van de bomen of bessen. Ik heb eens een hele boom met pruimen leeggegeten, voor zover ik er natuurlijk zonder op te vallen bij kon komen en er was dus

beslist geen hongergevoel bij mij. Zodra ik een ei vond, of een kip van een ei zag stappen, slurpte ik dat ei rauw leeg. Hieraan terugdenkend kan ik mij nog niet voorstellen hoe ik daartoe in staat was. Nu zou ik het voor geen geld meer nuttigen. Maar zoals gezegd, wat ik te pakken kon krijgen at ik op.

Ook heb ik helpen dorsen. Daar werd dan speciaal een wagen voor gehuurd en daar werden dan de halmen ingegooid die in de wagen losgeschud werden en dan kwam er graan uit een soort koker. Dat graan werd opgevangen in gonjebakken. Als die vol waren dan moesten die op een wagen gezet worden, die met ons meereed en waarop de zoon (de dwerg) de zakken opstapelde. Ongelofelijk zwaar waren die zakken (voor mij dan altijd) maar zowel vader als zoon hadden er niet de minste moeite mee. Ik kreeg ze bijna niet van de grond en moest meestal geholpen worden. Maar uiteindelijk kwam elke zak toch op de wagen terecht. En de wagen werd naar onze boerderij gebracht en toen moesten wij de zakken uitstorten op de zogenaamde graanzolder. Er werd dan vanaf de wagen een zak op mijn schouders gelegd. Met die zak op de schouder moesten wij door de hele stal lopen (de varkensstal) en die was vrij lang, zeker een 25 meter. Daarna een kleine trap op en in het lokaaltje daarachter moest de zak uitgeschud worden. Nu waren die zakken allemaal van papier touw gemaakt en heel moeilijk hanteerbaar, omdat ze zo glad waren. Ik had dus de grootste moeite die zakken te hanteren. En als ik met de zak op mijn schouder door de varkensstal ging, zette ik meerdere malen zo'n zak even op een paaltje neer, waarachter de varkens en ook de biggen waren. Het was steeds goed gegaan, tot er een zak achteruit in het varkenshok viel. De zak kwam neer op een biggetje, dat een schreeuw gaf en al het graan (een groot gedeelte daarvan) stroomde de zak uit. Tot mijn grote geluk was ik alleen. Ik stapte snel het hek over, de mest met handen en voeten over het graan heen gegooid en zag toen tot mijn grote schrik dat het biggetje die de zak op zijn kop had gekregen, dood was. Met kunst en vliegwerk kreeg ik de zak op het hekje, klom er zelf over en ging naar de graanzolder. Het dode biggetje liet ik maar liggen. Niemand had er iets van gemerkt, maar toen de boer een half uurtje later in de stal kwam zag hij direct het dode biggetje liggen en riep mij en begon te schreeuwen "Jij hebt moedwillig dat varkentje gedood en ik ga je wegens sabotage aangeven bij de SS". Enfin, die was niet tot bedaren te brengen. Ik hield natuurlijk vol dat ik van niets wist. Iedereen kwam kijken en vonden mij maar een ellendeling, want zij waren er vast van overtuigd dat ik het biggetje moedwillig gedood had. Werk werd er niet van gemaakt, de boer dreigde mij steeds me aan te geven bij de SS, maar dat was alleen maar dreiging en de zaak werd dan ook vergeten. Wel was ik er later bij, dat hij aan iedereen vertelde dat ik moedwillig een varken uit zijn stal had vermoord, maar ik trok mij daar niets van aan.

Intussen had ik nog een vreemd avontuur. Ik was namelijk op zekere dag alleen op een veld aan het werk, tijdens luchtalarm en was ooggetuige van een gevecht tussen moffen en Amerikanen. Het waren allemaal jachtvliegtuigen, maar op zeker moment kwam een viermotorige Amerikaanse bommenwerper overvliegen, waaruit rook kwam. Het vliegtuig was kennelijk geraakt en ik stond doodsangsten uit dat hij naar beneden zou komen. Het vliegtuig begon steeds meer te roken, vloog heel langzaam, in mijn gevoel dan. Ik liet mijn werk liggen en liep mee in de richting waarin het vliegtuig vloog. Dit kwam steeds lager. Ik heb me later nooit kunnen herinneren hoe ik het gevolgd heb, maar waarschijnlijk had ik zoveel sympathie met de inzittenden van het toestel, dat ik onder een soort hypnose was meegelopen.

Het toestel kwam steeds lager en was op een moment zo laag en zo onvoorstelbaar groot, maar ik bleef gewoon eronder lopen en zag de vlammen langs het toestel gaan. Tot ik op

een gegeven moment in mijn rug gegrepen werd en op de grond werd geduwd. Ik lag in gezelschap van een Duitse soldaat die me de woorden toevoegde "Ben je krankzinnig geworden?" Bijna was ik vergeten te vertellen dat ik zeven man met parachutes uit het toestel had zien springen. Ik lag misschien enige seconden op de grond met die mof, toen er een klap kwam en enige honderden meters het toestel ontploft op de grond in brand was gevlogen. De stukken grond vlogen om ons heen. Toen het stiller werd, is de Duitser de vlammenzee ingegaan en zag kans een man uit het puin te trekken. Toen het lijk voor me lag, bleek het totaal onthoofd te zijn. De Duitser stond er met tranen in zijn ogen naar te kijken en ikzelf ben begonnen te braken. Nooit heb ik geweten hoe ik het enorme eind van mijn werk verwijderd ben gekomen. Na enige minuten kwamen mensen van het leger de boel afzetten en ben ik uit de buurt van het toestel verwijderd. Ik wist helemaal niet waar ik was en heb zeker een half uur gelopen om weer naar het veld terug te gaan, waar ik had gewerkt. Maar ik was zo van de kaart, dat ik niet meer werken kon, waarvoor ik later door mijn boer enorm werd uitgeoeterd en die zei dat ik zoals gewoonlijk weer de hele dag niets had uitgevoerd. Over het neergeschoten vliegtuig was hij vol lof en meerdere malen zei hij dat alle Amerikanen zo zouden worden neergehaald. Mijn stemming die dag is voor iedereen voor te stellen. Dit alles was een stimulans voor mij om mijn vlucht poging door te zetten.

Enige dagen later gebeurde het volgende: mijn werkgever die permanent ontevreden was over mijn prestatief, zei altijd als hij me uitfoeterde, "Het enige wat je goed doet is vreten". In het begin had ik hem wel geantwoord, dat alleen de varkens vreten, maar later nam ik het maar als kennisgeving aan. Door dat vliegtuiggeval was hij al enige dagen als een razende tegen me tekeer gegaan. Toen hij op zekere dag tegen me zei "Je moet gaan vreten", antwoordde ik hem: "Ik zal hier niet meer eten". Waarop hij begon te lachen. Ik ging dus wel naar binnen, maar liet al mijn eten staan. Na een half uur ging ik weer gewoon aan het werk en vanaf dat moment was ik eerst van de familie en later van het hele dorp het onderwerp van gesprek, want het was bekend dat Herman van boer Meijer in hongerstaking was. Intussen werd ik toch goed verzorgd want alle jongens namen vanuit hun boerderij brood en ander voedsel voor me mee. En als ik dus 's morgens me meldde bij de boerderij zat in elke zak een goed belegde boterham. Er waren zelfs jongens, die 's avonds zakken met gebakken aardappels voor me meenamen. Intussen was mijn boer zeer verbaasd dat ik het zolang volhield en elke dag minstens 10 maal zei hij "Het is etenstijd wil je niet weer gaan eten?" Hij had dus intussen overgeschakeld op "eten" in plaats van "vreten". Het ging dan zo, dat als ik met meneer de boer op een wagen zat en een andere wagen passeerde ons, onze tegenligger vragend naar mijn boer keek en de vraag was duidelijk "Heeft Herman al gegeten?" Waarop de boer mismooedig "nee" ging zitten schudden. Later gebeurde het meerdere malen dat hij nee begon te schudden voor de ander iets vroeg. Ik had dus reuze plezier in mijn hongerstaking maar het verveelde me wel. Ik heb dat negen dagen volgehouden en besloot de tiende dag weer te gaan eten. De feestvreugde stond op het gezicht van de hele familie en de dorpsbewoners te lezen, die mij nu bij het passeren een bemoedigend knikje gaven. Ook kregen wij in die tijd bezoek van een Nederlandse aalmoezenier. Voor ons was dat enorm zo'n bezoek, temeer daar deze man in Nederlands uniform rondliep. 's Avonds had ik nog even buiten het Lager gesproken met hem en mijn situatie uiteengezet. Hij noteerde mijn naam en familieadres in Amsterdam en beloofde mij zijn best te zullen doen.

Waarschijnlijk het Lager in Bosse
(collectie Joods Historisch Museum object F001389
de achterkant van de foto bevat geen stempel of annotaties)

Hij kon die avond niet meer terug, hij reisde per trein en bleef bij ons in het Lager overnachten. We hadden een zeer gezellige avond met hem. De volgende morgen wij gingen om 05.30 uur naar het werk, bleef hij dus alleen in het Lager achter. Al tijdens mijn werk, zo tegen 12.00 uur vertelde een van de jongens mij, dat de aalmoezenier was vertrokken naar het hoofdkamp en dat hij al onze eetwaren had meegenomen. Natuurlijk geloofde ik dat niet, maar later bleek toch dat hij al onze koffers had geïnspecteerd en alles wat eetbaar was had meegenomen. Onze desillusie was begrijpelijk. Wel hadden we besloten dit niet aan onze vertrouwensman in het hoofdkamp te melden.

6. Gevlucht uit Bosse

De vluchtpogingen namen vast vormen aan en Vis, Kalkman en ik waren ons aan het voorbereiden. De voorbereidingen bestonden hoofdzakelijk uit het verkrijgen van kleding en goed houdbaar voedsel. Ik bijvoorbeeld, had een deken geruild met een Poolse krijgsgevangene voor 100 mark en twee broden. Op een goede dag was het zover. Een landkaart bezaten we niet, wel een kompasje en ik was bewapend met de gegevens verkregen van mijn Obergefreiter-buurman-verlofganger. Er was afgesproken dat wij ons gewoon zouden laten brengen door de wacht naar ons werk, waar wij allen het eerste uur helemaal alleen op de boerderij waren. Zodra de wacht weg zou zijn, zouden wij ons verzamelen even voorbij mijn boerderij. Zodoende konden wij dus 1 tot 1½ uur voorsprong hebben. Alles verliep vlot en zo gingen wij dus gedrieën in burger met eigen kleren. Alle drie hadden wij een koffer bij ons. En zo liepen wij enige uren volgens ons kompas in onze gedachten westwaarts, richting Holland. Geen mens kwamen wij tegen en dat was voor ons wel het voornaamste. We kwamen in een bosgedeelte waar erg veel kuilen en veel verbrande bomen stonden en dachten dus allereerst dat hier gevochten was.

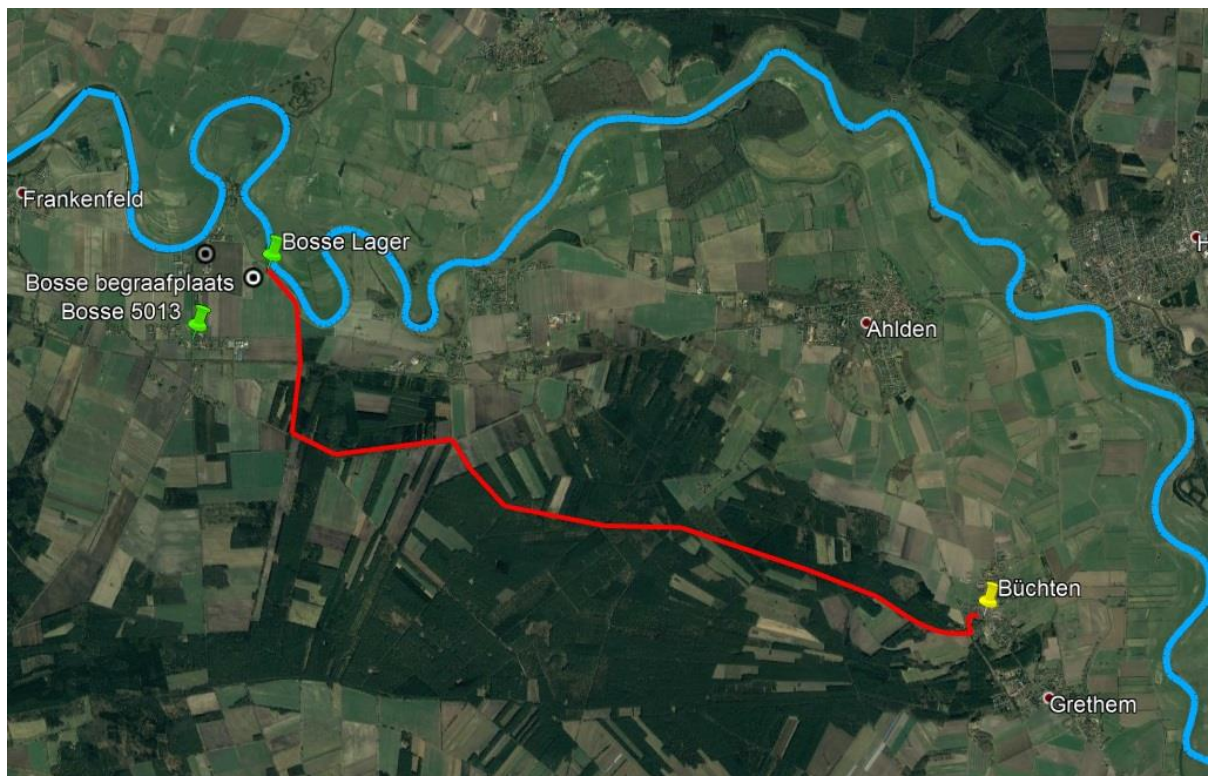

Het bewuste bos met tegenwoordig jonge aanplant van dennen (foto E. van der Most 2019)

Maar toen wij daar nog zowat een uur hadden gelopen en het overal hetzelfde bleef, diepe kuilen en verbrande gewas, enz., kregen wij toch een beetje argwaan. Wij kwamen op zeker moment aan een uitkijktoren, waarin ik klom en constateerde dat waar ik ook keek, hetzelfde beeld was. We besloten dus maar door te lopen. Na nog een uur ongeveer zagen we een bord staan en de schrik sloeg ons in de benen toen wij het volgende lazen: "Levensgevaarlijk gebied, oefenterrein van de luchtmacht". Vandaar die kuilen en verbrande bomen! We dankten de goede God dat we hier zonder kleerscheuren uitgekomen waren. Er was die dag dus niet geoefend. Maar waren hij bijvoorbeeld een bewaker of zo iemand tegengekomen, dan was het natuurlijk ook voor ons afgelopen geweest. Enfin, hier waren we doorheen en bleven in westelijke richting lopen (dachten we). Wij stuitten op een weg

waar we veel auto's zagen passeren, dus naderden we kennelijk de bewoonde wereld. We wachtten tot de weg even vrij was en staken die toen over. We belandden weer in een bos. Wij bewandelden een bospad en toen we op een moment de bocht volgden hoorden wij een schreeuw "Halt!"

Voor ons stond een landwacht met geweer in de hand op ons gericht. Hij vroeg ons waar we heen gingen en ik antwoordde "naar ons werk". Natuurlijk geloofde hij ons niet en vroeg ons wat voor landslieden wij waren. Ik zei Hollanders, waarop hij zei, jullie zullen wel gedropte Engelse vliegeniers zijn, maar jullie beweren Hollanders te zijn, dus zal ik jullie meenemen naar een fabriek waar veel Hollanders werken. Wij moesten voor lopen en hij bleef met het geweer in zijn hand achter ons. We kwamen bij een fabriek waar de portier weggestuurd werd om een Hollander te halen. Die kwam, begon met ons te spreken en we merkten ogenblikkelijk dat het een Belg was. Hij bleek later een Antwerpenaar te zijn. Intussen was de politie gewaarschuwd en werden wij gedrieën naar een café gebracht waar het hoofd van de landwacht zetelde. Het eerste wat hij deed, was onze koffers openen en daar alle eetwaren uithalen. We werden in de gelagkamer gezet met een gewone politieagent van de Schützpolitzei. Het was intussen een uur of 17.00 en we kregen iets van ons eigen brood te eten. Intussen was ik een gesprek begonnen met de politieman en die verklaarde ons voor gek dat we gevlucht waren van ons werk op een boerderij, waarvan het bekend was dat de krijgsgevangenen daar goed te eten kregen. Temeer, zo hij zei, daar binnen een jaar wij uit de natuur naar Holland hadden mogen gaan, omdat tegen die tijd de oorlog gewonnen zou zijn door de Duitsers. Ik bestreed dat en zei hem dat de Engelsen en de Amerikanen de Duitsers in de pan zouden hakken. Enige uren later hoorden we motoren stoppen en kwamen een kapitein, twee Gefreiter en onze eigen wacht binnenstormen. Het bleek dat de hele streek na het bekend worden van onze vlucht, in alarmtoestand was gebracht. Het eerste wat onze wacht deed, was mijn vriend Kalkman een opdoffer geven. Die vloog over een stoel en bleef half versuft enige minuten liggen.

De globale vluchtroute (interpretatie E. van der Most op een ondergrond van Google Earth 2019)

De kapitein ging bij een tafeltje zitten en zei "Zo, dus jullie wilden vluchten?" Onze wacht wees op mij en zei dat ik Duits sprak. Ik moest toen bij de kapitein komen en die vroeg mij waar wij van plan waren heen te gaan. Nu had de politiemans mij verteld dat als wij door waren gelopen in die richting, wij uiteindelijk in Berlijn terecht zouden zijn gekomen. Op de vraag van de kapitein antwoordde ik dan ook prompt "Naar Berlijn". Stomverbaasd zei de kapitein "Naar Berlijn? Wat wilden jullie daar in Godsnaam uitvoeren?" Ik antwoordde "Werk zoeken bij de Tobis-Klangfilm,¹⁸) omdat ik daar een neef had werken die mij had geschreven dat hij het daar zo goed had." Door de naam te noemen van de bij iedereen bekend zijnde filmproductiezaak Tobis-Klangfilm, werd de kapitein een stuk rustiger. Het verbaasde hem dat wij uit de boerderij gevlucht waren waar wij het zo goed hadden. Ik voelde dat ik terrein ging winnen en liet hem mijn handen zien, die vol met eeltknobbels blaren en groeven zaten en zei daarbij "Ziet u deze handen?" Hij vroeg wat ik hiermee bedoelde en ik antwoordde hem "Ik ben pianist van beroep en op de boerderij worden mijn handen door het ruwe werk totaal verpest." Hij gaf me gelijk en kon zich dat ook wel indenken en het bleek dat ik om met de moffen te spreken op alle fronten van hem had gewonnen. Hij zei "Jammer voor u, maar u wordt eerst teruggebracht naar de boerderij." Hij stond op groette ons en gaf ons aan de wacht over. De wacht was natuurlijk ontzaglijk kwaad, want hij was verantwoordelijk gesteld voor onze vlucht. Wij zijn ongeveer om 19.00 uur uit het café vertrokken. Hij op de motor en wij te voet met onze teruggekregen koffers. Het was een enorme afstand die we moesten lopen en we kwamen om ongeveer 04.00 uur 's nachts weer terug in ons Lager. Iedereen moest opstaan en om eventuele volgende vluchten uit te sluiten moest elke jongen zijn broek bij de wacht inleveren. Wij mochten niet meer naar bed en

's morgens om 06.00 uur werden wij zoals gewoonlijk weer op de boerderij afgeleverd. De wacht liet ons niet alleen achter, maar bleef wachten op onze boer. Mijn boer, waarvan ik later hoorde, dat hij enorm in paniek was geweest dat ik er vandoor was, kwam lachend naar me toe en beloofde me mores te zullen leren omdat ik de moed had gehad uit zijn huis te vluchten. Ik was nog niet aan het werk toen er twee soldaten met onze wacht verschenen die zeiden dat ik met hen mee moest, want ik moet hun aanwijzen op welke plaats wij onze kleren hadden begraven. Als door een wonder vond ik die plek vrij snel terug, groef de kleren op en werd weer afgeleverd op de boerderij. Van werken is niet veel gekomen die dag, want enige uren later werden wij weer opgehaald en bleek het dat wij alle drie waren veroordeeld wegen poging tot vluchten tot zes dagen cellulaire opsluiting en dat ons voedsel zou bestaan uit water en brood. Wij werden dus allereerst naar het Lager gebracht, moesten alleen en deken meenemen en van onze boer hadden wij ieder anderhalf brood mee moeten nemen, zijnde ons voedsel voor de eerstkomende zes dagen. Gelukkig hoefden wij niet het water voor deze zes dagen mee te sjouwen.

In het Lager gekomen kwam er bericht dat in het plaatsje waar onze gevangenis was, slechts twee cellen waren. Wij waren met drie man, zodat de boodschapper besloot om mijn twee vrienden mee te nemen en dat ik hen na zes dagen zou moeten aflossen. Ik dus weer terug naar mijn boerderij, mijn broden leverde ik weer in en die zes dagen waren het begin van de zes rottigste dagen van de hele tijd doorgebracht in Bosse. Van de ochtend tot de avond was boer Meijer mij aan het jennen. Hij liet mij de zwaarst mogelijke karweitjes doen. Ik kwam gebroken 's avonds thuis, waar veel jongens mij verweten dat ik door te vluchten hun goeie leventje ook verknoeid had en mij uitmaakten voor een reuze

18 Tobis (Klang) Filmkunst GmbH, Am Flugplatz 6A, Berlin-Johannisthal, waar inderdaad via de Arbeitseinsatz vanuit Amsterdam meerdere mensen tewerkgesteld waren.

sufferd enz. enz. Maar ook aan deze zes dagen is een eind gekomen en toen moest ik 's morgens heel vroeg met de wacht op de fiets en ik ernaast lopend naar een dorpje 17 km verder gelegen. Ik werd gebracht in een Lager waar Polen en Fransen waren ondergebracht en daar trof ik mijn twee medevluchtelingen. Zij vertelden mij direct dat ze wel zes dagen in die cel hadden gezeten, maar enorm hadden gegeten en heel goed verzorgd waren door de Poolse en Franse krijgsgevangenen. Ook vertelden ze er bij, dat om een uur of 05.00 ik in de omgeving van de cel Frans zou horen spreken en dat ik mij dan maar moest melden door hard te schreeuwen: Kameraad! En de rest zou dan wel vanzelf komen, doordat de Fransen direct hulp kwamen bieden. Ik ging dus voorbereid op hulp de cel in. Die twee cellen waren gebouwd in een brandweershuisje. Het stond midden op een marktpleintje en men kon alleen in de cel komen door langs twee in het huisje staande brandweerwagens. De datum was voor mij gemakkelijk te onthouden, 6 oktober, het was de verjaardag van mijn moeder. De cel, ongeveer twee bij drie meter. Boven mijn hoofd een getralied venstertje, geen glas. Een krib gemaakt van enkel hout, meer stond er niet in. Veel ruimte om te lopen was er natuurlijk niet en toch liep ik veel heen en weer. De grootste last had ik van de kou. Een deken had ik mogen meenemen, maar die kreeg ik alleen 's nachts. Enfin, ik ging er 's morgens vroeg in en zo tegen een uur of half elf ging de deur open en kwam de wacht mij halen, zogenaamd om te luchten. Hij zei mij dat ik de keus had, ik mocht onder begeleiding van hem een half uurtje lopen door het dorp, of in een lege barak doorbrengen waar de Polen en Fransen waren ondergebracht. Ik koos het eerste en daar gingen wij dan door het dorp. En toen maakte ik pas goed kennis met de mentaliteit van de moffen. Iedereen die mij onder bewaking zag lopen begon mij allereerst uit te lachen. Een uitdrukking als Leuk, hé, hier in het dorp? Of dat is je straf vuile saboteur. Enfin, van alles werd er mij toegeslingerd. En ik had er natuurlijk zowaar de pest in. Na een minuut of tien had ik er dik genoeg van en vroeg de bewaker of ik nu niet nog wat in het Lager mocht zitten. Hij vond het best en zei "In het Lager is het veel beter, er is verwarming, de kachel brandt en je bent alleen". Wij naar het Lager en toen zei diezelfde bewaker "Kijk maar eens op die plank daar, misschien hebben de Polen of Fransen wel wat voor je neergelegd. Ik weet van niets, als je gesnapt wordt". Ik kijken en ja hoor, daar lagen wat sigaretten, een stukje kaas en wat cakes. Een briefje erbij in het Frans, dat ik welkom was en niet moest vergeten elke dag dat ik in het Lager kwam op de plank te kijken. Heerlijk was het, vooral die kaas en niet te vergeten de saffies. Ook een doosje lucifers was aanwezig. Ik at alles op wat eetbaar was en na een half uurtje werd ik weer teruggebracht naar mijn cel. Mijn bewaker vroeg nog of ik tevreden was en ik antwoordde bevestigend. Terug in de cel kreeg ik het ontzaglijk koud. Ik had nu van mijn wacht mijn portie brood meegekregen, dat ik maar uit verveling op heb gegeten. 's Middags om een uur of twee hetzelfde liedje; luchten geblazen. Natuurlijk ging ik regelrecht naar de barak waar natuurlijk niets meer lag, want de krijgsgevangenen waren nog steeds aan het werk. Maar het was er lekker warm, dus voelde ik me best tevreden. Toen ik weer terug in de cel was gebracht maakte de wacht mij erop attent, dat als er iets was er een knop was gemaakt die de brandbel in werking stelde, zodat ik in geval van nood mocht bellen en hij dat zou horen en komen. Het was in die tijd vroeg donker en toen het donker werd was ik pas goed koud. Maar daar was niets aan te doen. De wacht had mij mijn deken gebracht, maar die hielp niet veel. Zo tegen 05.00 uur hoorde ik buiten stemmen en dacht aan de raad die mijn medevluchtelingen mij hadden gegeven. De stemmen waren van Fransen. Ik begon direct "Kameraad" te schreeuwen en na enige minuten kreeg ik antwoord en vroeg een stem Hollands? Ik zei natuurlijk ja en toen zei hij dat zij direct zouden terugkomen en dat zij mij wat te roken enz., zouden bezorgen. De

Fransman sprak toen gebroken Duits, wat ik gelukkig beter kon verstaan. Een kwartiertje werd er "attentie" geroepen. Nu was het daar aardedonker en ik kon dus geen hand voor ogen zien, alleen heel vaag de tralies. Ik hoorde iets vallen en ja hoor, zij hadden naar binnen gegooid wat sigaretten, een boterham met spek en nog meer andere lekkernijen. Een blokje kaas, wat koek en nog meer brood met ham, enz. Ik stond vlak onder het raam, omdat ik eigenlijk bang was, dat ik iets op mijn kop zou krijgen, tot er een stem klonk die mij vertelde dat er iets in de cel gezakt zou laten worden. En ja hoor, daar werd hoe weet ik nog niet, een beker met gloeiendhete koffie naar beneden gebracht. Ik kreeg nog vrij wat hete koffie over mijn hand, maar dat mocht de pret niet drukken. Heerlijk was dat natuurlijk. Ik werd er heerlijk warm van. Later hoorde ik dat de Fransen op elkaars schouders hadden gestaan om mij het kopje koffie te bezorgen. Prachtkerels waren dat. Het werd stiller en ik ging dus maar wat liggen op de planken. Ik schijn zelfs geslapen te hebben en ik werd wakker toen het licht was. Toen zag ik nog een boterham op de grond liggen (in papier), die dik met kaas was belegd. Ik verorberde die boterham direct. Een paar uur later kreeg ik brood en een soort thee van de wacht. Ik kreeg gelegenheid om buiten de cel mij te wassen en deed dat zo goed als ik kon, maar het valt niet mee zonder zeep, enz., maar ik dacht tocht toch wel schoon te zijn. Ik was helemaal gekleed dus veel buiten mijn handen en gezicht was er niet schoner op geworden. Maar om half elf werd ik weer de cel uitgehaald om te luchten. Natuurlijk naar de barak, waar weer veel eetwaren uitgesteld waren voor mij. Brood en nog vele meer andere voor mij heerlijke dingen, plus natuurlijk de nodige sigaretten. De wacht liet mij weer alleen, dus ik zat heerlijk te eten vlak voor de kachel. Toen ik 's middags weer gelucht werd, was ik zo ontzettend koud, niet om na te vertellen. Ik liep te rillen van de kou. Weer teruggebracht in de cel, dacht ik na hoe ik die cel uit zou komen. Ik dacht een uurtje na en besloot te gaan bellen. Ik met mijn hand op die knop, ik hoorde de bel en ik bleef maar doorbellen. De deur werd opengesmeten en de wacht kwam binnen stormen. "Wat is hier aan de hand?" Riep hij. Ik zei hem "Ik ben ziek". Ziek? Ja, doodziek. Wat heb je dan? Ik heb pijn in mijn rug, zo erg, dat ik niet meer kan zitten of lopen. Hij geloofde mij natuurlijk niet, maar ik speelde zo goed komedie, dat hij zei "Ga maar met mij mee". Ik mee naar de barak. Binnengekomen zei hij mij "Ik ga de dokter waarschuwen en als je simuleert dan zwaait er wat voor je! Nou, ik speelde geen komedie, want ik was zoek van de kou dacht ik maar. Hij ging de dokter waarschuwen en ik bleef lekker bij de kachel zitten. Tegen vijf uur kwamen de eerste krijgsgevangenen terug van het werk en die waren natuurlijk stomverbaasd mij daar te vinden. Ik vertelde hen dat ik ziek was en hier door de wacht was neergezet. Enfin, die heren gingen mij verschrikkelijk verwennen. Er werd pap voor mij gekookt, koffie gezet, ik kreeg een stuk gebraden kip met de boodschap erbij, dat die in echte Normandische boter gebakken was. Ik had de grootste lol natuurlijk. Maar de wacht kwam binnenstormen en die riep: de dokter! Waarop ik ogenblikkelijk languit op een bank ging liggen. En daar kwam hij binnen, een officier-dokter. Voor hij bij mij was had hij al staan schelden tegen een krijgsgevangene die zijn handen in zijn zakken hield. "Handen uit je zak, schoft!" Schreeuwde hij. Wat de krijgsgevangene direct deed. Zo, en jij bent de patiënt, wat heb je? Ziek zei ik, mijn rug. Uitkleden! Ik van de bank af en mijn bovenkleding uit. Hij beluisterde mij met de stethoscoop, klopte enz., en zei toen "ik weet het al, je hebt reumatiek". Daar is niets aan te doen en daar is de cel heel slecht voor, maar je bent gevluht en daar moet je voor boeten. Je gaat direct voor de resterende dagen de cel weer in. Ik moest me weer aankleden en daar ging ik dan maar weer. Maar de andere gevangenen hadden mij niet in de steek gelaten, want ik ging mijn cel weer in met zeven door hen afgestane dekens. Bijna niet te

tillen en de wacht liet het oogluikend toe. Ik legde een stel dubbel onder me, rolde mij in de rest en heb daarna heerlijk geslapen en lekker warm. Andere avonturen heb ik niet gehad in de cel. Elke dag lagen er stapels eetwaren voor mij klaar in de barak en heb daar (in hoofdzaak door de dekens die ik had) vier heerlijke dagen doorgebracht. De zesde dag, ik zou om ongeveer half elf worden gehaald, toen ik alleen in de barak zat, heb ik een briefje op de plank gelegd waar ik de andere gevangenen goedendag zei en hun hartelijk bedankte voor de hulp die ze mij gegeven hadden.

Ik werd gehaald en op weg gingen wij, weer terug naar mijn boer. Hij op de fiets en ik lopend met een deken over mijn arm. In Bosse aangekomen moest ik mijn spullen naar onze barak brengen en onder begeleiding van onze wacht werd ik afgeleverd bij mijn vriend boer Meijer. Het eerste wat hij mij zei, was dat ik er heerlijk slecht uitzag. Dat het goed voor mij was geweest enige tijd opgesloten te zijn geweest en op water en brood. Kortom hij vertelde mij er ook bij dat ik vanaf heden het veel zwaarder zou krijgen enz. Ik gaf totaal geen antwoord, wetende dat ik het in de afgelopen dagen beter had gehad dan hij zelfs kon vermoeden. Maar het was weer werken geblazen, Nog steeds was ik niet gewend aan het boerenwerk. In het Lager 's avonds bij mijn vrienden wist iedereen al van de andere twee die ook zes dagen in onze vel hadden doorgebracht, dat het heel goed was geweest bij mijn straf. De sleur was weer begonnen. Elke ochtend om 06.00 uur op en om 07.00 uur aan het werk. Afleveren onder bewaking, enz. Maar ik vond dat mij baas toch wel een klein beetje ontzag voor mij had gekregen door mijn vluchtpoging. Hij begon mij iets beter te behandelen. Niet dat hij mij nu echt aan het verwennen was, maar hij had natuurlijk angst voor een tweede poging tot vluchten en hij was persoonlijk verantwoordelijk voor mij.

Over de vluchtpoging schreef Herman Kroonenberg het onderstaande gedicht:

*Die krijgsgevangenen uit Bosse
Die zouden hem samen gaan drossen
Het plan was gauw klaar
En toen gingen zij maar
Op weg 's morgens door de bossen.*

*Alles liep wat je noemt zonder zuchten
Tot wij kwamen bij het dorpje Büchten
Het was 's middags twee uur
En toen waren wij zuur
Een landwacht hield ons tegen te vluchten.*

*Politie was spoedig gevonden
Die liepen zo hard als zij konden
Drie Hollanders...jee!
Dat viel effe mee
Zijn nog erger dan vliegers uit Londen.*

*Toen de feldwebel binnen kwam waaien
Dachten wij, nu zal er wat zwaaien
Hij zei echter vlug
Je haat naar Bosse terug*

Dus toen gingen wij weer voor de haaien.

*De wacht zei, je dacht mij te vangen
Gaf Kalkman een klap op zijn wangen
Hij vloekte als een beest
En het eind van het feest
Was dat de broeken bij de wacht moesten hangen.*

*Wij kregen toen ieder 6 dagen
Met water en brood voor ons magen
Die waren gauw om
En we vraten zich krom
Aan wat de Fransen voor ons aan kwamen dragen.*

*Dat dat leed was dus spoedig geleden
En behoorde de vlucht tot 't verleden
De wacht let op
Want die heeft in zijn kop
Dat er nieuwe plannen worden gesmeden.*

H. Kroonenberg, K.G. 103069 (dit moet 103169 zijn)

Enfin, ik zwoegde daar door alhoewel van mij bekend was, dat ik echt geen zwoeger was. Mijn haat voor die boerenhufter werd er toch niet minder om. Een ding had ik wel gewonnen, niemand sprak meer over vreten, maar er werd altijd gezegd "Herman eten". Dat ging zo een zes weken door tot ik plotseling in een groot avontuur werd gestort. Ik moest een klein stukje land ploegen, tamelijk ver verwijderd van onze boerderij. In hoofdzaak was dat met de spade. Eigenlijk was het meer spitten. Ik was helemaal alleen tot een uur of twaalf en zo ongeveer op die tijd kwam mijn boer op de kar eens naar mij kijken. Ik zag hem natuurlijk aankomen en was druk bezig, tenminste ik deed alsof. Hij stapte van de wagen af en begon al op afstand van mij te schreeuwen dat ik er niets van terecht had gebracht, dat alle voren scheef waren. Enfin, ik bleef zogenaamd rustig doorwerken zonder dat ik reageerde. Dat wond hem waarschijnlijk reusachtig op. Hij ging langs mij en gaf mij onverwacht zo een enorme kaakslag, dat ik onderuit ging. Ik was gewoon knock-out geslagen. Ik weet niet hoelang ik buiten westen was, waarschijnlijk maar enige seconden, maar toen ik opkeek zag ik de sadist lachend naar mij staan te kijken. Op dat moment schoot door mijn hoofd, dat het nu afgelopen met hem was.

Ik bleef nog liggen, voelde mijn bloedcirculatie weer goed op gang komen en toen ik mij weer helemaal goed was, voelde ik allereerst dat mijn kaak behoorlijk beschadigd was, Naast mij lag de spade. Plotseling kwam ik overeind, pakte de spade en stormde op mijn boer af en gaf hem met de spade een timmer op zijn schouder. Hij schrok natuurlijk enorm en ging op de loop. Ik achter hem aan, steeds maar zwaaiend met de vlijmscherpe spade. Hij vloog het land af en ik bleef maar door slaan. De weg op, ik er achter aan, het dorp in. Slechts enkele voorbijgangers zagen dit alles, maar ik was door het dolle heen en had werkelijk moordplannen. In het midden van het dorpje werd ik plotseling gegrepen door een Duitse officier. Hij smoorde mij bijna, zo hard kneep hij mijn kraag dicht. Ik keek, zag toen ook wie mij te grazen had en de officier zei tegen mij "Zo een krijgsgevangene die een Rijksduitser te lijft gaat. Daar staat de kogel op!" Ik was bijna niet tot bedaren te brengen.

Mijn boer was teruggekomen, die hield zijn hand op zijn schouder, want daar was hij door mij het meest geraakt. Hij begon al tegen de officier te zeggen dat ik hem aangevallen had. De man zei, ik neem hem meteen mee, want dat is niet te tolereren. Hij bracht mij ergens in het dorp naar een geheel leeg gebouwtje en sloot mij daar in. Tien minuten later kwam hij daar terug en vroeg of ik al wat gekalmeerd was. Nou, dat was ik. Het bleek een redelijk mens te zijn, die mij vroeg hoe ik in Godsnaam daartoe was gekomen. Ik vertelde hem hoe het was gekomen. Hij bekeek mijn kaak en had verder weinig commentaar. Maar ik voelde dat die man toch wel aan mijn zijde stond. Enfin, ik mocht die avond weer in het Lager slapen, waar de jongens mij bestormden met vragen, omdat het al over alle andere boerderijen bekend was geworden dat ik mijn werkgever afgerost had. De volgende morgen mocht ik niet naar mijn werk. Ik moest in het Lager blijven en om een uur of tien kwam de wacht mij vertellen, dat ik overgeplaatst zou worden. Dat voordeeltje had ik er dus in elk geval uitgeslagen. Natuurlijk had ik toch wel angst voor een veroordeling, maar het overplaatsen was voor mij al een lot uit de loterij. Ik moet pakken voor zover er wat te pakken was. Maar ik sliep de volgende avond en nacht toch nog in ons Lager. De volgende dag werd ik heel vroeg afgehaald en moest ik met mijn spullen met een Duitser mee en die bracht mij per trein naar het hoofdlager en dat was het beroemde kamp Fallingbostel. Fallingbostel was een enorm kamp. Er werd verteld dat er in totaal zeker 20 tot 25.000 krijgsgevangenen waren. Het was eigenlijk een stad. Er waren straten met zijstraten en een enorm aantal Lagers en andere gebouwen. Voor de gevangenen zelf was het een eldorado. Natuurlijk was er bewaking, maar voor die bewaking werden alleen oudere soldaten gebruikt. Die hadden het daar niet goed en de leiding was eigenlijk in handen van de Fransen. Er zaten veel officieren. Er was van alles te krijgen, ook Amerikaanse sigaretten, enz. Meerdere malen zag ik Duitse soldaten de peukjes oprapen van de sigaretten van de krijgsgevangenen. De hoofdstraat van het kamp had een naam: "Churchill-street". Er was een "Rue de la Paix" en zelfs een "Keizerlei". Alles aangegeven met borden. De Fransen hadden daar een grote schouwburg gebouwd, werkelijk een theater met een groot toneel, enz. enz. Er waren sportlokalen, enfin, het was een stukje Parijs. Dat hoofdkamp, eigenlijk is het beter De City te noemen, was door prikkeldraad afgesloten en daarbuiten waren weer een groot aantal andere gevangenen, waaronder ik. En vooral veel Russen. Die mochten niet in het hoofdkamp komen. De ingang naar dat kamp was dag en nacht bewaakt. Later wist ik, waarom dat was. In het hoofdkamp zaten praktisch alleen officieren en zoals bekend mochten die niet ingeschakeld worden bij het werken. Die waren dus alleen maar gevangenen met verschillende vrijheden binnen het kamp. Ikzelf was dus wel even in het hoofdkamp gebracht, maar toen ik ingeschreven, enz. was, werd ik buiten de omheining in een barak ondergebracht. In die barak waren mensen van verschillende nationaliteiten, ook een paar Hollanders en verder Belgen, Fransen, Polen, Armenen, enfin, van alles. Allemaal mensen die aan het werk gezet moesten worden. Ik trof er ook nog een vriend aan, die was ook evenals ik gevlucht uit Bosse, weer gegrepen en overgeplaatst naar Fallingbostel. Deze jongen had zich al helemaal aangepast aan het leven in een officierskamp. Hij mocht wel door de omheining door het omkopen van de wachten. Hij verkocht van alles en het eerste wat hij mij cadeau gaf was een pakje Chesterfield (mijn eigen merk, dat ik al jaren rookte). Enfin, mij beviel het daar best. Ik hoefde niet te werken en bracht de dagen al luiierend door. Natuurlijk voelde ik wel, dat dit zo niet zou blijven, maar ik genoot er welk van. De derde dag dat wij daar waren kregen wij gelegenheid in een barak een filmvertoning mee te maken. Natuurlijk ging ik er heen. De voorstelling vond plaats in een barak zonder een stoel. Wij zaten dus op de grond, zo'n man of 300 en zagen de film "De Draufganger", met

Harrie Piel. De film werd vertoond door een Fransman en het apparaat stond in de zaal. Tijdens de film was ik met de operateur in gesprek geraakt, hij sprak Duits en ik had hem verteld dat ik in Holland in het filmbedrijf werkzaam was. Hij was bedrijfsleider in een groot bioscooptheater in Lyon en was dus ook uit het vak. Toen de film afgelopen was, vroeg hij aan de wacht of hij mij als hulp kon meekrijgen om de spullen op te ruimen en terug te brengen. Dit gebeurde in enige minuten, waarna de filmoperateur mij door de wacht meenam door te zeggen "filmhulp". Ik was dus zo tegen een uur of twaalf in het mekka van het kamp. Daar heb ik mijn ogen uitgekeken. De Fransen leefden daar als koningen. Ze speelden jeu de boules, waarvan ik het fijne nooit heb kunnen waarderen, maar bleef er toch enige tijd naar staan kijken. Ik ging een gebouw binnen, waar ik de heren zag schermen. In de theaterzaal waren zij aan het repeteren met een vrij uitgebreid orkest. Ik ging een Belgische barak binnen en daar lagen enkelen op bed terwijl de rest zat te kaarten. Ik kwam in gesprek vertelde enige van mijn wetenswaardigheden en ging er een half uurtje later de deur uit met gekregen kaas, sigaretten, suiker, allemaal heerlijkheden waar ik toen niet over beschikte. Ik heb daar nog enige uren doorgebracht en constateerde wel, dat de Fransen daar de baas waren en niet de Duitsers. Wat voor mij natuurlijk nogal sensationeel was. Maar zoals reeds gezegd, het waren allen bevooroordeelde officieren, die volgens de Wetten van Genève nooit behoefden te werken in krijgsgevangenschap. De overgang naar mijn Lager was natuurlijk wel erg groot. Dit leventje duurde zo ongeveer een dag of tien tot elf en toen werd mijn naam afgeroepen. Eigenlijk werd je naam nooit afgeroepen, maar mijn nummer, dat ik van mijn aankomst af in Duitsland heb meegekregen: 103169. Om kort te zijn, ik was ergens anders geplaatst en wel in Uelzen, zijnde een zogenaamd hongerkamp.

Omstreeks augustus 1944 is Herman Kroonenberg naar het Arbeitskommando in Uelzen gegaan. Op 25 augustus 1944 kreeg hij in Uelzen een gedicht van mede krijgsgevangene H.J. Hanou. Aangenomen kan worden, dat Herman Kroonenberg dus uiterlijk tot augustus 1944 in Bosse is gebleven. In de kampkrant "Windroos" van oktober 1944 verscheen het onderstaande lied dat Herman Kroonenberg al in mei 1944 heeft geschreven.

B
O
S
S
E

D
I
E
S
T
E
R
I
J
G
S
G
E
V
A
N
G
E
N
L
I
E
D

BOESSE' KRIJGSGEVANGENENLIED.

I We zijn nu krijgsgevang'nen,
Je kunt nog beter hangen.
We werken hier nu op de boerderij (boerderij)
We ploegen en we eggen
De boer heeft maar te zeggen,
En we zijn er als de kippen bij!
Refrein.

Aan de Aller ligt het plaatsje Bosse
En daar zijn we met twintig man bijeen
En het plan om van daar te drossen,
Dat ontbrak tot nog toe bij geensén.

II 't Begon met piepers zoeken
In gaten en in hoeken.
We deden dat per dag een uur of tien (uur of / tien)
Ging je 's avonds na het rooien
Naar bed toe als een dooie,
Droom je nog van de aardappelmachien!
Refrein.

III Na d' aardappels de koolraap
En ook de voederbiet
Een ongekend genot was dat ook niet (was 't ook / niet)
Van onderen tot boven,
Je handen vol met kloven
Je kreeg de raad: wasch je handen dan maar niet!
Refrein.

IV De rogge was al binnen
Het dorschen ging beginnen.
't Was weer 'n match tusschen ons en de machien
De stroobinder ging rollen / (de machien)
En wij, we konden hollen,
Want dat ding spoog per minuut een bos of tien!
Refrein.

V Was het werk dan afgelopen,
Begon je weer te hopen.
Maar dat was ook weer mis, want luistert maar
Je buurman, die kwam binnen / (luistert maar)
Je moest bij hem beginnen.
Krijgsgevang'nen leenen ze elkaar.
Refrein.

VI Het vee is nu ook binnen
's Morgens vroeg moet je beginnen
Met 't ruimen van de mest van al dat vee (al / dat vee)
Is het vuil net uit de stallen,
Dan hoor je weer wat vallen
En dan ligt er weer een hoop of twee!
Refrein.

VII Zoo ziet U, beste menschen,
Dat voor ieder was te wenschen
Dat we spoedig weer naar Holland konden gaan
Wij allen stadsmeeeren, / (konden gaan)
Zullen dat vak nooit loeren.
Zet ons weer terug in eigen'na!
Refrein.

Muziek: Ouwe Taale, enz.
Tekst: H. Kroonenberg, nr. 103169.

Geprüft durch Dr. Peinecke, Sonderführer (z).

Op 22 oktober 1944 zou Piet Hogeveen vanuit het Arbeitskommando in Bosse nog een briefkaart sturen naar Herman Kroonenberg in Arbeitskommando 5003 Uelzen (thans Collectie Joods Historisch Museum).

Kriegsgefangenenpost

D5871

25
Geprüft
Stempel XI B

Postkarte

H. H. Kroonenberg

Gebührenfrei

Absender:

Vor- und Zuname:

Vorp: Hogewind

Gefangenennummer:

103171

Lager-Bezeichnung:

M.-Stammlager XI B

Deutschland (Duitschland)

Empfangsort:

103169
G.H.B. H.D.O 5003

Straße:

@ll. St. L. XI B
Fallingborstel

Land:

~~Duitschland~~

Landsteil (Provinz usw.)

5003

Kriegsgefangenenlager

Datum:

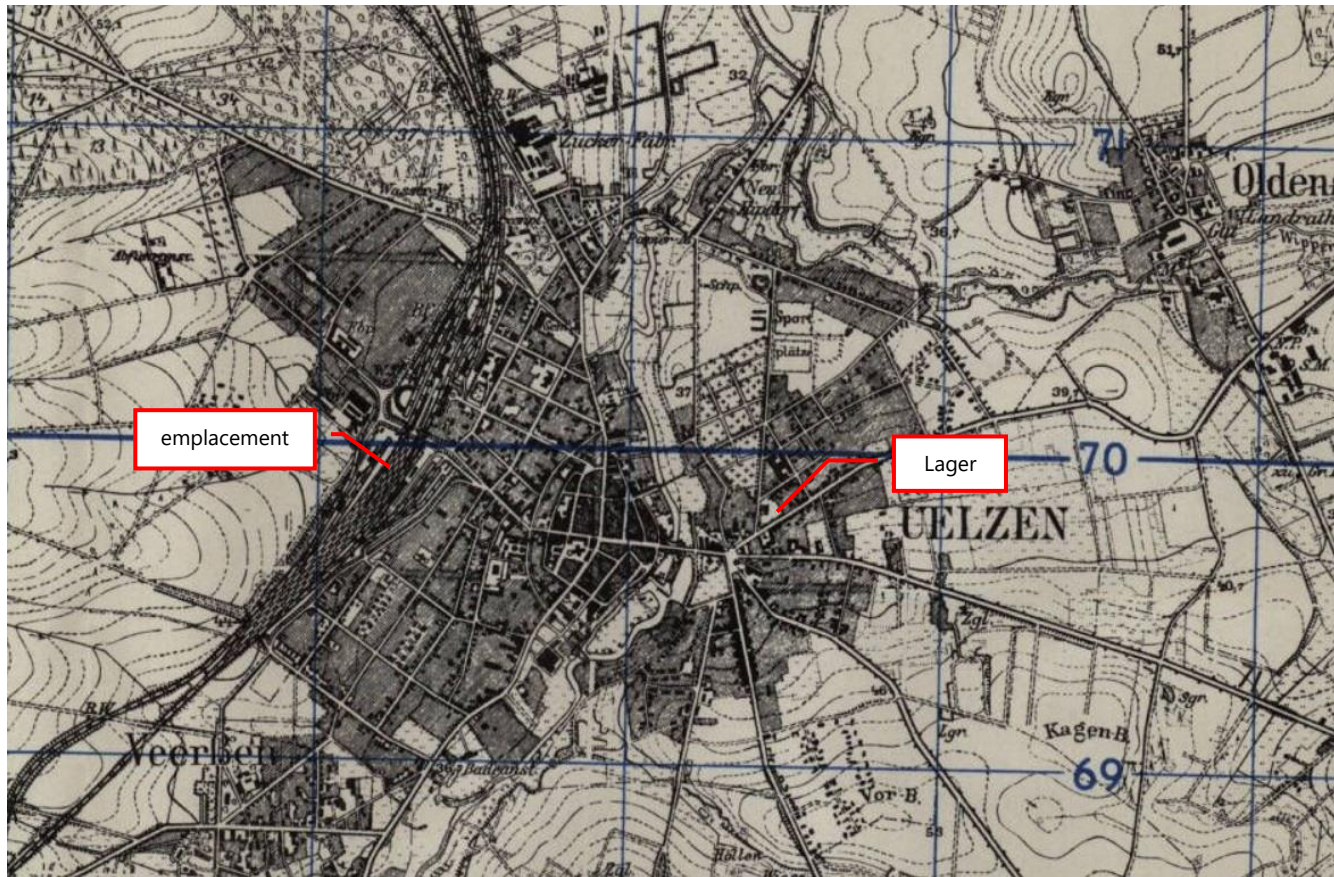
22.10.40

Peste Herman hoe is het er mee heb
je de brief van Sept: ontvangen? en
ook geen post van huis he, ik heb het
2° Engelen pakket ontv: geweldige teg
nu ik heb je benijde met het koeken
van aardappelen en donker gebroken
was ik wat en leed xoo Ptou Tabu
Onze jongen Piet

Collectie Joods Historisch Museum object D005871
(met verkeerde aanduiding 1940, waar dat 1944 had moeten zijn)

7. Arbeitskommando Uelzen 5003

Uelzen bleek een groot emplacement van de spoorwegen te zijn, grof gezegd liggende tussen Hamburg en Bremen. Een belangrijk spoorwegkruispunt gelegen tussen twee belangrijke Duitse steden. Ik moest diezelfde dag nog vertrekken, natuurlijk onder bewaking. En 's avonds ongeveer 21.00 uur arriveerde ik op mijn plaats van bestemming en werd afgeleverd op een fabriekscomplex waarvoor een bord hing: "F. Schulz – Hoch- und Tiefbau".

Messtischblatt 3029 Uelzen 1944-1951

Ik kwam bij ongeveer dertig Nederlandse jongens en moest natuurlijk mijn avonturen vertellen. Zij daarentegen vertelden mij waaruit het werk bestond. Onze jongens werkten bij de spoorwegen en ze waren een rangeerterrein aan het aanleggen bij een dorp ongeveer 8 Km buiten Uelzen¹⁹⁾, genaamd Klein Süstedt.

Het werk werd alleen in de steek gelaten als er in de buurt daar reparaties moesten worden uitgevoerd op de grote spoorwegen. Dat bestond dan in hoofdzaak door vervanging van bielsen en die moesten dan waterpas worden gelegd door het eronder slaan, met pikhouweel, van zogenaamde "keislag". Zo wat je noemen zou een eerste klas hondenbaan. Het eten was zeer onvoldoende en werd in een keuken bij het Lager gekookt door een van onze jongens. In dienst was hij kok geweest en kan natuurlijk alleen koken met het materiaal wat hem ter beschikking gegeven werd. Dat moest niet veel zijn. Op zondag was

¹⁹ Via het spoor is de afstand vanaf station Uelzen tot station Klein Süstedt ongeveer 6 Km.

het wat royaler, dan kregen we allemaal wat aardappelen meer. Enfin, maar afwachten. Per dag kreeg ieder een 220 gram brood plus een balletje margarine en ook wel eens wat jam of kaas. De kaas bleek een soort hangop te zijn, zuur en meestal kropen daar de wormen uit, zodat dit meestal weggegooid werd. Dat was natuurlijk niet zo mooi, temeer voor mij, omdat aan het eten bij de boeren niets had gemankeerd. Daar was natuurlijk altijd veel groenten en vlees en zoveel brood en stroop en Schmalz (varkensvet) als je maar lustte. Maar niet voor niets werd ons kamp een hongerkamp genoemd; zwaar werk en weinig eten. In het algemeen wel aardige jongens. Slechts een paar Amsterdammers en verder twee Rotterdammers, een Hagenees en plattelandsjongens. Vooral met een Rotterdammer raakte ik bevriend. Hij was ambtenaar aan het bureau voor sociale zaken in Rotterdam en was minstens 1.90 m lang, mager en een heel rustige jongen. Hans Pieksma was zijn naam (soldaat Hielke Pieksma kgf. 108128). Het Lager was ingebouwd achter prikkeldraad in een fabriekscomplex. Wachten waren er niet. Wel werden wij naar het werk gehaald en gebracht door een wacht, die bleef dan tijdens het werk bij ons, tenminste dat moest hij dan wel, maar omdat wij alles onder (zwaar) toezicht moesten doen. Er waren twee zogenaamde werkmeesters, waarvan een de vuilste en gemeenste mof was die maar in te denken was. Zij naam zal ik nooit vergeten "Ruhling".

Nu hing er ook in ons Lager een bord waarop een gedrukt papier hing van het Rode Kruis. Je bent nu in een kamp voor zwaar werk, dat wil dus zegen dat je allereerst met het oog op gevaar van goed schoeisel moet zijn voorzien. Verder hebben jullie recht op goed en voedzaam eten, daar dit zware werk anders niet vol te houden is. Klachten naar het Rode Kruis (er stond niet bij hoe je dat moest doen). En ook een papier, dat het nogal voorkwam dat er mensen uit het kamp vluchtten, omdat het volgens de Rode Kruiswetten niet verboden was te vluchten uit krijgsgevangenschap, maar dat dit nu was afgelopen. Duitsland was volgens dit drukwerk dan altijd bezaaid met Engelse spionnen en dat wij dan zonder pardon zouden worden neergeschoten. Dit papier heb ik na de bevrijding van de muur gehaald en mee naar Holland genomen, alleen maar om te kunnen demonstreren hoe slecht de moffen het Hollands beheersten. En ook, dat zij zich van de wetten van Genève heel weinig aantrokken.

's Morgens werden wij om 06.30 uur gewekt. Nou ja gewekt, er ging een mof heel hard midden in ons Lager staan fluiten. Niet met zijn mond floot hij, maar op een heel erg schrille fluit. Een dode zou er wakker van worden. Binnen tien minuten moesten wij gekleed en gewassen zijn. En dan kregen wij zo geheten thee en ons portie brood. Dit werd door onze kok (met hulp) dan verzorgd. Als dit achter de rug was moesten wij ons buiten het Lager op het fabriekspein opstellen in rijen van drie en dan gingen wij er van door naar het station. De reis duurde twaalf minuten en dus waren wij voor achten op de plaats van bestemming. Daar stonden een paar wagens, waar wij onze spullen konden laten en waar wij ook tijdens de pauze ons brood konden opeten. En er stonden eveneens verschillende wagens met materieel dat wij die dag nodig zouden hebben, enz. Om 08.00 uur moesten wij aan het werk zijn, dus veel tijd voor recreatie was er niet. Dan verwijderde zich onze wacht en kwamen wij dus in handen van onze bekende lustmoordenaar Ruhling. Die man was gewapend, sprak nooit gewoon, schreeuwde alleen maar, dreigde ons altijd, maar sloeg nooit. Ook een papier in ons Lager bevatte het bericht dat het verboden was de krijgsgevangenen te slaan op straffe van enz.

Daar hield onze baas zich dus wel aan. Ik was nieuw op dit werk, dus mij werd een kipkarretje aangewezen die ik maar met klei moest vullen, dat dan weggesleept werd door een klein locomotiefje. De machinist was eveneens een Duitser en hij was tevens de hulp

van onze werkbaas. Onze taak was dus om gezamenlijk een spoordijk aan te leggen en die daarna van rails met bielsen en keislag enz. te gaan beleggen. Dit werd natuurlijk altijd gedaan onder toezicht van technici uit het Duitse leger. Waar wij ook werkten werd een klein wc meegesjouwd en konden wij daar, indien nodig, gebruik van maken. Ook een melkkan met water stond altijd tot onze beschikking. Zoals gezegd werd ik ingedeeld bij een vaste wagen, samen met de reeds beschreven Hans Pieksma, de Rotterdammer. Van daaruit is onze vriendschap ontstaan. Nooit en te nimmer heb ik een grotere moffenhater meegemaakt dan deze jongen. Alles wat hij deed, saboteerde hij. Als ik soms te vlug een schep klei op de kar deponeerde zei hij altijd "Jongen denk eraan wat die Russen altijd zeggen: alles langzaam, heel langzaam". En daar hield ik mij dan maar aan.

Beste Herman.

Ongetuyfeld is je denken
Aan je vrouw en kinderen thuis
Die je al hun liefde schenken
Die je bent heel ver van huis

Moge God den vrede geven
Waar hoek iedereen naar smacht
Dat we een rustige tijd beleven
Zonder deze wapenkracht

Niem sliep kleine kleinigheidje
Al een kleinigheidje aan
Ik geloof wel, heb verblyd je
Siek en dus de vlam maar aan.

Met min looberige broek aan
geef ik je hier bij min hand
met de wenske van spoedig weggaan
Miedat verolocht helere Land

J. P. Hanou
Uelren 1944 25 Augustus

Gedicht van Johannes P. Hanou, kgf. 103310 opgedragen aan Herman Kroonenberg, d.d. 25 augustus 1944 (Collectie Joods Historisch Museum, object D005874)

En in het algemeen hielden wij daar goed de hand aan. Tenslotte moesten wij er zelf in leven. Het was er in de zomer gloeiend heet en in de winter om te vernikkelen van de kou, alhoewel beneden een grote kachel stond die wij als het koud was met afvalhout stookten. Ook stond beneden een soort fornuis waar wij, als het nodig was, op konden koken, natuurlijk ook op hout. Iedereen verdiende geld, ongeveer 22 mark per week. Een maal in de week werd er uitbetaald. Met speciale marken, waarop gedrukt stond "alleen voor krijgsgevangenen". Dat geld kon dus nooit uitgegeven worden bij de burgers. Slechts enkele dingen waren voor ons te koop, zoals scheermesje, onrookbare sigaretten gemaakt uit tabaksstelen, maar het was heel zeldzaam dat wij die ooit aangeboden kregen. Nu werd bij de uitbetaling altijd gezegd dat wij het loon ook konden laten storten bij het internationale Rode Kruis, dat zou dan naar Genève gaan en als de oorlog afgelopen was, zouden wij daarover kunnen beschikken. Dus nam iedereen 1 of 2 marken van zijn loon en de rest lieten wij staan voor het Rode Kruis. Iedereen beschikte zodoende over genoeg geld om als het mogelijk was een kleinigheid te kopen bij onze werkgevers. In grote lijnen was het geld dat wij dus ontvingen totaal waardeloos. Elke week kregen wij een stuk briefpapier, zodat iedereen in de gelegenheid was om naar huis te schrijven. Het waren open brieven die allen werden gelezen (geprüft) voor zijn verzonden werden. Bij mij was de moeilijkheid dat ik wel kon schrijven, maar nooit naar mijn eigen familie dus ook niet naar mijn vrouw, omdat die -voor zover als dat mij bekend was- ondergedoken waren. Dat al onze brieven goed gecontroleerd werden bleek, toen onze wacht mij riep en mij zei "Elke week schrijf jij een brief naar Holland, maar nooit naar je eigen vrouw. Hoe komt dat?" Waarop ik antwoordde "ik schrijf altijd naar mijn vrouw onder haar meisjesnaam. Ik ben namelijk niet getrouwd, maar heb wel twee kinderen bij die vrouw".

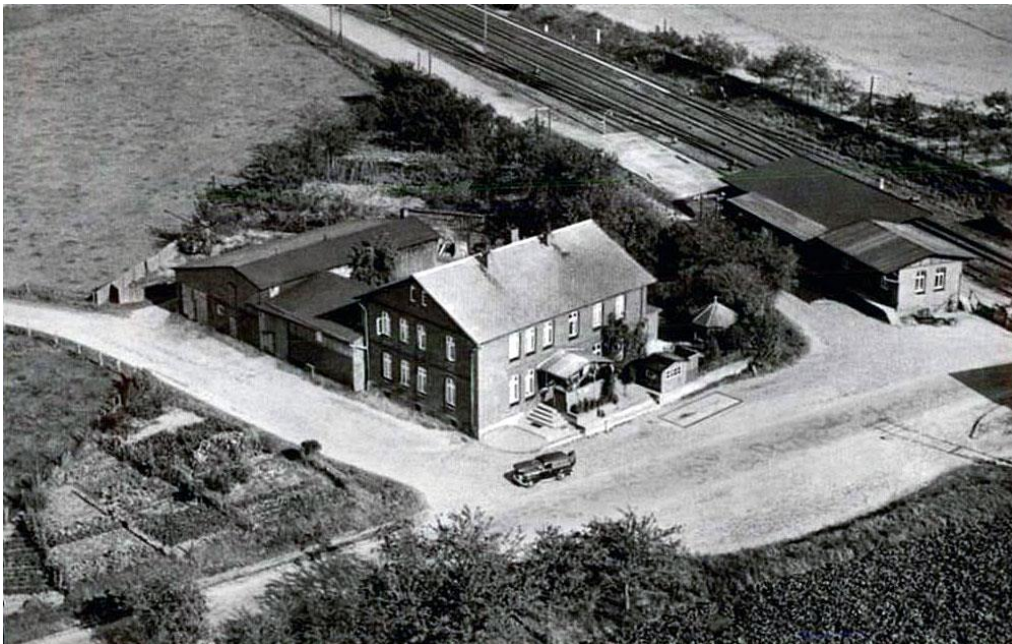
Nou, dat vond hij prachtig en voor hem was het raadsel dus opgelost.

Natuurlijk waren onder de 36 jongens veel verschillende types. Allereerst grote stad bewoners en jongens die bijvoorbeeld uit hele kleine plaatsjes kwamen -echte boerendagloners, kortom veel heel verschillende mensen. Mijn beste vriend was hoofdambtenaar in Rotterdam en een jongen waar ik ook vrij veel mee omging was bouwvakarbeider in Amsterdam. Voor de laatste was het werk in het algemeen niet zwaar, hij was dat gewend. Voor mijn andere vriend en ook voor mij was het ongelooflijk zwaar, alhoewel wij later daar toch aan begonnen te wennen. Er was een radiohandelaar (eigenaar van enkele winkels in Amsterdam), die nooit met ons naar het werk ging, want die werd bezig gehouden om radio's en elektrische apparaten te herstellen. Allereerst omdat dit voor iedereen natuurlijk een goedkope kracht was. Hij had dus het lichtste werk van ons allemaal. Hij had goed te eten en te drinken, want kreeg overal waar hij de radio repareerde eetwaren, of sigaretten of wat dan ook. Hij was de meest bevoordeelde man uit ons Lager en was vanzelfsprekend het beste op de hoogte met de gang van zaken in de oorlog, omdat hij gelegenheid had om naar de radio te luisteren. Bij zijn komst 's avonds naar het Lager was het altijd vragen of de moffen nog niet gecapituleerd hadden, enz. Hij was altijd heel erg zuinig met zijn berichten, durfde nooit naar de buitenlandse zenders te luisteren en was doodsbang zijn goede baan kwijt te raken. Maar zijn vaste gezegde als hij thuis kwam was altijd "Het gaat goed". Een hele slechte gewoonte was ook van die jongen, dat hij aan tafel fijne gekregen dingen ging zitten eten en daar nooit iets aan iemand van meegaf. Populair was hij dus niet, maar wel ons enige contact (via radio berichten) met de buitenwereld. Een van onze jongens was een chef-ober van een groot restaurant in Amsterdam. Een arrogante knaap, wiens enige zorg was dat hij mooie kleren had. Met iedereen maakte hij ruzie en zijn

prettigste onderwerp was de Joden. Die haatte hij verschrikkelijk en wilde dat dan ook wel weten.

Vooraf in het begin was dit voor mij natuurlijk zeer zwaar werk.

In een minimum van tijd zaten mijn handen onder de blaren een eeltknobbels, maar ook dat wende en later heb ik mij dikwijls afgevraagd waarom zoveel mensen die ik kende (ook in Holland) die met hun handen moesten werken, over het zware werk spraken. Zelfs aan heel zwaar werk kan een mens wennen en dan valt het werk zeker niet zwaar meer. Ik, die in Holland jaren nooit iets anders had gedaan dan met een tas bij mijn klanten komen en films te verhuren, was dit dus zeker niet gewend. Later viel het op, dat de kar gevuld door Hans en mij als de locomotief begon te trekken, altijd opviel door de kleine inhoud. Er waren pummels bij, die niet rustten voordat hun wagen met een kop erop gevuld was. Dat waren dus vooral de boerenjongens, maar een paar grote stad bewoners behoorden daar ook bij. Ik zei altijd dat op elke schep die zij uit de grond haalden, half Duitsland was opgestapeld. Later probeerde ik dikwijls en ook Hans, de jongens te bewegen wat minder hard te werken. Maar ik geloof dat zij niet anders konden. Ik zei altijd tegen een jongen uit Amsterdam-Noord, dat elke schep die hij meer op de wagen gooide dan wij, hij bezig was de oorlog te verlengen in het voordeel van Duitsland. Maar met die uitslovers was niets te bereiken. Dat was dus mijn kennismaking met de Duitse spoorwegen. Tot ongeveer 16.30 uur werkten wij door. Om 12.00 uur werd het werk stilgelegd voor de lunchpauze van een half uur, die wij dus doorbrachten in de zogenaamde keetwagen. Eigenlijk was het enorm eenzijdig werk, steeds hetzelfde doen, maar daar was niets aan te veranderen. De trein uit (Klein) Süstedt moest vertrekken om ongeveer 16.45 uur. Maar de spoorwegen waren zo in de war, dat wij blij waren als de trein om 17.15 of 17.30 op ons stationnetje stopte. Dus stonden wij meerdere malen een half uur of langer op de trein te wachten. En meestal voor het station en niet op het perronnetje. Meestal zaten wij dan op de stoep van het station. Een klein pleintje was het waar recht tegenover het station een cafeetje was.²⁰⁾

Het station van Klein Süstedt (rechts) en het café aan het pleintje (midden)
(foto internet)

20 Gastwirtschaft Albert Lutterloh

Het huidige Gasthaus Pollehn (foto E. van der Most 2019)

Maar de trein kwam wel elke dag en gingen wij dus terug naar Uelzen, daar werden wij door de wacht ingesloten in het Lager en moesten wij met z'n allen aardappelen schillen voor de volgende dag. Iedereen schildte dus zijn eigen portie aardappelen (drie of vier stuks), maar omdat er ook enkelen van ons ergens anders werkten, en later thuis kwamen, was dat dus meer. En dan werd er gegeten. Inderdaad maakte onze kok er het beste van, wat ervan te maken was, maar wat was er te maken van een kilo vlees (en wat voor vlees) voor 36 jongens en soms helemaal geen vet? Eetwaar was het in elk geval wel, maar veel te weinig. Het minimum voedsel stond ook in het Lager te lezen. Daar stond onder andere dat elke gevangene elke week een ons suiker moest ontvangen, enz. Maar daar hield niemand zich ooit aan. Wij waren al blij als wij dit eens in de twee of drie weken ontvingen. Iedereen verweet altijd aan de kok het kleine portie dat wij kregen en wij verdachten hem er echt wel van, dat voordat hij het eten distribueerde, hij zijn portie allang op had; hij en zijn hulp. Later bleek, dat hij en zijn hulp elke nacht bij elkaar in bed kropen, dus zij kwamen op geen enkel gebied iets te kort.

Ik moet nog even melden dat wij in stapelkribben sliepen. Ik sliep boven en onder mij sliep het vriendje van de kok, een jongen uit Arnhem en naast hem een textielarbeider uit Twente (de kok). Naast mij sliep eveneens een textielarbeider uit Borne. Onze bedden stonden naast elkaar, vlak bij de trap. Wij sliepen namelijk op de eerste etage. Iedere jongen had een kist met zijn bezittingen naast zijn bed staan en het was daar niet smerig. Wij onderhielden dit allemaal zelf. Waar bij ons in het Lager reusachtig goed op gelet werd, was op luis. Daar waren we allen bang voor. Daarom werd ons Lager en eigenlijk ook de lichamen zo goed als maar mogelijk was verzorgd. Beneden waren drie kranen en vanaf dat wij thuis kwamen tot 's morgens vroeg als wij weg gingen, zat er altijd wel een van die jongens onder de kranen. Met een beetje goede wil kon je, als je op de grond hurkte, met je rug onder de kraan komen. Dat werd dus door ons allen dikwijls gedaan. Het water was wel ijzig koud, maar daar waren we snel aan gewend. Het was toch altijd nog zo, als je je ging wassen waren er altijd wel een paar jongens aan tafel en niemand van ons wou daarom ooit tonen dat je eigenlijk met een soort doodsangst de kraan opendraaide boven

je naakte lichaam. Maar de hoofdzak was toch wel, ook met het oog op luis, dat er veel gebruik van de kranen werd gemaakt. Wij deden dus heel weinig afwisselend werk. Elke morgen met de trein naar het werk, wagens met klei volscheppen, om 17.00 uur stoppen weer met de trein naar Uelzen en onder geleide natuurlijk naar het Lager.

Het huidige emplacement bij Klein Süstedt (foto E. van der Most 2019)

Een heel enkele keer hadden wij een kleine onderbreking, tenminste in het begin, later zouden wij heel lange en grote onderbrekingen van het sleurwerk hebben. Wij moesten wel eens wagons leegscheppen, bijvoorbeeld met mest, die op boerenkarren werd geladen, of kolen en soms hout afladen. Dat moesten dan drie of vier man doen. Als het op zondag moest gebeuren, dan werd ik daar altijd voor aangewezen. Ik had namelijk een slechte naam in het Lager gekregen als lui en anti-Duits. En datzelfde gold voor mijn vriend Hans. Dus bijna altijd waren wij op zondag de slachtoffers. Maar dat was niet erg, want wij deden dit toch allemaal erg langzaam en vermoeiden ons niet. Wij hadden bijvoorbeeld de hele dag de tijd om een wagon over te laden. Op het station zelf waar dit gebeurde, was er altijd hulp van Russische krijgsgevangenen. Die werden namelijk nooit met rust gelaten door de moffen. Die Russen moesten de hele dag werken en kregen heel weinig te eten. Een heel enkele keer stopten wij hun wel eens iets toe, maar dat kwam weinig voor omdat wij zelf ook niet al te veel kregen. Maar een sigaretje was er dikwijls wel voor de Russen over. Het waren altijd zeer dankbare jongens. Zij zagen er erbarmelijk uit, bijna geen schoenen aan, veel lappen om hun voeten gebonden, smerige kleren. In die tijd zag je nooit een Rus zonder dat hij een pannetje aan zijn riem of touw had hangen. Ze waren altijd en permanent op jacht naar eten en raapten alles op wat hun eetbaar leek. Op het emplacement waar wij dan wel werkten lag er nog wel eens een aardappel of een verrotte kool en geen Rus liep deze dingen voorbij. Hij raapte het op, bond het aan zijn riem, of stopte het in zijn pannetje en probeerde later iets ervan te eten. Zij hadden permanent honger. Ook een verschijnsel dat praktisch niet voorkwam bij ons; ze werden ook geslagen. Heel dikwijls hebben wij Russen zien slaan of schoppen. Prachtig was altijd hun reactie; als zo'n mof begon te slaan bleven zij daaronder heel rustig. Geen krimp op het

gezicht, iets wat de beulen altijd woedender maakte. Menigmaal jeukten onze handen en waren wij, als getuigen van zo'n mishandeling, tot alles in staat. Maar wij wisten wel degelijk, als je je er mee ging bemoeien, was jezelf de sigaar en lieten zij hun woede op ons los. Maar op die momenten wist je eigenlijk pas goed wat haten is. Bijna alle werkgevers van de krijgsgevangenen waren machtswellustelingen. Te weten dat zij konden beschikken over slaven (want anders was je eigenlijk niet) deed hun genieten. Onze werkbaas was daar een goed voorbeeld van. Maar onze grote baas, Schulz, was de enkele keer dat hij bij ons kwam poeslief. Zogenaamd de populaire man speelde hij. Zo van jongens, wat zou ik het fijn vinden als ik jullie naar huis, naar vrouw en kinderen kon laten gaan, maar ja, het is oorlog hé, enz. Daar stonden de tranen dan bij in zijn ogen. Maar wij wisten precies wat wij aan hem hadden. En vooral als hij bij ons kwam in uniform van de SS, met hakenkruis op arm en pet, dan had hij erg veel succes. Ik heb al verteld dat als wij klaar waren met werk in Klein Süstedt, wij soms enige tijd voor het station doorbrachten omdat de trein zoals gewoonlijk weer veel te laat arriveerde. Ook dat er een cafeetje tegenover het stationsgebouwtje stond. Op een warme dag vroeg ik de jongens of er niet een glaasje bier uit dat café te versieren was. Onmogelijk was het antwoord, maar ik wou het toch eens proberen. Ik ging dus regelrecht oversteken en het cafeetje binnen. Het was een klein lokaaltje met een grote toonbank en daarop een bierpomp. Het duurde lang voordat er iemand kwam en eigenlijk schrok ik een beetje. De eigenares kwam naar binnen en dat bleek een lilliputter te zijn. Kromme pootjes, heel klein en een waterhoofd. Ze vroeg wat ik kwam doen. Een glas bier drinken, antwoordde ik. "Ik mag niet aan krijgsgevangenen schenken, tenminste niet aan de Hollanders die hier aan het werk zijn, wel aan Fransen die hier wonen en werken als krijgsgevangene". Ik zei haar dat niemand aan mij kon zien of ik een Fransman of een Hollander was en ook dat ik geld bij mij had. Bij uitzondering schonk zij uiteindelijk een glas bier voor me in. Ik hoefde niet te betalen, maar het onderdeurtje zei er ook bij, dat als ik weer eens kwam, zij ook de zogenaamde krijgsgevangenenmarken aan zou nemen, want daar kreeg ze weer gewoon geld voor terug. Ik hoef zeker niet te vertellen dat het glaasje bier mij smaakte. Ik vroeg haar zelfs een tweede, maar dat kreeg ik niet. Toen het na enige minuten tijd werd voor de trein, ging ik weg en bedankte het kleinte hartelijk voor haar geste. De jongens waren stomverbaasd om van mij te horen en te ruiken, dat ik werkelijk bier had gekregen. En allen namen zij zich vast voor om de volgende avond ook het cafeetje binnen te stappen. Ik was die avond de sensatie in de trein naar Uelzen en moest in het Lager nog het hele verhaal in geuren en kleuren aan onze kok en maat vertellen. De volgende avond na het werk gingen wij dus gezamenlijk het kroegje binnen. Het onderdeurtje kwam te voorschijn, ditmaal met een normale vrouw erbij, die haar zuster bleek te zijn, maar wij werden er allemaal netjes weer uitgegooid. Alleen ik mocht nog wel even blijven. Dus iedereen stond buiten alleen ik was in het café. Mij vertelden de beide dames dat zij die drukte niet in huis wilden hebben en dat ook bier in distributie was en zij niet zoveel wilden missen voor krijgsgevangenen, enz. En ik kon wel een glaasje bier krijgen. Dat nam ik dan maar. Wel moest ik er nu voor betalen. Maar de jongens die mij zagen drinken -door het raam konden zij naar binnen kijken- hadden natuurlijk zwaar de smoor in. Toen ik later naar buiten kwam, waren zij het er over eens, dat ik door die kleine in het bed werd verlangd en dat ik mij voor een glaasje bier mij daarvoor wel zou lenen. Ik was er vuil genoeg voor. Ik heb er echt om gelachen en was in mijn hart toch wel een beetje trots op mijn verovering. Elke dag dat wij later in Klein Süstedt doorbrachten, werd door mij besloten met een biertje. Zij schonk half donker en licht bier door elkaar en dat smaakte mij best. Na een week vroeg het kleintje mij, hoe het eten was en of ik geen

honger had. Natuurlijk had ik honger. Kom dan maar even binnen, daar ligt brood en spek en kan je eten waar je lust in hebt. Nou, dat was natuurlijk aan geen dove gezegd. In de keuken waar ik zat was dikwijls een zuster aanwezig en een dochter van die vrouw. Maar als ik een ogenblik alleen was, waren mijn zakken gevuld met stukken afgesneden spek of brood. Ik heb er zelfs lepels en vorken gepikt en ook eens een zak suiker. Zij bemerkten daar nooit iets van. Er was natuurlijk spek genoeg in huis en zij vonden het heerlijk mij te zien eten. Ik ook natuurlijk! Ik deed niets liever.

Een dag was het verschrikkelijk heet geweest op het werk en iedereen werkte met ontbloot bovenlichaam, waardoor je wel last van steekvliegen had, maar dat namen we dan maar op de koop toe, want de mussen vielen dood van de bomen door de hitte. Toen het werk afgelopen was en ik weer naar mijn cafeetje ging, vroegen de jongens mij of ik hun nu ook geen glaasje bier zou kunnen verzorgen. Toen ik binnen kwam was het eerste wat ik vroeg, of mijn vrienden naar binnen mochten, omdat zij zo ontzettend dorstig waren. "Geen denken aan, daar kan ik niet aan beginnen. Als de mensen al die krijgsgevangenen naar binnen zouden zien gaan zouden zij misschien denken dat ik een spionne ben" en dat meende zij werkelijk. Toen had ik een prima voorstel, als zij zou schenken zou ik de jongens buiten in de tuin bedienen. Dat is toch onmogelijk, je kunt misschien twee glazen bier tegelijk nemen, dus die dertig of veertig jongens bedienen zou teveel tijd in beslag nemen. Met een stalen gezicht vertelde ik toen, dat ik in Holland kelner was en dus zeker vele glazen tegelijk naar buiten zou kunnen brengen. Ik kreeg haar zo gek en zij begon de glazen te vullen. Wonderbaarlijk het waren glazen met hengsels, nam ik er steeds zes tegelijk en met de eerste ging er een hoeraatje op. In totaal heb ik zeker vijftig tot zestig glazen bier naar buiten gesjouwd. Mijn maaltijd ben ik er wel bij ingeschoten, maar ik had de jongens een groot genoeg gedaan. Later is mij dat nog maar één keer gelukt en met een veel kleiner aantal glazen. Waarschijnlijk had zij spijt dat zij het de eerste keer had toegestaan, want de daarop volgende dagen was zij niet meer te bewegen bier te schenken voor de jongens buiten. Ik mocht te allen tijde komen en ik kon krijgen waar ik trek in had, maar de rest kon de pot op. Enfin, ik legde mij er dan ook maar bij neer, alhoewel de jongens ervan overtuigd waren dat ik mijn best er niet meer voor deed.

Elke dag had ik een voorgerecht in (Klein) Süstedt. De hoofdmaaltijd kreeg ik dan in Uelzen. Ik maakte daar nog eens mee, dat ik binnenkwam en er een reuze gegil in de keuken was. Ik ging er naar binnen en daar had de dochter des huizes een pan gloeiend hete uitgesmolten vet over haar armen en benen gehad. Ze lag op een bank (niet in de keuken) en haar moeder begoot haar met zoveel mogelijk melk. In het begin wilde ik helpen, maar het kleine vrouwtje vroeg mij of ik niet eten moest. Nou, dat heb ik dan maar gedaan. De volgende dag zou ik zien dat het meisje, wel een beetje kreupel, gewoon weer aan het werk was. In dat soort dingen waren de moffen keihard.

Het werk sleurde maar door. Dikwijls zagen wij luchtgevechten. Vaak was er luchtalarm, maar de meeste tijd was dat alleen maar luchtalarm als waarschuwing dat er vliegtuigen op komst waren. Er was bij ons bij de spoorwegen nog een andere soort alarm, zogenaamd verzaard alarm. Om de zoveel seconden een stoot op de stoomfluit van een locomotief. Bij grootalarm was het achter elkaar uitstoten van stoomsignalen, dan zonder tussenpozen. Dan moesten wij er uit en er uit betekende dan daar, dat wij gingen liggen in de buurt van de materiaalwagen. Veel vliegtuigen hebben wij zien overgaan. Honderden, allemaal Amerikanen of Engelsen, maar nog nooit hadden wij gezien dat zij iets lieten vallen. En daar stonden wij allemaal op te hopen. Maar zoals gezegd, wel eens een luchtgevecht, maar bommen, ho maar !

Mijn vriend Hans kreeg een soort uitslag in zijn gezicht, waar hij veel last van begon te krijgen. Zijn ogen werden steeds dikker en hij zag er afschuwelijk uit. Elke dag zei ik hem dat hij zich moest proberen te melden bij de dokter, maar hij was bang voor de moffen dat zij het allemaal maar erger zouden maken. Wel werd hij er chagrijnig van. Nadat hij een week of langer er last van had gehad, kon hij op zekere morgen zijn ogen niet meer opendoen, zo dik waren zijn oogleden. De wacht erbij en hij zou proberen of hij een dokter te pakken kon krijgen. Om op Hans zijn ogen terug te komen, moet ik even iets ander vertellen.

Er was een door de Duitsers aangestelde vertrouwensman in ons Lager. Het was een Arnhems kruideniertje. Hij sprak geen woord Duits en was daardoor waarschijnlijk door de Duitsers gekozen als onze leider. Daar zochten zij waarschijnlijk bij dit zware werk de grootste sul voor uit. Nooit durfde hij iets voor ons te vragen en niemand had ooit enige steun van hem gehad. Hij behoorde ook tot de uitzondering van ons allemaal, hij werkte wel voor dezelfde baas, maar nooit op de spoorbaan. Hij hielp ergens op een werkplaats en timmerde een beetje. Als lid van ons kamp had hij natuurlijk een prachtbaan. Hij ging ook nooit tegelijk met ons weg. Als wij de deur uitgingen ging hij op zijn gemak zijn eten door zitten slikken. Als wij thuis kwamen had hij zijn portie aardappelen al geschild, want hij was veel vroeger thuis dan wij. Enfin, een herenleventje. Hans, mijn vriend, was in bed gebleven met zijn dikke oog. Toen wij 's avonds in het Lager kwamen was er nog geen dokter geweest. Hans zei me, dat hij zolang die ogen zo waren, hij beslist het bed niet uit zou komen, voor er een dokter geweest was. Diezelfde avond kregen wij bezoek van de wacht en een kapitein, die ons vertelden dat er morgen een controle bezoek zou zijn van het Internationale Rode Kruis. Wij verwerden verzocht het Lager zeer goed schoon te maken, want daar zou streng op gelet worden. Natuurlijk moest iedereen naar zijn werk gaan, maar met uitzondering van onze vertrouwensman. Toen de wacht dat had gezegd, vroeg de kapitein of hij Duits sprak. Daarop werd ontkennend geantwoord. De wacht wees op mij en zei "Hij spreekt goed Duits". Dan blijf jij ook morgen hier en moet jij het woord doen tegen de mensen van het Rode Kruis. Nou, ik vond dat natuurlijk fijn, allereerst omdat ik een dag vrij was van ons rotwerk. De volgende morgen, de jongens waren weg, Hans lag boven in bed en de vertrouwensman en ik wachtten op de dingen die zouden gaan komen. Zo om een uur of tien (het hele fabriekscomplex was ook opgeruimd) daar kwamen twee grote zwarte wagens het terrein op rijden met beide voorop een Rode Kruisvlag. Uit de eerste kwam een reus van een vent met een berenmuts op in burger. De andere man was een als militair uitziende man, met een Rode Kruis op zijn pet en een Rode Kruisspeld op zijn uniform. Uit de tweede auto stapten twee militairen van het Rode Kruis en het was een prachtgezicht om te zien hoe bang die moffen voor die drie mannen waren. In de houding stonden zij allemaal, onze wacht inclusief en ieder probeerde behulpzaam te zijn. Praktisch werden ze niet teruggegroet. De heren kwamen meteen op mij afstevnen. Drie man stelden zich aan ons voor en de tweede man vroeg aan mij of ik vertrouwensman was, waarop ik "Ja" antwoordde. Wij gingen naar binnen de echte vertrouwensman en ik met drie heren en de vierde man bleef buiten. Onze officiële wacht was ook mee naar binnen gekomen. Wij gingen aan tafel zitten en de wacht bleef heen en weer lopen. Toen ik naar de wacht keek, keerde Noor zich om en schreeuwde tegen de wacht, "wilt u hier ogenblikkelijk vandaan gaan!" de wacht werd wit van de schrik en vloog zowat naar buiten. Zo zei de Noor tegen mij, meeluisteraars kunnen wij hier niet gebruiken. Ik reken erop dat u op al mijn vragen eerlijk en oprecht zult antwoorden en ik zeg u daarbij, dat elke klacht die u hebt, behandeld zal worden. U komt uit Holland, uit welke stad? Amsterdam antwoordde

ik. "En u" vroeg hij aan de vertrouwensman. Onze leider keek mij vragend aan en ik zei hem dat hij moest vertellen uit welke stad hij in Holland kwam. "Arnhem" antwoordde hij. Toen vertelde hij mij dat hij uit Noorwegen kwam, een uit Zweden en de derde man uit Zwitserland. Ik vertaalde het aan onze vertrouwensman en toen hij hoorde dat er een uit Zwitserland kwam, vond hij dat prachtig, want hij kende een liedje dat hij meteen begon te zingen "Wij gaan van het jaar niet naar Zwitserland, enz."

De Rode Kruismannen trokken zulke verbaasde gezichten toen onze leider dat liedje begon te zingen, dat ik als ik hun bekeek moest lachen. Toen hij ophield met zingen, zei ik hem dat hij stapelgek was. Maar de heren wilden ter zake komen en hadden al spoedig gemerkt dat de vertrouwensman hen niet verstond en richtten dus het woord tot mij en stelden vanzelfsprekend ook de vragen aan mij. Het eerste wat zij vroegen was hoe het met de voedselvoorziening stond. Ik antwoordde naar waarheid dat wij veel te weinig voedsel kregen. Ook maakte ik de heren erop attent, dat in de voorschriften van het Internationale Rode Kruis (waarvan een uittreksel in ons Lager hing) allereerst te lezen stond dat bij zwaar werk en zeker bij de spoorwegen, de werkgever verplicht was de werknemers goede en leren schoenen te verzorgen, omdat het levensgevaarlijk was schoenen met houten zolen te gebruiken op rails, enz. Verder stond er dat elke gevangenen per week tenminste 100 gram suiker moest krijgen en zoveel aardappelen, dat waren dus allemaal internationale voorschriften. Maar voordat ik hun vragen beantwoord had, vroeg ik aan de heren of er niets aan te doen was, dat er boven iemand op bed lag, die vol uitslag zat en die nu zijn ogen niet meer kon openen, enz. En dat hij al twee dagen lag te wachten om of naar de dokter gebracht te worden, of bezoek van een dokter te krijgen. Nou, dat wilden de heren wel eens zien. Ik vroeg of een mee naar boven wilde gaan bij de patiënt en de Noor ging, voorafgegaan door mij, naar boven. Ik ging snel naar het bed van mijn vriend, riep hem en zei snel "je kunt geen pest zien" hier is het Rode Kruis. De Noor vroeg hem hoe het ging enz. en zei hem dat hij er ogenblikkelijk werk van zou maken. Hij ging daarna weer naar beneden. Hans was zijn bed uitgekomen, kleedde zich aan en kwam daarna al tastend (dit werd zwaar overdreven) naar beneden. De Noor was het Lager uitgegaan, had een of andere militair aangesproken en had hem gezegd dat hier een patiënt in het Lager was die ogenblikkelijk naar het hospitaal moest worden gebracht voor onderzoek. In enkele minuten was er een wagen en vijf minuten later stapte Hans met wat bagage in de wagen, bedankte mij voor de medewerking en ging er vandoor. Hij zou een dag of tien later geheel genezen terugkomen. Dat incident was dus prima geregeld.

De heren vroegen nog verschillende dingen. Ik liet hun mijn schoenen met houten zolen zien en vertelde dat wij in maanden geen suiker hadden gekregen en dat de kok veel te weinig groenten enz. ter beschikking kreeg om voor een man of veertig iets behoorlijks en genoeg eten te bereiden. Alles werd genoteerd. Wij kregen ieder een paar pakjes Amerikaanse sigaretten. Zij bedankten ons, gaven ons beiden een hand en gingen het Lager uit. Buiten sprongen alle moffen weer ogenblikkelijk in de houding, hielpen hen in de wagens en verdwenen door de fabrieksuitgang.

Het Stalag XI-b Fallingbostel en de daaronder ressorterende Arbeitskommandos werd op 11-15 september 1944 bezocht door een afgevaardigde van het Zweedse Gezantschap. Het verslag van die inspectie is hieronder letterlijk weergegeven.²¹⁾

*Bericht über den Besuch bei den niederländischen Kriegsgefangenen im Stalag XI-b
Fallingbostel*

am 11 – 15 September 1944.

*Die Reise wurde am 11 September 1944 von Loburg aus angetreten. Begleitoffizier war
Rittmeister van Frankenberg vom Oberkommando der Wehrmacht, Abteilung
Kriegsgefangenenwesen.*

*An diesem Tage wurde das Arbeitskommando 5001 in Herzberg / Harz besucht. Hier
befanden sich 191 niederländische Kriegsgefangene, die in einer Holzfabrik arbeiteten und in
einem großen Gebäude, nahe der Fabrik, untergebracht waren. Die Unterkünfte waren
ziemlich zweckmäßig eingerichtet, allerdings etwas zu eng für so viele Kriegsgefangene. Es
gab ausreichende Waschmöglichkeiten und eine gut eingerichtete Küche, in der die
niederländische Kriegsgefangene ihr Essen selbst zubereiteten, außerdem auch einen
Speiseraum. Da es neben dem Lagergebäude der niederländischen Kriegsgefangenen eine
große Baracke gab, in der Italienische Kriegsgefangenen untergebracht waren, beantragte der
Vertreter der Schutzmacht bei einem Gespräch mit der Betriebsleitung dieses
Arbeitskommandos, daß die niederländischen Kriegsgefangenen diese Baracke noch
zusätzlich bekommen sollten, da die Italiener als Zivilarbeiter übernommen und anderweitig
untergebracht würden. Bei der Schlußbesprechung erhielt der Vertreter den Bescheid, daß die
Betriebsleitung zu diesem Entgegenkommen bereit wäre. Es ist daher anzunehmen, daß sich
dadurch die Unterkünfte sehr verbessert haben. Übrigens gab es ein ausgezeichnetes
Krankenrevier, in dem 2 niederländische Sanitäter tätig waren.*

*Am Vormittag des 12 September wurden die Arbeitskommandos 5004 in Rietze –mit 28
niederländischen Kriegsgefangenen-, 5005 in Eltze –mit 22 niederländischen
Kriegsgefangenen- 5011 in Teschendorf –mit 23 niederländischen Kriegsgefangenen- besucht.
Am Nachmittag desselben Tages wurde zuerst das Arbeitskommando 5007 in Eutzen besucht
in dem 16 niederländischen Kriegsgefangenen in einem ehemaligen Vereinslokal
untergebracht waren. Hier hatte der Vertreter auch ein Gespräch mit den niederländischen
Vertrauensleuten der Arbeitskommandos 5012 Ummern –mit 28 niederländischen
Kriegsgefangenen- und 5008 Weißes Moor –mit 18 niederländischen Kriegsgefangenen.
Alles waren Landwirtschaftskommandos.*

*Anschließend wurde das Arbeitskommando 5010 in Hitzacker besucht, in dem sich 44
Kriegsgefangenen befanden, die mit Bauarbeiten beschäftigt waren. Als Unterkunft diente
eine sehr gute Baracke, und machten die Lageranlagen –zu. mit einem kleinen Garten- einen
netten und besonders sauberen Eindruck. In diesem Arbeitskommando hatte der Vertreter
auch ein Gespräch mit dem Vertrauensmann des Arbeitskommandos 5016 Wirl, zu dem 24
niederländischen Kriegsgefangenen gehörten, die mit Holzarbeiten beschäftigt waren.
Am folgende Tage wurden zuerst die Arbeitskommandos 5018 in Hartstorf –mit 36
niederländischen Kriegsgefangenen- und 5015 in Ripsdorf bei Ülzen –mit 9 niederländischen
Kriegsgefangenen- besucht. Bei beiden waren die Kriegsgefangenen in der Landwirtschaft
beschäftigt.*

*Anschließend wurden die in **Ülzen** gelegenen Arbeitskommandos **5002** –mit 14-, **5019** –mit
25- und **5003** –mit 50 niederländischen Kriegsgefangenen- besucht. In 5002 und 5019 waren
die Kriegsgefangenen hauptsächlich mit Arbeiten auf dem Güterbahnhof /
Wagonentladungen beschäftigt und in ziemlich zweckmäßigen Baracken untergebracht. Im
5003 (Uelzen) hatten die Kriegsgefangenen Bahn- und Bauarbeiten zu leisten und waren in
einem Haus gut untergebracht.*

Am Vormittag des 14. September wurden die Fahrt zu dem Arbeitskommando 5009 in Isernhagen fortgesetzt. Hier waren 32 niederländische Kriegsgefangenen mit Bauarbeiten beschäftigt. Als Unterkunft diente ein kleines Haus im Dorf, das für die Kriegsgefangenen viel zu eng war. Bei einem Gespräch mit dem dortigen deutschen Kompaniechef gelang es aber dem Vertreter, zu erreichen, daß die Kriegsgefangenen zusätzlich die Wachstube erhalten sollten, sodass es dann genügend Platz für die Kriegsgefangenen geben würde.

Am Nachmittag desselben Tages wurden dann die Arbeitskommandos 5013 –mit 19- und 5014 in Hedern –mit 10 niederländischen Kriegsgefangenen- aufgesucht.

Beides waren Landwirtschaftsbetriebe. Die Unterkünfte in **5013 (Bosse)** waren zu eng. Diese Frage wurde aber, wie im 5009 gelöst.

Am Freitag dem 15. September, folgte dann ein Besuch im Hauptlager in Fallingb., in dem sich zur fraglichen Zeit 56 niederländische Kriegsgefangene, von denen die meisten erkrankt waren, befanden. Das Lager war, wie meistens, ein großes Barackenlager und erschien zweckmäßig und gut zu sein.

Der Vertreter hatte hier ein Gespräch mit dem Hauptvertrauensmann J.F.L. Rapmund, in Anwesenheit der im Lager stationierten niederländischen Geistlichen Major A.M.W. Mulders (kgf. 98949) katholischer Pfarrer, und Major (J.A.) Peters (kgf. 271258), evangelischer Pfarrer. Bei diesem Gespräch wurden die von den Vertrauensleuten in den verschiedenen Arbeitskommandos hervorgebrachten Fragen erörtert. Bei seinen Besuchen in den betreffenden Arbeitskommandos hatte der Vertreter schon die Möglichkeit gehabt, mit den Kompaniechefs, denen die Arbeitskommandos unterstellt waren, in Anwesenheit des Begleitoffiziers über diese Fragen zu diskutieren, wobei viele kleinere Angelegenheiten schon erledigt werden konnten.

Danach folgte dann die Schlußbesprechung mit dem stellvertretenden Lagerkommandanten, Oberstleutnant Fuhrmann, sowie den höheren Lageroffizieren. Bei dieser brachte der Vertreter verschiedenen Klagen und Wünsche der niederländischen Kriegsgefangenen vor.

Von den Besuchen des Vertreters in den Arbeitskommandos und seinen Gesprächen mit den niederländischen Vertrauensleuten und der Lagerleitung ergab sich folgendes:

1. Die Unterkünfte waren in allgemeinen recht gut und ziemlich geräumig, bis auf die vorerwähnten Arbeitskommandos 5009 und **5013 (Bosse)**, wobei letzteres noch sehr schlechte Beleuchtungsmöglichkeiten hatte, weil es hier keine Elektrizität gab. Die Kriegsgefangenen mußten in 5 Räumen mit nur 2 Öllampen auskommen, wofür ihnen nur 1 Liter Öl pro Monat zur Verfügung stand. Hinzu kam noch, daß die Trinkwasserpumpe nicht in Ordnung war, infolgedessen sich die Kriegsgefangenen Trinkwasser von einem kleinen Fluß in der Nähe holen mußten. In den Arbeitskommandos 5010 und 5019 gab es viel Beschwerden durch Ungeziefer / Wanzen. Bezüglich der Verhältnisse im Arbeitskommando **5013** wurde dem Vertreter schon von dem dortigen Kompaniechef Verbesserung versprochen und bekam der Arbeitskommandoführer sofort Befehl die Mängel dort abzuschaffen. Hinsichtlich der Wanzenplage hatte der Vertreter ein eingehendes Gespräch mit dem Lagerarzt, welcher erklärte, daß schon alles unternommen worden wäre, um hier Abhilfe zu schaffen; dies wurde auch von den Vertrauensleuten bestätigt. Der Lagerarzt versprach dem Vertreter, weiterhin seine besondere Aufmerksamkeit darauf haben zu wollen.
2. Die Verpflegung wurde von den Vertrauensleuten als gut bezeichnet und mit Zusatz der Liebesgabenpakete, von denen sie vor dem 2. und jetzt 1 Paket pro Mann und Monat bekommen hätten, auch als ausreichend. Nur in den Arbeitskommando 5009 und 5010

klagten die Kriegsgefangenen, daß sie trotz ihrer schweren Arbeit keine Schwerarbeiterzulage bekommen würden. Bei seinem Besuch im Arbeitskommando 5010 hatte der Vertreter Gelegenheit, außer mit der Betriebsleitung auch mit der maßgebenden deutschen Zivilbehörde in dieser Angelegenheit zu sprechen, wobei er erfuhr, daß diesen Kriegsgefangenen bereits die Schwerarbeiterzulage bewilligt worden war, die sie vom Beginn der neuen Kartenperiode –in einigen Tagen- erhalten sollten. Auch hatten die Kriegsgefangenen in diesem Arbeitskommando Klagen darüber, daß sie keine Arbeitskleider bekommen hätten, obwohl sie mit Schmutzarbeit –Tragen von Cementsäcken- beschäftigt wurden. Der Vertreter brachte auch diese Angelegenheit zur Besprechung, wobei die Betriebsleitung angab, schon mehrmals an die Zivilbehörden hierüber geschrieben zu haben, ohne bisher etwas erreichen zu können. Bei der Rücksprache des Vertreters bei der betreffenden Zivilbehörde stellte sich heraus, daß schon Bezugscheine für Arbeitskleider für die Kriegsgefangenen ausgestellt waren, die der Betriebsleitung sofort zugestellt werden sollten. Bezüglich des Arbeitskommandos 5009 erklärte der Oberzahlmeister des Stalags, daß die dortigen niederländischen Kriegsgefangenen nicht als Schwerarbeiter anerkannt worden wären, da sie mit Aufräumarbeiten beschäftigt seien. Auf Antrag des Vertreters sagte aber der Lagerkommandant zu, diese Frage einer erneuten Prüfung unterziehen zu wollen.

- 3. Kleidungen und Schuhe der niederländischen Kriegsgefangenen waren in einem schlechten Zustand. Da alle in Zivilkleidung in Kriegsgefangenschaft gekommen waren und nur einen Militärmantel erhalten hatten, waren die meisten noch in Zivilkleidung. Für unbrauchbare Sachen gab es im Stalag im Austausch Uniformen und zwar französische Uniformsachen. Da die meisten Kriegsgefangenen 2 Anzüge mitgebracht hatten, schienen sie dem Vertreter doch besser bekleidet als in vielen anderen Stalags. Schuhe hatten ca. 30% der Kriegsgefangenen durch Liebesgaben bekommen, sodass jeder Kriegsgefangenen im Besitze von einem Paar Lederschuhen war. Die Kriegsgefangenen, die in der Landwirtschaft beschäftigt waren, sagten jedoch, daß ihnen diese Lederschuhe bei ihrer Arbeit zu leicht seien. Außer im Arbeitskommando 5010 hatten Kriegsgefangene die mit besonders schmutziger Arbeit beschäftigt wurden, Arbeitskleider bekommen.*
- 4. Die Arbeit war in jedem Arbeitskommando schwer; die Arbeitszeit wechselte zwischen 60 und 72 Stunden in der Woche, die der deutschen Zivilarbeiter aber gleich kam, wie der Vertreter überall feststellen konnte. Die Vertrauensleute erklärten hierzu auch, daß sich die niederländischen Kriegsgefangenen inzwischen an die Arbeiten gewöhnt hatten; deshalb wurden keine Beschwerden darüber vorgebracht. Sonntagsarbeit kam in den meisten Arbeitskommandos nur dann vor, wenn notwendige Arbeiten ausgeführt werden mußten, allerdings schien im Arbeitskommando 5010 Sonntagsarbeit ziemlich häufig angesetzt zu werden. Bei dem Gespräch mit der Betriebsleitung dieses Arbeitskommandos wurde dem Vertreter erklärt, daß in der letzten Zeit Sonntagsarbeit häufig vorgekommen sei –auch für die deutschen Arbeiter- doch wären die forciert zu erledigenden Arbeiten jetzt beinahe fertig, sodass dann eine Verbesserung der Arbeitszeit eintreten würde.*
- 5. Ärztliche Betreuung sowie Zahnpflege schien überall sehr gut geregelt zu sein. Im Arbeitskommando 5011 hatte der Vertrauensmann Klagen, daß der dortigen Zahnarzt*

die Zähne nicht behandle, sondern einfach nur auszog. Auch in einigen anderen Arbeitskommandos klagten verschiedene Kriegsgefangenen, daß sie nicht richtig behandelt worden waren. Bei der Schlußbesprechung, wobei der Vertreter die erwähnten Fälle dem Lagerarzt angab, erklärte dieser, er wolle diese Kriegsgefangenen zu Untersuchung in das Hauptlager kommen lassen und bezüglich der Zahnbehandlung im 5011 für bessere Regulierung sorgen.

- 6. Die beiden niederländischen Geistlichen (Mulders en Peters) klagten sehr darüber, daß es ihnen nicht gestattet sei, die Arbeitskommandos zu besuchen, die entfernt vom Stalag gelegen seien –einem Befehl zufolge- als Offiziere in Arbeitskommandos nicht übernachten dürften. Hierüber hatte der Vertreter schon vor etwa einem Monat die Schriftliche Beschwerde des Hauptvertrauensmannes erhalten und die Angelegenheit dem Auswärtigen Amt mit Verbalnote unterbreitet, ohne bisher eine Stellungnahme erhalten zu haben. Der Vertreter wird weiterhin seine besondere Aufmerksamkeit auf diese Sache haben, auch versprach der Begleitoffizier, dem Oberkommando der Wehrmacht eine Auflockerung der betreffenden Bestimmung vorzuschlagen.*

*Andere Klagen oder Wünsche wurden nicht hervorgebracht. Die Vertrauensleute erklärten, daß die niederländischen Kriegsgefangenen soweit mit den Verhältnissen im Stalag XI-b ziemlich zufrieden seien. Es soll bemerkt werden, daß der Vertreter Gelegenheit hatte, mit sämtliche Vertrauensleuten zu sprechen und von allen auf seine besondere Anfrage die Zusicherung erhielt, daß die Stimmung unter ihren Kameraden eine sehr gute wäre. Im Lager wird vom Hauptvertrauensmann für die niederländischen Kriegsgefangenen eine Lagerzeitung herausgegeben. Die bisher erschienen Exemplare –außer der ersten Nummer, die nicht mehr vorhanden war- werden dem Bericht als Anlage beigefügt. Berlin, z.Zt. Schloß Hornow, den 20 September 1944.
w.g. B. Gavrell, Legationssekretär.*

Onze wacht stuurde ons naar binnen en vroeg mij wat zij allemaal gevraagd hadden. Ik hield mij natuurlijk op de vlakte en antwoordde vaag dat zij hadden gevraagd wat voor werk wij deden en hoe laat wij moesten beginnen en uitscheiden. Enfin, allemaal fantasie. Hij scheen nogal tevreden. Wij beiden mochten in het Lager blijven, een soort snipperdag was het voor ons. Het was ongeveer half een toen de heren weggingen en wij waren dus tot 17.00 uur in het Lager. De wacht had ons, zoals gewoonlijk ingesloten. Wij aten iets en hebben verder de middag heerlijk slapend doorgebracht. Toen de jongens terug waren van het werk, moest ik hun natuurlijk alles vertellen, wat er gevraagd was, enz. enz. Hierbij had onze vertrouwensman het grootste woord en hij zei dat hij het hun maar eens flink verteld had. Enfin, wij moesten weer ons portie aardappelen schillen en toen wij daarmee bezig waren kwam de wacht in gezelschap van twee soldaten binnen met enkele dozen. Hij zetten de dozen op tafel en zei "iedereen krijgt vandaag iets extra, omdat het Rode Kruis tevreden was over de gang van zaken in ons Lager".

Niemand was er verbaasder dan wij, maar het extraatje werd natuurlijk graag geaccepteerd. En wat kregen wij? Ieder een zakje meer dan 100 gram suiker, ieder een behoorlijk stuk krentenbrood en een blik margarine, dat moesten wij zelf verdelen, plus ieder een gekookt ei. Een ei was voor ons iets voorhistorisch, dat hadden wij in lange tijd niet gezien, alhoewel ik natuurlijk wel, want bij mijn vorige werkgever had ik heel wat eieren gegapt. Zodra ik een

ei vond of de kippen die daar vrij rondliepen zag zitten of aanstalten zag maken te gaan zitten, pikte ik de eieren. Nu was er wel dikwijls controle als wij thuis kwamen, want het was bekend, dat eieren gestolen werden, dus was het levensgevaarlijk die dingen mee naar huis te nemen. Ik had mij toen aangewend, zodra ik een ei te pakken had, het stuk te slaan en rauw op te slurpen. Als ik daar nu nog aan terugdenk, dan lopen de griezels nog langs mijn rug, maar daar wist ik toen niets van. Maar goed, we kregen dus nu een gekookt ei bij al die verrassingen. Er waren jongens die het zakje suiker direct achterelkaar in hun mond strooiden. Iedereen nam tenminste een lepel of handje suiker. De kok kwam ons eten brengen en dat was aardappelen door elkaar gestampt met koolraap. Er lag ook nog een heel klein viezeltje spek op elk bord. Maar met onze krentenbrood etc. hadden wij die avond een feestmaal. Natuurlijk wisten wij allemaal dat we dit extraatje niet hadden gekregen omdat alles zo goed ging, maar de Rode Kruismensen hadden dit geëist. En voor het Rode Kruis waren alle moffen als de dood zo bang. Waren natuurlijk bank voor hercontrole en hadden dus snel suiker enz. verzorgd. Maar wij waren natuurlijk best tevreden. Ook mijn klacht over de schoenen was blijkbaar behandeld, want een paar dagen later werd de hulp van de kok plus mijn persoontje aangewezen om naar het hoofdlager (Fallingbostel) te gaan en daar te proberen wat schoenen te verzorgen. Dat was natuurlijk reusachtig voor ons. Het zou wel een beetje sjouwen worden, maar dat hadden wij voor een bezoek aan het hoofdkamp graag over. Zo gingen wij op een morgen heel vroeg met een wacht naar het hoofdkamp. Wij hadden een paar zakken met oude schoenen bij ons en wat ander materiaal dat nodig vernieuwd moest worden. Wij hadden de instructie te zien dat wij zoveel mogelijk uit de foeriers hun handen kregen. Natuurlijk geholpen door de wacht onder wiens leiding wij waren. Ongeveer om 10.00 uur 's morgens kwamen wij in Fallingbostel, daarvoor hadden wij nog een behoorlijk eind gelopen. Ik was daar al eens geweest maar mijn maat niet. Wij gingen eerst naar de foerage afdeling, gaven de oude spullen af en tegen de wacht zei de foerier al vast dat hij voor e volgende ochtend de nieuwe spullen niet voor elkaar kon brengen. Dus dat wij een nacht hier in het kamp moesten slapen. Daar was zeker op gerekend en wij werden door de diverse mensen geholpen in een praktisch leegstaande barak. Deze barakken waren waarschijnlijk gereserveerd voor de komende en gaande man. Er stonden twaalf bedden en de nacht die wij er doorbrachten sliepen wij met nog een man. Verder bleven de bedden leeg. Ik blijf maar steeds over bedden schrijven, maar het waren houten kribben. Waarop een soort matras lag. Dekens waren er niet en je sliep daar dus geheel gekleed op, of met je jas over je heen. Maar dat kon onze pret toen niet drukken. Wij hadden niet gerekend op slapen daar, dus wij hadden niets maar dan ook niets bij ons. De wacht zei ons, dat wij wel een beetje konden gaan spatsieren in het kamp en dat wij om twaalf uur bij de foeragemeester konden eten. Die zou dat dan wel verzorgen.

Het kamp was intussen nog verfraaid en nog steeds waren de krijgsgevangenen er heer en meester. Wij liepen verschillende gebouwen binnen en zagen nog schermen en van alles, tot wij langs een gebouwtje gingen waarbinnen muziek gemaakt werd. Wij natuurlijk naar binnen en daar waren ze aan het repeteren voor een feest dat die avond gegeven zou worden.

Het was een geheel Frans gezelschap en een daarvan zat achter de piano. Wij gingen rustig op een stoel zitten kijken. Wij zagen nog enkele jongens dansen. Het was natuurlijk voor ons best gezellig. Vrouwen waren er natuurlijk niet bij, alhoewel er toch wel mannen bij waren die zongen als een vrouw. Ik was dus in gezelschap van de maat van de kok en de jongen heette Bob en om de herinnering even wakker te maken, hij sliep in Uelzen onder

mij en naast de kok en meestal lag hij dus bij de kok 's nachts in bed. Hij was, tenminste dat vertelde hij altijd, een getrouw man, maar was een echt verwijfd type. Verder een reuze gezellige en aardige jongen, die doordat hij de kok in de keuken altijd hielp, nog wel eens een en ander wist te versieren en hij was een zeer matig roker. Vaak gaf hij dan ook sigaretten weg en aan wie kon hij die dan beter geven, dan aan zijn bovenbuurman en dat was ik dus.

Ik vroeg hem dan ook of hij niets wou zingen, als vrouw. Nou, hij wilde dat wel en hij vertelde en dat wist ik ook, dat hij Marlène Dittrich en Zarah Leander goed kon imiteren. Toen er wat rust bij de repetitie was, vroeg ik de pianist of ik even bij de piano mocht zitten, want mijn vriend wou zingen. Dat mocht en ik speelde zo goed en zo kwaad het ging "Ich bin von Kopf bis enz." van Dittrich. Eerst zacht, later wat harder zong Bob, zo was zijn naam, mee. Het ging steeds beter, ook met andere liedjes en iedereen luisterde mee. Al deze Fransen spraken Duits, die zaten soms al meer dan drie jaar in het kamp. Bij een rust van Bob speelde ik een beetje piano door en hoe het kwam weet ik nog niet. Ik speelde de Marseillaise en ik werd zowat verscheurd door de Fransen. Er was er zelfs een bij die vloog mij om de hals en begon mij te zoenen. Met die paar maten van hun volkslied was ik in een ommezien de populaire man. Zij bleven om mij heen staan en een vroeg mij, of Bob die avond niet op toneel zou willen zingen. Want ze vonden hem een goede stem hebben en zij konden van hem een prachtvrouw maken. Bob voelde er wel wat voor, op conditie natuurlijk, dat ik hem zou begeleiden. De voorstelling zou om 18.00 uur beginnen en wij moesten dus zorgen om een uur of 17.00 aanwezig te zijn, want dan zouden zij Bob gaan schminken en in vrouwenkleren zien te steken. Dat was dus afgesproken. Zij gingen door met repeteren en wij gingen er vandoor. Bob was toch wel wat nerveus, want hij had geen ander onderwerp meer dan zijn liedjes en voordrachten die hij die avond dacht te gaan geven. Wij scharrelden van de andere kampbewoners zoveel dat wij ons niet hebben gemeld bij de foerier voor het middageten. Wij hadden een prachtdag en tegen 16.30 uur gingen wij ons weer melden in de schouwburgzaal. Dit gebouw was in het geheel gebouwd door de krijgsgevangenen, was helemaal van hout en het was een behoorlijk grote zaal. Naar schatting een 350 zitplaatsen en behoorlijk toneel, waarbij zelfs een kleine orkestbak. Het zag er best leuk uit, natuurlijk een beetje kaal, alles was van hout en buiten de schermen was er geen stukje textiel in de zaal verwerkt. Naast de zaal was een kamertje waar een stel gevangenen zaten te wachten en te scharrelen met crêpepapier en kleurstoffen. Bob werd met ware vakmanschap geschminkt. Er was een mannetje zeker een half uur mee bezig. Maar wat er uit te voorschijn kwam was ongelooflijk. Je zou zweren dat er een vrouw voor je stond. Een pruik had Bob ook op en hij was schitterend opgemaakt. Hij moest zijn jasje en broek uitdoen en enige heren drapeerden wat stof en wat papier om hem heen. Toen dat achter de rug was stond in de plaats van Bob een zeer knappe en aantrekkelijke vrouw in de kleedkamer. Onvoorstelbaar hoe Bob er uit zag. Hij was de sensatie van de avond, zelfs bij de grimeurs. Bob en ik namen nog even de diverse dingen door die hij zou zingen, dat alles zonder piano, want die stond op het toneel te wachten. De voorstelling was al begonnen en af en toe ging ik kijken. Er was een dansnummer, een goochelnummer, natuurlijk allemaal mannen, maar er waren ook enkele mannen als vrouw verkleed. Op de eerste rijen zaten de moffen, sommigen met vrouwen. Verder was de zaal helemaal vol met krijgsgevangenen uit alle windstreken. Eindelijk was dus Bob aan de beurt en gingen wij het toneel op. Het gordijn was nog gesloten de piano werd wat verzet en ik ging er dus achter zitten. Toen het doek openging gaf ik een akkoordje en Bob kwam het toneel op. De zaal werd gewoon afgebroken, zo bleven de

mensen klappen en fluiten. Het duurde geruime tijd voor hij aangekondigd kon worden, dat deed een Fransman. Bob zelf was dood nerveus. Maar uiteindelijk begon hij te zingen als Marlène Dietrich "Ich bin von Kopf, enz." Hij had beslist geen slechte stem en sloeg zich er prima doorheen. Toen zijn eerste lied uit was brak er bijna een orkaan los in de zaal van toejuichingen. En de eerste sigaretten en divers andere dingen vlogen het toneel op; onder andere repen chocolade en kleine kaasjes van het Rode Kruis, stukken koek, etc. Dat was daar een bewijs van goedkeuring. Bob zong nog een liedje had weer zoveel succes en het gordijn zakte neer. Minuten lang hielden de ovaties aan, maar niet alleen dat het repertoire van Bob en mij afgewerkt was, Bob zweette zo dat de make-up langs zijn wangen droop. Plotseling kwam er een krijgsgevangene het toneel op gestormd en nam Bob te grazen. Met hulp van de Fransen werd Bob bevrijd. De Armeniër (dat bleek de aanvaller te zijn) was niet meer van hem vandaan te krijgen. In de kleedkamer wilde hij Bob weer te lijf gaan. Ik vertelde hem dat Bob een man was. Nou, hij geloofde dat niet. Hij bleef maar roepen "Schöne Frau". Dat was waarschijnlijk een van de weinige dingen die hij in het Duits kon zeggen. Uiteindelijk doordat Bob zijn pruik had afgezet en zijn gezicht begon te wassen, begon de man te geloven dat Bob geen vrouw was. Met enige hulp hebben wij de man het kamertje uitgewerkt en konden wij de kas op gaan maken.

Er waren zeer veel sigaretten en eetwaren het toneel opgegooid. Wij hebben dat verzameld en later werden er nog andere pakjes gebracht die nog op het toneel voor ons gevonden waren. Tientallen gevangenen kwamen ons bedanken en velen vertelden ons dat zij nog nooit zo een goed variéte nummer op toneel hadden gezien. Kort gezegd, wij waren de sensatie van de avond. Wij is natuurlijk overdreven, want het was Frau Bob, die de voorstelling gewonnen had. Bepakt en beladen gingen wij naar onze barak terug en wij hadden een mooie gage gehad in de vorm van eetwaren, enz. Er werd ons nog gevraagd of wij terug kwamen, maar da lag natuurlijk niet aan ons. Graag waren wij samen eens per week opgetreden, maar wij moesten weer terug naar het Lager in Uelzen. De volgende morgen ontvingen wij enkele ondraagbare schoenen en wat plunje geschikt voor de voddenhandel. En onze begeleider vertelde ons nog in de trein, dat hij Bob niet had horen zingen, maar wel had gehoord dat hij reusachtig in de smaak van het publiek was gevallen. Om een uur of twee waren wij weer in het Lager en gaven de goederen af en konden dus een beetje gaan niks. Bob zocht direct zijn maat de kok op en die zat in het keukentje een boek te lezen. Toen om over vijven de jongens thuis kwamen was er dus heel wat te vertellen. Veel jongens vroegen Bob om bij ons ook zo'n voorstelling te geven. Bob beloofde dat ook eens te doen, al moest het dan ook zonder begeleiding.

De volgende morgen was het natuurlijk weer werken geblazen en tot mijn verwondering hoorde ik de kleine waardin mij vragen, waarom ik al enige dagen niet geweest was om wat te drinken of te eten. Zij had mij dus gemist, waardoor ik reusachtig gevleid was.

Ik bleef het vrouwtje dus geregeld bezoeken en was dus altijd helemaal alleen in het café. Van onze radioman uit het Lager had ik gehoord, dat elk heel uur nieuws werd uitgezonden over de oorlog uit Engeland. In dat café stond de hele dag, tenminste dat nam ik aan, de radio aan en dat was natuurlijk Duitsland die zijn overwinningen etc. meldde. Menigmaal had ik de radio afgezet. Maar ik trok de stoute schoenen op een dag aan en ging zoeken of ik Engeland kon krijgen en dat lukte. Ik deed dit natuurlijk zo zacht mogelijk en altijd als de vrouw niet in de gelagkamer was. Maar een middag, dat ik ingespannen zat te luisteren kwam zij naar binnen en zei tegen mij "Onzin om naar die leugens te luisteren. Dei Engelsen kregen van de Duitsers slag op slag". Ook zei ze mij nog dat het gevaarlijk was en dat het verboden was. Maar zij zette de radio niet af en vroeg dit ook niet aan mij. Vanaf

die dag was het eerste wat ik in het café deed, de Engelse zenden op te zoeken en te luisteren. Ik bleef daardoor natuurlijk een klein beetje beter op de hoogte en ook kon ik nu met meer overtuiging het zogenaamde "latrine-nieuws" te lijf gaan. Latrine-nieuws was het nieuws dat door de jongens was opgevangen en doorgegeven werd. Omdat de beste methode was het elkaar op de Wc's te vertellen, omdat je daar dan wel meestal alleen was, werden deze nieuwtjes latrine-nieuws genoemd. Van de 100 nieuwtjes die wij hoorden waren er 99 verzonnen en altijd was het hetzelfde, de moffen kregen er zwaar van langs. Heel Berlijn en alle grote plaatsen lagen plat. En zij leden honger en zij kregen geen nieuwe wapens meer, enz., enz. Iedere jongen meldde stevast "nog een klein rukkje en we zitten weer bij moeder de vrouw".

Natuurlijk merkten wij wel wat van de oorlog, dikwijls was er luchtalarm en veel geallieerde toestellen zagen wij overtrekken, maar nog nooit hadden wij een bom zien vallen of een aanval zien doen op de stad Uelzen, dat toch bekend staat als een van de grootste emplacementen van Duitsland. Heel vaak had mijn vriend Hans gezegd "onbegrijpelijk dat zij hier nog niet de hele boel in puin gooien". En bij elk luchtalarm hoopten wij allen dat nu eindelijk eens Uelzen aan de beurt zou zijn, dat liet echter op zich wachten. Er waren in die tijd waarschijnlijk belangrijker doelen.

Wij bleven maar trouw ons baantje aanleggen in Klein Süstedt en veel bijzonders gebeurde daar nooit. Op zeker dag echter werden wij naar een spoorbaan gestuurd, zo tussen Uelzen en Hannover, om werkzaamheden aan de baan te verrichten. Wij gingen daar heen per lorrie tot aan een gehucht en vandaar af met handkarren en kruiwagens naar het gedeelte waar gewerkt moest worden. Voor ons was dat een welkome afleiding. Ons werk was bijvoorbeeld bielsen te vervangen en die weer te versterken door er steenslag met de pikhouwelen onder te slaan. Het was wel een rotwerk, maar wij deden dit heel rustig. Wij kregen twee hulpen extra er bij van de Duitse spoorwegen, die stonden een paar honderd meter van ons werk af en die floten als er een trein naderde. Dan moesten wij dus het werk verlaten tot die trein gepasseerd was. Het was een zeer druk traject, waarover enorm veel vrachtvervoer en soldatentreinen waren. En ook moesten er een paar rails vervangen worden. Dat werd dan ook gedaan onder toezicht van niet alleen onze werkbaas, maar ook door officieren van de spoorwegtroepen. Voor ons was dit een soort vakantiewerk. Wij werkten op een dijk en beneden aan die dijk lagen verschillende landerijen en boerderijen. Aan een zijde van de dijk was een prachtboomgaard, waar veel appels aan de bomen hingen. Vanaf het eerste moment dat wij daar aankwamen maakten wij plannen om die bomen te gaan plukken. Tussen de bomen liep een groot aantal kalkoenen. Ook daar loerden wij op, want dat zou wel smaken, vers kalkoenvlees. Wij hadden daar geen huisje (wc) bij ons en als wij het vooruit zeiden, dan mochten wij van een van de beneden gelegen boerderijen gebruik maken.

Van die Wc's werd zeer veel gebruik gemaakt, al was het maar om langs de boomgaard te lopen en in het voorbijgaan de appels te plukken. Ook gaf het natuurlijk enige verpozing. Op een dag, toen Hans en ik langs de appelboom kwamen, plukte Hans van een betrekkelijk lage boom prachttappels. Hans had het voordeel dat hij reusachtig lang was. Samen gingen wij de boerderij in. Daar was geen mens en wij liepen door de keuken waar een kistje bier stond. Het openen van de flesjes was wel wat moeilijk, maar dat lukte toch nog. Wij dronken ieder een flesje bier op, vulden het leeggedronken flesje met water en duwden de dop er zo goed en zo kwaad als het ging er weer op en deponeerden dit weer keurig in het kistje. Ook ontfermden wij ons over een tweetal tubes tandpasta en uit de suikerpot namen wij enkele handen suiker. De grootste kunst was altijd weer de gestolen

appels veilig terug te brengen bij het werk en bij voorkeur in de wagen waar onze goederen werden gelegd. Op de terugweg probeerden wij nog even een kalkoen om zeep te brengen, maar die beesten maakten zo'n lawaai dat het te gevaarlijk werd. Wij stelden toen vast, dat de enige mogelijkheid om een kalkoen te verschalken was om er een met een steen dood te gooien. Toen wij enige tijd aan het werk waren en een groep ons dicht genoeg genaderd was, nam Hans een stuk steenslag en gooide het hard tussen de groep kalkoenen in. Nog nooit hadden wij de beesten zo hard horen schreeuwen. Het was zo hard, dat er iemand uit de boerderij kwam rennen en de kalkoen die geraakt was en morsdood op het veld lag, ging bekijken. Gelukkig zag hij de steen niet liggen, keek wel naar ons allen, maar wij waren allemaal zo serieus aan het werk, dat hij niet vermoedde dat wij het beest hadden doodgeworpen. Tot onze grote spijt nam hij het dode beest mee terug naar de boerderij. Dat was dus niet gelukt. Toch zouden wij nog diezelfde avond een kalkoen eten, door een zeer gelukkig en voor het beest zeer ongelukkig toeval. Wij waren van het werk gefloten en stonden dus langs de spoorlijn. Een kalkoen had kans gezien de dijk op te lopen en die liep vlak langs de rails. Hans had al gezegd, als ie een tik van de trein krijgt hebben wij toch nog vers vlees. Er kwam een losse locomotief voorbij en hoe het kwam begrepen wij totaal niet, de kalkoen werd aan de kop door de locomotief geraakt en werd weggeslingerd. Een paar seconden later nam Hans de benen naar het beest toe. En enige minuten later toen de locomotief ons gepasseerd had, kwam hij terug met het beest. Onze werkmeester, die aan de andere kant van de rails stond, had er niets van gemerkt. Tegen mij zei Hans, nu moet ik me even zien te drukken en het beest gaan plukken. Met een beetje goede wil maak ik hem meteen panklaar. Hans ging een beetje verborgen aan de andere kant van de dijk het beest plukken en schoonmaken. Later vertelde hij mij, dat het beest, toen hij het opraapte nog niet dood was, maar dat hij het hard tegen de grond had geslagen. Hoe hij het verder had gedaan mag Joost weten, maar toen hij zich weer bij ons voegde zei hij dat het beest goed ingepakt en schoongemaakt in onze wagen lag. Het was zoals later bleek een enorm beest en 's avonds toen wij in het Lager terug waren, hebben wij het beest toch nog gebakken en gegeten. Het was natuurlijk niet zo als je een kalkoen in het restaurant zou nuttigen, maar hij smaakte toch (in die tijd) heerlijk. En met z'n allen hadden wij nog een behoorlijk portie per persoon. Dat was dus ons kalkoen-avontuur. Het was een vaste gewoonte van ons om alles wat wij te pakken konden krijgen te gappen. Wij noemden dat dan "vorderen". Vaak werden zelfs totaal onnuttige dingen gestolen, om maar zoiets te noemen: pikhouwelen of tangen werden bij de kleinste kans die wij hadden weggemoffeld door die bijvoorbeeld in een sloot te deponeren, of in te graven. Wij hadden de idee hoe meer je kon vernielen, hoe moeilijker de moffen het zouden hebben in de oorlog. En in werkelijkheid was dit natuurlijk ook zo. Vlak bij ons werk stond een pracht beladen appelboom. Doordat die het dichtst bij het werk stond, hadden wij in de loop van het werk die boom zowat kaalgeplukt. Ook bessenstruiken daar vlakbij moesten het ontgelden. Zuur of niet zuur, ze werden door ons geplukt en gegeten. In die tijd dat wij werkten zagen wij ook wel eens een aantal mensen plukken. Maar de mooiste sensatie beleefden wij, toen we op een ochtend de hele ploeg boeren en boerinnen aanstalten zagen maken appels te gaan plukken. Toen zij namelijk bij onze dichtst bij zijnde boom arriveerden was er grote consternatie onder de boeren toen zij bemerkten dat deze prachtige boom zo goed als leeg stond. Bij het werk waren wij intussen een paar honderd meter van die boom verwijderd, maar niemand twijfelde eraan of dat wij die boom hadden leeggeplukt. Een van de boeren kwam de dijk op, ging naar onze werkbaas toe en vertelde hem dat wij die boom en nog veel meer gestolen zouden hebben.

Om zichzelf niet te blameren zei hij allereerst dat dit uitgesloten was want dat niemand zich van het werk kon verwijderen enz. Maar toen de boer weg was begon hij tegen ons te gillen en te schreeuwen dat wij dieven waren en verraders. Enfin, hij bleef maar doorschreeuwen. Niet dat wij ons daar iets van aantrokken, maar wij wisten wel, dat ons dagelijks portie appels en 's avonds appelmoes voorlopig van de baan waren. Wij mochten niet meer van de wc beneden gebruik maken en vanaf die dag was er beslist geen kans meer om iets te "vorderen". Ook gebeurde het dat even voor het werk een Rode Kruistrein stopte met vele gewonden van het oostfront. Wij konden dus niet werken en zijn langs de trein gelopen. Er waren ook Hollanders in de trein, die -toen zij merkten dat wij ook landgenoten waren- probeerden om een gesprek met ons te beginnen. Maar toen zij zagen dat wij niet geïnteresseerd in hun waren, begonnen zij ons uit te schelden voor lafaards, enz. Wij hadden het maar best om te vegeteren op het Duitse volk enz., enz. Hans zei tegen een dat hij een vieze landverrader was en net in de goede trein zat met gewonden. Die jongen maakte zich zo kwaad, dat hij ons begon te bekogelen met rommel vanuit de trein. Wij gooiden niets terug maar gingen weg. Wij liepen de hele trein langs en het was ongelooflijk wat daar een gewonden in waren. In verband, op krukken, verschrikkelijk om te zien, alhoewel het veel goed deed om te weten dat er in hoofdzaak moffen in lagen. Het enige wat ons iets deed, dat als eindpunt op de trein Deventer te lezen stond. Graag waren wij ingestapt en meegereden!

Vooraan bij de personeelwagen kwamen wij nog in gesprek met een Rode Kruisman, ook een mof, die ons vertelde dat hij van het oostfront kwam en tot zijn spijt daar nooit krijgsgevangen was gemaakt. Tegen ons zei hij "voor jullie is de oorlog afgelopen". Medelijden hadden wij natuurlijk niet met hem, maar toen hij ons nog wat sigaretten gaf vonden wij hem al een stuk sympathieker. Zeker een uur is de trein bij ons blijven staan. Wij voerden dus niets uit. Sommigen maakten ruzie met de NSB'ers uit de trein. Sommigen kletsten zo'n beetje met lopende patiënten. Voor ons was het in elk geval een leuke onderbreking. Op diezelfde baan hadden wij nog een avontuur. Er was luchtalarm en wij waren van de baan af en stonden onder een viaduct toen in de verte, enkele honderden meters van vandaag, een trein stopte. Het was een militair transport. Doordat de rails een bocht maakten, konden wij de trein heel goed zien. Er was luchtafweer gemonteerd op de wagens en die waren allen bemand. Plotseling zagen wij vliegtuigen naar beneden stormen en de trein onder vuur nemen. Het luchtdoelgeschut op de trein begon te werken en er was een hels lawaai. Maar steeds kwamen de vliegtuigen terug en er werd geen enkele geraakt. Dikwijls vlogen zij dwars over de trein heen, maar ook in de lengte beschoten zij de wagons. Op een gegeven moment zagen wij tientallen mannen de trein verlaten en de dijk afrennen. Het luchtafweer op de trein bleef doorschieten en probeerde natuurlijk de aanval af te slaan. Maar de Engelsen (dat waren het) bleven door aanvallen. Het merkwaardige van dit alles was, dat er ook vliegtuigen overvlogen en de dijk gingen bombarderen. Ook de piloten hadden waarschijnlijk gezien dat de soldaten de trein hadden verlaten. Zij gingen nu de soldaten enz. te lijf. Het duurde niet lang en de trein ging op verschillende punten branden. Ook de luchtafweer werd stiller en plotseling was het stil. Geen vliegtuig meer te zien en alleen de brandende trein stond daar. Wij mochten er niet heen, ook niet toen het luchtalarm veilig begon te geven. Maar wij gingen ook niet meer aan het werk. Wij moesten inpakken en wij gingen op weg naar Uelzen. Het was nog vroeg in de morgen toen dit gebeurde en wij waren om een uur of 13.00 's middags terug in Uelzen. Een halve snipperdag zat daar dus aan vast. Maar het onderwerp was natuurlijk niets anders dan het zo dichtbij geziene gevecht. Om dat zo dichtbij te bekijken was natuurlijk iets zeer

bijzonders en het was eigenlijk voor de eerste keer dat wij de oorlog zo dichtbij hadden gezien. Wij hoorden er verder niets meer over, maar wij zijn nooit meer naar die plek terug geweest. Uiteindelijk zal het de moffen wel op zware verliezen zijn gekomen. Kennelijk kwamen de geallieerden dichterbij, of zij waren van plan de belangrijke spoorverbindingen Hannover-Bremen-Hamburg in puin te gooien. De volgende dag werden wij ingezet voor reparatiewerkzaamheden na een bombardement in het stadje Lehrte. Wij moesten dus eerst bijna een uur rijden per trein voor wij daar in de buurt aankwamen. Niet dat de afstand tussen Uelzen en Lehrte zo groot was, maar om de paar kilometer stond de trein stil. Maar na een wandeling kwamen wij alleen bewapend met schoppen daar aan. Ongelooflijk te zien, wat daar in puin was gegooid. Een ongekende ravage, er waren daar honderden mensen aan het herstelwerk begonnen. Daar maakten wij voor het eerst kennis met Poolse vrouwen die moesten meehelpen aan dit zware werk. Wij moesten kuilen, enz. dichtgooien en stukgeschoten of verbrande bielsen verzamelen. In hoofdzaak dus opruimwerkzaamheden. We keken onze ogen uit, zoveel mensen hadden wij nog nooit bij elkaar gezien en daartussen door veel Duitse soldaten en officieren, waarschijnlijk van de genie. Voor ons was dit alles natuurlijk een welkome afwisseling en hard werken was er niet bij. Voor ons was dat een makkie een beetje opruimen. Ik kwam in gesprek met een Poolse vrouw en die vertelde mij, dat zij direct na de oorlog met Polen gevangen was genomen, tegelijk met een heleboel vrouwen en aan het werk was gezet in Duitsland. Hard werk en weinig eten. Zij werden eigenlijk net zo behandeld als de krijgsgevangenen: altijd onder bewapend toezicht en weinig eten. Alleen hadden zij dit nog tegen, zij werden op geen enkele manier gesteund door het Rode Kruis. Ze vertelde mij, dat ze al in een jaar geen stukje zeep had gezien of gebruikt. Ik beloofde haar dat als wij hier zouden blijven werken, ik de volgende dag een stukje zeep voor haar zou meenemen. Wij ontvingen namelijk vrij geregeld Rode Kruis pakketten uit Genève en daar zaten altijd een paar stukken zeep in. Ik ben er van overtuigd dat de Poolse dacht dat ik maar wat stond te fantaseren, maar ik heb inderdaad de volgende dag een stukje zeep aan haar gegeven, toen ik haar na lang zoeken en rondkijken had teruggevonden. Trouwens als zij niet naar mij was toegekomen had ik haar niet gevonden, omdat al die Poolse vrouwen heel donker gekleed waren, allen in rok en soort bloes en allen hadden zij een zwart doekje om het hoofd. Zij was enorm dankbaar voor de zeep en ik was blij dat ik haar een genoeg had gedaan. Wij zijn daar enkele maanden aan het werk gebleven.

Maar voordat wij uit Lehrte weggingen was er nog een incident dat voor mij persoonlijk nog een lange staart zou hebben. Wij waren rails aan het versjouden, dit werd gedaan door bijvoorbeeld een man of twaalf, wat afhankelijk was van de lengte van de rails. Elke twee jongens hadden een tang, die om de op de grond of wagon liggende rails geklemd werd, zo om de 1½ meter een stel mannen. Dit ging onder commando van onze werkbaas. Hij riep bijvoorbeeld "hoog" en dan werd door ons gezamenlijk de rails opgetild en versjouwd. Op die gedenkwaardige dag had ik de tang samen met een Amsterdamse jongen, Jan was zijn naam. Bij het commando "hoog" rijmde hij, ik weet echt niet meer wat, maar ik begon te lachen. Mijn maat liet de tang los en meerderen deden dat, zodat alles begon te wankelen en de rails al spoedig weer op de grond werd gezet. Onze werkbaas die dus het commando had, was reusachtig kwaad (al door het lachen) geworden. Hij stootte op mijn maat Jan af en gaf hem al schreeuwende een reuze dreun op zijn hoofd. En dat was nou net iets, wat wij niet accepteerden. Alle jongens renden op heer Ruhling af en gingen om hem heen staan. Slaan was er niet bij! Doodsbang was Ruhling. Wij stonden in een kring om hem heen en er waren nog wel wat mannetjesputters bij ons. Waarschijnlijk had hij een pak

slaag gekregen als niet een Duitse officier erbij was gekomen, die zoiets zei van "Wat, een Rijksduitsers bedreigen? Daar hebben jullie wat voor tegood". Ruhling, die blij was verlost te zijn, sprong hem direct bij en zei "Ze wilden mij vermoorden". Door de officier, geholpen door Ruhling, werden onze nummers opgeschreven en wij zouden hier wel meer van horen. Jan had een behoorlijk opgezet gezicht van de timmer die hij had gehad, maar dat stond Ruhling niet zo aan. Wij moesten wachten en hij nam Jan mee naar een gebouwtje en liet het gezicht van Jan met een of ander smeerseltje inwrijven. In ons Lager hing namelijk een papier waarop gedrukt stond: het staan van krijgsgevangenen is internationaal verboden, op straffe van.... En Ruhling, die daar ook het bestaan van wist, had ons zeer dikwijls bedreigd, maar nooit geslagen. Enfin, wij dus weer aan het werk, toen Jan met zijn beschermer terug was. Wij gingen na het werk naar het station om gezamenlijk onze trein naar Uelzen te nemen. De trein moest vertrekken om ongeveer 16.45 uur en op die tijd stonden wij op het perron. Maar wij moesten elke avond tenminste een half uur wachten, wel eens een uur en met ons wachtten daar honderden mensen waarbij veel Duitse soldaten maar ook veel burgers. Wij liepen maar een beetje heen en weer op het perron en kregen daar wel eens een krantje te pakken. Zelfs op dit perron vond ik een Nederlands dagblad "Het Volk", waarin ik tot mijn grote schrik las, dat een heel goede vriend van mij, ~~wonende in Breda~~, een man waar wij ondergedoken waren geweest, gevangen genomen was en gefusilleerd was tezamen met zijn broer.

Steeds stond in onze buurt op het station een meisje, een burgermeisje, en elke Duitse soldaat die voorbij ging zei iets tegen haar, maar zij reageerde op niets. Ze keek de moffen altijd zo vol haat aan, dat ik dacht: die haat de moffen en ik zal toch eens kijken of zij mij antwoord geeft. Ik ging dus naar haar toe en zei eerst in het Nederlands "dag juffrouw". Zij antwoordde met "Guten Tag". Maar ik hoorde direct dat zij geen Duitse was. Ik vroeg waar zij heen ging en waar zij vandaan kwam. Het was een Grieks meisje, geboren en getogen in Athene. Zij was gedwongen om in Duitsland te werken, maar vertelde mij wel, dat de Italianen nog grotere boeven waren dan de Duitsers. En dat die enorm in Griekenland tekeer gingen en dat geen vrouw veilig voor hen was. Daarom was zij maar naar Duitsland gegaan en niet ondergedoken. Maar zij haatte de Duisters zo intens, niet te beschrijven. Zij was dus precies het meisje dat ik in Duitsland kon waarderen. Ook vertelde zij mij dat ze op een conservenfabriek werkte en dat zij samenwerkte met veel vrouwen uit een concentratiekamp. Zij kon nooit met de andere vrouwen spreken, maar zij vermoedde wel dat het Jodinnen waren. Natuurlijk was ik nog meer geïnteresseerd in de fabrieksmeisjes. Maar de trein was in aantocht en wij gingen uit elkaar. Elke middag na het werk in Lehrte als wij op het perron op de trein stonden te wachten keek ik naar de Griekse uit en datzelfde deed zij naar mij en ik leerde wat meer kennen van Griekenland en zij wist meer van Holland. Zij vertelde mij van haar familie en ik ook natuurlijk van de mijne. Van haar vernam ik eigenlijk voor het eerst, dat daar in de buurt grote concentratiekampen lagen. Op een dag dat wij weer eens samen op de trien stonden te wachten, zei ik, vandaag of morgen gaan wij misschien weer naar een ander werk (alhoewel het nog steeds in Lehrte een puinhoop was) en dat ik haar dan plotseling niet meer zou zien. En naar alle waarschijnlijkheid zouden wij elkaar nooit meer zien. Om daar op voorbereid te zijn vroeg ik of zij mij haar volledige adres in Griekenland wilde geven. Dat wilde zij dan wel en vroeg of ik papier en potlood had. Een potlood had ik en het papier vond ik in een sigarettenblaadje. Zij schreef het voor mij op, wat gezien het dunne papier niet zo gemakkelijk ging. Daarvoor had zij het papiertje tegen een paal gehouden. Enfin, op mijn beurt schreef ik mijn adres op. Wij wilden eigenlijk gelijk oversteken en plotseling stonden wij omringd

door spoorwegrcherche, of groenen, maar een had een revolver in zijn hand en zei tegen ons "Handen hoog". Beiden hadden wij ons adres nog in de hand. Een officier vroeg mij wat hebben jullie elkaar overhandigd? En ik vertelde hem dat wij elkaar voor na de oorlog adressen hadden uitgewisseld. Hij controleerde de beide papiertje, verscheurde ze en wij mochten onze handen naar beneden doen. Zij lieten ons weer alleen en de officier zei "het is krijgsgevangenen verboden met burgers te praten, of zoiets dergelijks". Hij pakte de Griekse bij de arm en nam haar een paar meter van mij vandaan mee. Natuurlijk vertelde hij haar ook dat het voor haar verboden was met mij te spreken, maar één ding hadden de moffel wel bereikt, na die dag heb ik haar noch gezien, noch ooit meer gesproken. Het is een zeer vreemde gewaarwording als je heel rustig met iemand staat te spreken en plotseling hoor je "Handen hoch". Het hele geval was behoorlijk in mijn benen geslagen. In de trein met alle jongens die dit alles natuurlijk gevolgd hadden gingen nog af en toe de koude rillingen langs mijn rug. Het meisje dan natuurlijk evenals ik een halve doodschrik gehad. Wij bleven dus voorlopig nog helpen de ruïne van Lehrte op te ruimen en enige weken na het voorval waarbij Jan een klap had gekregen, kwam er 's avonds in het Lager bezoek van onze wacht en enige Duitse officieren, die ons vertelden dat wij voor de rechtbank moesten verschijnen omdat er een aanklacht tegen ons was ingediend wegens bedreiging op het werk van onze werkmeester. Wij moesten maar iemand aanwijzen van ons, die de verdediging op zich moest nemen en het woord moest doen en dat ook de werkbaas verhoord zou worden. Doordat wij dus met ons allen voor moesten komen, waren wij niet angstig voor de zaak. Met algemene stemmen werd besloten dat ik het woord zou doen. Ik vertelde de mannen natuurlijk eerst, dat er weinig te verdedigen was, want inderdaad hadden wij Ruhling bedreigd, maar ik zou proberen het beste er van te maken, dat er van te maken was. Enige dagen later dat ons dit gezegd was, gingen wij niet naar het werk en moesten wij dus voorkomen. Onder extra geleide werden wij naar het gerechtsgebouw gebracht. In de zaal waar wij moesten wachten, zat ook Ruhling en een officier, waarschijnlijk de man die ons in Lehrte te grazen had genomen. Wij vonden onze Ruhling er maar een beetje pips uitzien. Hij was dood nerveus en ik moet wel bekennen, dat ik ook niet vrij van zenuwen was. Toen de zaak begon moesten wij allen naar binnen gaan en werd Ruhling het eerst verhoord. Wij konden er niets van verstaan. Toen vroeg een van de heren wie van ons het woord wenste te doen en iedereen wees direct naar mij. Ik stak mijn hand op en de voorzitter vroeg mij bij hem te komen. Ruhling moest de zaal verlaten, in gezelschap van de jongens. De voorzitter stond op en begon zich aan mij voor te stellen. Alle vijf officieren stelden zich aan mij voor en begrijpelijk verbaasde dat mij enorm. Ik was natuurlijk aan dat soort dingen niet meer gewend. Enfin, na de introductie zei de voorzitter "Mijnheer", ja, hij zei echt "Mijnheer", voordat wij aan deze zaak beginnen zal ik u iets vertellen. Wij nemen aan dat u alles zult vertellen naar waarheid en ik moet u er eerst van verwittigen dat hier zuiver recht zal worden gesproken. U wordt niet gestraft als u dit niet verdient en als uw tegenpartij dit toekomt zal hij door ons gestraft worden. Verder wil ik u nog even mededelen dat ik in het burgerleven in Dresden rechter ben. En daarna begonnen zij mij vragen te stellen. Van alles vroegen zij mij en ik vertelde zo goed en zo kwaad als dit kon, hoe alles gebeurd was in Lehrte; van het lachen, van de klap, van het dikke gezicht van Jan, dat wij dit nog nooit hadden meegemaakt, dat er nooit geslagen was en dat dit volgens het Rode Kruis verboden was. Na de vele vragen vroeg de voorzitter mij "Kunt u de situatie daar op de spoorbaan reconstrueren?" Ik dacht van wel. Waarop hij een soldaat opdroeg enige bezems of stokken te willen halen. Hij vroeg mij "Hoe stond u er eigenlijk bij?" Ik kreeg een bezemstok en ik zette die schuin op de grond

en pakte hem beet en zei daarbij dat ik zo achter enige mannen had gestaan. Er werd achter de tafel gefluisterd, waarna de voorzitter vroeg of alle jongens wilden binnenkomen en Ruhling moest ook komen. De rechter zei toen tegen Ruhling, dat hij zich op enige meters afstand moest opstellen. Wij kregen voor zover die aanwezig waren een stuk of tien bezems in handen en moesten om hem heen gaan staan. "Zo en nu wil ik hebben dat jullie precies zo gaan staan, zoals jullie daar op de baan stonden". Wij imiteerden dat zo goed mogelijk en hadden er natuurlijk reuze plezier in, dat Ruhling met doodsangst dit allemaal over hem moest laten gaan. Na enige seconden vroeg de rechter ons of wij werkelijk zo om die man hadden heen gestaan. Wij antwoordden bevestigend. De rechter stond op en zei tegen de heer Ruhling "Maar dat is toch geen bedreiging geweest". Hij nam een van de stokken van ons over, hield die omhoog, alsof hij ermee wou slaan en zei "Dat is een bedreiging!" Als alle mannen zo hadden gestaan was u bedreigd, maar nu alles op de grond rustte was dit het niet. Hij ging weer zitten en zei tegen ons dat wij de zaal moesten verlaten en Ruhling moest blijven. Wij dus de zaal uit. Toen heer Ruhling ons passeerde (wij stonden voor het gebouw in een soort park) keek hij zeer kwaad naar ons en gaf een schop tegen een steen die op het pad lag. Wij wisten niet wat er binnen gezegd was, maar aan zijn gezicht te oordelen had hij (dachten wij) een uitbrander van de rechter gehad. Wij werden binnen geroepen en de heren zeiden tegen ons, dat wij er wel meer van zouden horen. Ik kreeg een hand van het vijftal en onze wacht bracht ons naar het Lager terug. Toen wij daar arriveerden vertelde de wacht ons, dat Ruhling was veroordeeld tot veertien dagen gevangenisstraf, wegens het slaan van krijgsgevangenen. Hij mocht dus echt wel boos zijn toen hij de rechtszaal uitkwam. Iets te drinken was er (gelukkig maar!) niet, maar wij hebben het toch met z'n allen gevierd en iedereen was er over eens dat Duitsland de beste rechters ter wereld had.

Toen wij de volgende dag weer aan het werk gingen hadden wij een plaatsvervanger voor Ruhling en die is bij ons gebleven tot het eind van de Uelzen periode. Het was een redelijke kerel, die voor ons een beetje ontzag had, waarschijnlijk had hij door onze rechtszaak promotie gemaakt en wist dus al vooruit dat hij niet kon doen en laten met ons waar hij maar zin in had. Natuurlijk schreeuwde hij wel eens tegen ons, maar dat was een Duitse gewoonte en daar kon hij dus niet van afwijken. In elk geval waren wij met onze nieuwe baas best in de schik. Wij bleven enige tijd werken in Lehrte en toen dat werk voor ons afgelopen was en er enige spoorrails hersteld waren, kregen wij ander werk en tot onze grote verbazing was dat werk op het emplacement van onze plaats van inwoning: Uelzen. Dit was een enorm groot en uitgebreid emplacement, er lagen tenminste 30 rails naast elkaar en het was daar altijd oppassen geblazen omdat daar het verkeer enorm was. Maar het was natuurlijk voor ons vreemd om 's morgens naar het station Uelzen gebracht te worden en dat wij daar nu meteen aan het werk konden gaan. Er zat wel een voordeel in, wij aten toen in vaste barakken. Daar kregen wij ook ons materiaal en -en dat was zeer voornaam- wij kregen daar drinkbare imitatie thee of koffie. De hoofdzaak was dat er in beide dranken behoorlijk suiker was gegoooid. Dus voor ons een kleine vooruitgang. Er werkten daar enige honderden krijgsgevangenen maar ook burgers, arbeidsdienst of Tod-organisatie. Wij wisten ook, dat er politieke gevangenen en concentratiekamp bewoners op het emplacement werkten, maar het was onmogelijk om daar contact mee te krijgen. Die werden angstvallig bewaakt en het was maar heel zeldzaam als wij daar in de buurt aan het werk gesteld werden. Wij moesten daar rails ophogen en wissels, enz. vervangen en dikwijls hadden wij controle van officieren van het spoorcommando. Toen wij met een wissel bezig waren om die wat op te hogen kwam er een officier langs en die bleef even voorbij mij

staan. Hij rookte. Nu waren sigaretten zeer schaars geworden en wij snakten permanent naar een trekje of desnoods een peukje. Er waren jongens bij ons die als wij door Uelzen liepen wel eens peukjes opraapten. Alhoewel ik ook dikwijls liep te tandhakken naar een sigaret, ben ik daar nooit aan begonnen. Maar het rapen werd maar door enkele jongens gedaan. Wij hadden ruim sigaretten eerder gekregen, waar van de peukjes dus angstvallig voor slechtere tijden bewaard waren, dus daar rookten wij nu zo een beetje van en toen kwamen de peukjes van de peukjes aan de beurt. Maar zoals gezegd er was in die tijd een ernstig gebrek aan rookartikelen.

Enfin, de officier vlak naast mij stond dus te roken en ik merkte al snel dat als ik schuin achter hem ging staan kon ik de rook die hij uitblies opsnuiven en ik deed dat dan ook. De officier draaide zich naar mij toe en gaf mij zijn brandende sigaret. Ik nam hem dankbaar aan en nam ogenblikkelijk een trekje. Gelukkig bleef de officier naast mij staan, anders was ik vast aangevallen door de andere jongens die ook stonden te snakken. Maar hij deed nog iets anders, hij haalde een sigarettendoosje uit zijn zak, gaf het aan mij en liep toen door. In een tijd van een seconde stonden zowat alle jongens om mij heen. In het pakje bleken acht sigaretten te zitten. Nu is acht sigaretten heel moeilijk verdeelbaar onder een man of dertig. En omdat het toch spoedig rust zou zijn, werd er besloten dat de sigaretten verdeeld zouden worden in de barak. Iedereen hield mij vanaf dat moment in de gaten, doosbang als zij waren, dat ik toch nog een van de gekregen saffies zou opsteken.

Maar in de barak tussen de middag hebben wij het volgende gedaan. Ieder van ons ploegje zou een sigaret krijgen, dus acht man en die moest hij oproken met een ander ploegje. Wij gingen dus niet de sigaretten, maar de trekjes verdelen. En dat ging vrij goed. Natuurlijk waren er wel bezwaren tegen jongen die bijvoorbeeld een hele harde en diepe haal maakten, waardoor de sigaret in ging branden. De sigaret veranderde dus na elke trekje van eigenaar. En als het peukje niet meer te hanteren was, staken wij een speld erin en konden dan toch nog een klein trekje fabriceren. De sigaretten hadden een gouden mondstuk, zodat het laatste eindje toch al niet meer smaakte, maar het werd toch opgerookt. Van deze acht sigaretten was zelfs niet een peukje overgebleven. Maar alles bij elkaar waren wij toch wel : "happy" met deze royale geste van een mof. Een van de dagen wat wij daar aan het werk waren begon het enorm te sneeuwen. In het begin bleven wij natuurlijk doorwerken, maar wij moesten inpakken met het gereedschap en wij kregen daar allemaal een bezem voor in de plaats. Wij werden aan het sneeuwruimen gezet binnen de stations perrons. Nou, dat was voor ons heerlijk werk. Klaar waren wij daar natuurlijk nooit mee, maar het sneeuwde hard en als wij aan het begin van een perron klaar waren, was het aan het einde daarvan weer wit. De volgende dag, het had die nacht ook door gesneeuwd, kregen wij hetzelfde werk. Het gebeurde dus een enkele maal dat waar wij aan het werk waren een trein stopte en stonden wij dus te werken -of deden alsof- tussen honderden burgers en soldaten in. Een oud vrouwtje dat met een grote gonjzak moeite had om uit de trein te komen, ging ik helpen. Geen enkele burger hielp dat mensje, integendeel, zij liepen haar gewoon omver bij het uitstappen. Ik ging haar dus helpen, eerst zij uit de trein en toen de goed gevulde gonjzak. De vrouw was zeer dankbaar en vroeg of ik een Rus was. Ik vertelde dat ik een Hollander was en krijgsgevangene, enz. en zij vroeg mij toen of ik wat te roken had. Nee, natuurlijk. Zij haalde een doosje sigaretten te voorschijn en gaf mij daar een uit, waarbij zij vertelde dat haar zoon of kleinzoon ook in het leger zat, maar dat hij genoeg te roken kreeg, enz. Ik stopte de sigaret in mijn zak, waarop de vrouw vroeg waarom ik hem niet meteen opstak. Ik vertelde haar dat ik die tot thuis zou bewaren want daar smaakte hij veel beter dan in de nogal straffe sneeuwjacht. Toen vroeg zij mij of ik

haar niet even naar het andere perron zou willen brengen, want dat zij geen kans zag om met de zak de trap op en af te gaan. Nu mochten wij ons niet van de perrons verwijderen en daar werd wel op gelet. Maar ik ging naar de wacht om te vragen of ik dat oude mensje mocht helpen. Hij gaf toestemming en ik pakte de zak op mijn schouders en ging met het wijfje naar benden. Het bleek dat zij in een andere trein moest overstappen, die er nog niet was. Ik bleef dus met haar op de trein wachten en toen die kwam hielp ik haar de coupé in en legde de zak in de bagageruimte. Zo dankbaar was zij, dat zij mij het hele volle pakje sigaretten gaf. Dat was wel iets, dat was een fortuin waard en zoals gezegd, permanent was er behoefte aan rookgerei. Heel gelukkig ging ik weer terug naar mijn eigen perron. Toen ik daar terugkwam ging ik allereerst naar Hans om te vertellen dat ik een pakje sigaretten gekregen had. Die sprong ook van blijdschap een huis hoog. En wij staken er beiden eentje op. Wij werkten niet alleen bij elkaar en wij waren met een man of tien op dat perron, dus gaf ik elke jongen op ons perron een saffie en die waren daar natuurlijk mij hoogst dankbaar voor. Toen ik vertelde dat ik sigaretten had gekregen met iemand te helpen, werd er besloten dat als er weer op ons perron een trein zou stoppen, iedereen moest uitkijken om iemand te helpen en dat er dan misschien toch wel iets te verdienen zou vallen. Dit gebeurde ook zo. Iedereen probeerde mensen te helpen ook aan soldaten en toen wij naar huis gingen en de kas opmaakten, waren er door tien man -buiten het eerste pakje van mij om- zo ongeveer tien sigaretten, wat appels en zelfs een boterham met varkensvlees opgehaald. Alles werd zo goed en kwaad als dat ging gedeeld en later hoorden wij dat ook de andere jongens aardig geschooid hadden.

Nog enige dagen hadden wij sneeuwdienst en het was voor ons natuurlijk een rustig soort werk en het beviel ons best. Daar kwam ook een einde aan, want het ging vriezen en er viel dus geen nieuwe sneeuw meer.

Doordat wij op het grote emplacement werkten, waarop veel goederentreinen stonden, probeerden wij dikwijls om wagens te forceren om te kijken of er soms dingen in waren, die ons interesseerden en vooral natuurlijk eetwaren. Een heel enkele keer lukte dat wel, bijvoorbeeld met wat fruit. Maar heel zeldzaam kregen wij de gelegenheid binnen in de wagon te kijken, daar werd zeer zwaar op gelet. Op een middag op weg naar het werk van de etensrust, zaten er enkele Engelse krijgsgevangenen suiker te delen. Suiker was in die tijd iets zeer kostbaars. Ik ging naar een groepje toe en vroeg hen hoe zij aan die suiker kwamen, waarop een jongen tegen mij zei "als je van hieraf telt en dwars oversteekt, staat hier vandaan geteld een goederentrein. Daarvan de zesde of zevende van voren af staat een trein, of liever gezegd een wagon met suiker. Wij (de Engelsen) hebben onder in die wagon een gat gemaakt. Als je met een stok daar diep insteekt komt er een stroom suiker naar beneden vallen. Er is nog veel meer suiker te halen. Dat was natuurlijk niet te doen, want zover van het werk verwijderen kon je niet. Maar toen ik het aan de jongens vertelde, wilde iedereen het toch wel proberen om wat suiker machtig te worden. Ik kreeg een prachtige inval. Ik ging naar onze werkbaas toe en vroeg hem of hij interesse had in suiker. Als ik hem had gevraagd of hij interesse had in een miljoen mark, had hij waarschijnlijk even gretig "Ja" geantwoord. Ik vertelde hem van de Engelsen en zei hem dat ik ook wel kans had om wat suiker voor hem te verzorgen. Hij gaf mij toestemming om met een paar jongens een kansje te gaan wagen op conditie dat hij mee zou mogen delen. Goed, dat werd afgesproken.

Wij kropen onder diverse treinen door, soms gingen wij door een passagierstrein heen en bij de dertiende trein zagen wij duidelijk onder een wagon suiker op de steenslag liggen. Daar was dus de wagon beladen met het begeerde voedsel. Wij begonnen te rommelen

met een stok in het reeds gemaakte gat, maar wat wij ook probeerden er kwam geen suiker meer uit. Een van de jongens zei toen dat wij maar een ander gat moesten zien te maken, omdat in dit gat de stok waarschijnlijk niet ver genoeg reikte om de suiker te bereiken. Een had een pikhouweel meegenomen en begon boven de bumpers van de wagon tussen twee planken te wringen en hij kreeg er een stuk hout uit en begon met een stok te werken en werkelijk, eerst heel weinig, maar later meer, daar begon de suiker te komen. Ik ging op de bumper zitten en begon een mutsje van mijzelf te vullen, toen dit vol was kreeg ik een ander mutsje van en van de jongens en toen dit weer vol was en ik dit wilde overhandigen stond er plotseling een SS man met zijn revolver op mij gericht, die riep "Handen Hoch!" Van de schrik viel ik tussen de twee wagons neer. En toen ik opstond kwam mijn werkbaas erbij. Ik voelde mij niets lekker, met die revolver op mij gericht, maar was toch dolgelukkig toen ik mijn baas zag. Hij ging naar de SS man toe en zei hem. "In deze wagon was een gat en ik heb order gegeven aan deze jongens om dit gat te stoppen". Het eerste wat de SS'er deed was zijn revolver tot mijn geruststelling te laten zakken. Dat veranderde de situatie natuurlijk wel en hij antwoordde "Dat had je mij moeten vertellen, als wacht van deze trein met voedsel". Wij stopten dus wat rommel in het door ons gemaakte gat, maar wat er nog uitliep aan suiker mochten wij opvangen. Onze werkbaas kon ik wel zoenen, die was precies op het juiste moment gekomen. Hij heeft dan ook eerlijk een portie suiker uit mijn mutsje gekregen. Iedereen was dol gelukkig met het portie suiker wat ik hem gaf. Toen wij 's avonds in het Lager kwamen hadden de meeste jongens geen korrel suiker meer over, omdat zij tijdens het werk deze al verorberd hadden. Daar was lichamenlijk natuurlijk een enorme behoefte aan. Nog een eetwaren avontuur hebben wij meegemaakt en ook met een volbeladen eetwaren-trein-transport.

Wij waren aan het werk en even voorbij de plaats waar wij bezig waren stond een goederentrein. Een van onze jongens, luisterend naar de naam van Fijnemans (soldaat Cornelis Antonius (Cor) Fijneman, kgf 108395), een beter voorbeeld van verkeerde naamkeuze bestond er niet, kwam bij mij staan en vertelde mij, dat de goederentrein die er stond, volgeladen was met eetwaren en dat alle deuren verzegeld waren. Hij deed een voorstel. Hij zou tijdens het werk de zegels van een wagon verbreken en de deur openzetten. Als ik dan de trein in zou gaan zou hij de deur achter mij dichtschuiven en dan moest ik kijken of er wat te eten in de wagon was en dat moest ik dan naar buiten zien te gooien. Hij zou er dan voor zorgen dat vlak bij de wagon een kruitwagen met gereedschap zou staan en hij zou het dan proberen te laden. Dat was natuurlijk een hele onderneming, want als je met zoiets gesnapt zou worden, dat viel dan niet mee. Maar eetwaren waren zeer belangrijk, dus ik besloot het er op te wagen. Voorlopig bleef ik gewoon doorwerken tot ik een seintje kreeg van Fijneman. Dat betekende dat de deuren van een wagon open zouden staan. Langzaam al werkend ging ik toen richting de wagon. Alles was goed, de geregelde deuren stonden open en vlakbij stond de kruitwagen. Toen de kans schoon was sprong ik zo snel mogelijk de wagon in en toen ik net binnen was, was mij maat al begonnen de deuren achter mij te sluiten. Aardedonker was het binnen. Er stonden grote stapels dozen, dat had ik al gezien bij het erin springen. Ik ging dus proberen er een uit te schuiven en dat viel lang niet mee. Toen ik eindelijk er een uitgeschoven had bleken het dichtgeplakte kartonnen dozen te zijn. Ik scheurde de plakband door, deksel eraf. Er was nog meer papier onder, maar ook die maakte ik los en constateerde dat het boter of vet moest zijn. Ik proefde nog even en ja het was boter. Ik zette een doos voor de uitgang en begon de deur weer een kiertje open te schuiven. Ik riep heel zachtjes mijn maat want die moest in de buurt staan. Hij gaf direct antwoord en ik zei alleen maar "boter". Hij schoof de

deur verder open en ik gooide een karton eruit. Binnen een paar seconden had hij het op de kruiwagen geladen. Een tweede doos gooide ik eruit en direct daarna sprong ik de wagon uit. Niemand van de werkbazen had iets bemerkt. Ik dankte God dat het zo goed was gegaan en zag dat Jan de kartons met een oud stuk zeildoek had bedekt. Ik ging weer aan het werk, waar ik een verwijt kreeg van Hans die zei dat ik mijn leven gewaagd had voor die boter en waarom mijnheer Fijneman niet naar binnen was gegaan en ik wel. Enfin, bij nader inzien had Hans nog gelijk ook, maar het was nu eenmaal achter de rug en vanavond zouden wij over een grote dosis boter beschikken, alhoewel ik er niet zeker van was dat het boter was, tenslotte kon het best margarine of vet of misschien wel geweervet zijn. Toen wij naar huis gingen duwde Fijneman met toestemming van onze baas de kruiwagen met materieel voor zich uit onder het mom van materiaal ruiling op de fabriek. Zonder kleerscheuren kwam de lading in ons Lager aan en toen alles veilig was en de wacht verdwenen was, maakten wij de dozen enz. open en inderdaad was het je zuiverste roomboter. In elke doos was tenminste vijf kilo. Ja en nu maar weer delen. De stukken boter waren zo groot dat ze met een mes niet te snijden waren. Maar wij kregen het toch nog in 36 stukken met behulp van touwtjes, die wij door de berg heen trokken, waarna met een beetje geknoei weliswaar, toch nog platte repen boeter te verdelen waren. Ieder had een zeer behoorlijk portie. De kachels waren direct bezet, want iedereen begon aardappelen of wat maar bakbaar was te bakken. Wij moesten aardappelen schillen voor de volgende dag, maar wij spraken met de kok af, dat hij ze dit keer niet zou koken, maar rauw bij het eten moest geven. Dan zouden wij ze zelf wel bakken. Er waren zelfs enkele jongens, zij werkten niet op de spoorbaan, die eieren gingen bakken. Een poging om een ei los te branden, want ik had tenslotte de boter gegapt, mislukte volkomen. Maar in de struggle for life was het ieder voor zich en God voor ons allen. En zo bleven wij maar doorscharrelen. Wij gapten wel eens tomaten die soms langs de spoorbanen stonden. Geen appelboom was er voor ons veilig en wij kregen dus eigenlijk wel veel bijvoeding. Elke dag werkten wij nu op het emplacement van Uelzen. En steeds werden wij geraffineerder bij het drukken. Wij hadden bijvoorbeeld ontdekt dat er een eetzaal was voor de arbeiders (burgers) die eveneens bij de spoorwegen werkten, waar een Hollands meisje de leiding had. Zodra wij dus de kans kregen, renden wij naar het station, klopten daar op een raam en dan verscheen de Hollandse, en vroegen wij wat te eten. Dit lukte niet altijd, maar ik heb er toch ook eens zuurkool met worst gekregen en wel eens een paar lapjes spek. Alles werd natuurlijk in dankbaarheid aangenomen. Als het meisje niet zo bang was geweest voor haar bazen, dan hadden we veel meer los kunnen peuteren. Begrijpelijk werd het meisje door ons hoog in ere gehouden. Ik heb haar nog eens een stuk zeep gegeven en ook anderen namen wel eens een kleinigheid voor haar mee.

Veel luchtalarm maakten wij mee. Bijna elke dag was er luchtalarm. Maar een aanval op onze omgeving was er nooit bij. Toen wij eens ver van het station verwijderd waren, vielen twee vliegtuigen een locomotief en een goederenwagen aan. Die vliegtuigen (de moffen noemden ze laagvliegers) kwamen plotseling naar beneden vallen en schoten heel kleine bommetjes, of misschien waren het grote kogels af. Toen het gebeurde was er luchtalarm, maar zolang er geen zwaar alarm was gegeven moesten wij er in blijven. Plotseling kwam er een regen van kogels naast ons neer. De baas riep "Draus!" en Hans en ik vlogen de baan op. Later bleek, dat wij de verkeerde richting hadden genomen en daardoor ook zelf onder vuur werden genomen. Liggen zei Hans en wij lagen in het verlengde van de spoorbaan naast de rails. Misschien 50 of 60 meter van de locomotief, die maar zwaar alarm bleef geven (herhaalde korte stoten met de stoomfluit).

Vlak naast ons vielen de kogels en de steenslag was in beweging. Toen het afgelopen was, na misschien drie of vier aanvallen door de vliegtuigen, stond de locomotief te stomen en was de machinist dood en de stoker zwaargewond. Enige minuten later werden zij door het Rode Kruis weggehaald. En toen drong het tot Hans en mij pas door hoe een "narrow escape" wij gehad hadden. De verderop staande goederenwagon stond in lichterlaaie. Wij gingen weer aan het werk. De locomotief werd weggesleept en er klonken alweer commando's, enz. Op de plaats waar wij werkten stonden vrij veel zogenaamde eenpersoons bunkers. Die waren voor de bazen. Dikwijls bij luchtalarm, als wij naast de dijk moesten liggen, of onder een viaduct of wat er dan in de buurt ook was, stond onze baas in zo'n bunkertje. Zelfs bij klein alarm als wij dus door moesten werken, stond hij in zo'n bunkertje. Er waren in de omgeving ook wel grote bunkers of schuilkelders gebouwd, maar daar gingen wij praktisch nooit in. Ten eerste omdat zij meestal te ver verwijderd waren van ons en ten tweede omdat er hoogstens voor de helft van de arbeiders aan het spoor plaats was. Er waren altijd arbeiders uit alle landen: Polen, Italianen, Belgen, Hollanders, ook wel Grieken en Roemenen, van alles zat er tussen. Wij konden zo af en toe wel eens met een van hen spreken en altijd was het hetzelfde, het ging goed met de oorlog en de moffen zouden het toch niet meer uithouden, zij waren al op de vlucht geslagen in de buurt van Aken. Enfin, nog maar een klein rukkje en iedereen zou naar zijn geboorteland terug kunnen gaan.

Aan een ding bemerkten wij eigenlijk zelf wel, dat het de Duitsers niet zo goed meer ging. Enorm veel vliegtuigen zagen wij overkomen. Wij hadden zelfs door de Amerikanen uitgegooide pamfletten gevonden, waarin ze schreven "Wij beheersen het luchtruim en op die of die datum zullen wij met duizenden vliegtuigen over Duitsland vliegen, enz." En wij hebben ze gezien, wel niet bij duizenden, maar toch wel bij honderden. Vele malen hadden wij tegen elkaar gezegd, mensen, mensen, wij werken hier op een van de grootste knooppunten van de spoorwegen, honderden treinen per dag gaan hier door, waarom gooien jullie hier de boel niet eens in puin. Ja, zeiden sommigen van ons, hier gooien ze niets stuk, dat hebben wij zelf later nodig. En altijd had er wel iemand een verontschuldiging voor de Amerikanen. Er werd bij ons nooit over geallieerden gesproken, maar altijd over de Amerikanen, terwijl wij allemaal wisten dat de zogenaamde "diepvliegers" allemaal Engelsen waren. Een van onze jongens, zoals ik reeds eerder verteld heb, was radiomonteur en had dit soort werk ook in krijgsgevangenschap. Elke avond vroegen wij hem, want hij luisterde wel eens naar een buitenlandse zender, hoe het ging en steeds zei hij: nog maar kort en het is met de moffen afgelopen, half Duitsland ligt in puin, enz. Maar op een avond toen ik hem vroeg hoe het ging, begon hij plots te huilen. Ik vroeg hem wat er met hem aan de hand was en hij riep "nooit komen wij meer naar huis, want die rotzakken hebben een uitvinding gedaan, zodat er geen vliegtuig meer de grens kan passeren. Een soort dodenstraal. Die stralen werden uitgezonden langs de Duitse grenzen en elk vliegtuig dat door die onzichtbare staal vloog, zou ogenblikkelijk ontploffen of neerstorten. En honderden zijn er al naar beneden gestort en vernietigd door die lamstralen. Natuurlijk bracht dit alles een schrik teweeg. De jongen at niet, ging naar boven op zijn bed liggen en bleef maar huilen en de moffen vervloeken.

Ik ging na het eten ook naar boven en ging bij zijn bed zitten en het allereerst vertellen dat het wel niet waar zou zijn en dat die moffen altijd leugens schreeuwden. Hij was zo zeker dat ik eigenlijk en met mij nog vele anderen, ook in de put begonnen te raken. Die nacht heb ik slecht geslapen. Ook de volgende dag op het werk en in de barak was het onderwerp van gesprek en begonnen wij ook eigenlijk te geloven dat Duitsland de oorlog

zou winnen. Hand over hand begon de herinnering bij terug te komen aan het lilliputtertje uit het cafeetje in Klein Süstedt, dat mij eens had gezegd "jij komt nooit meer bij je vrouw terug. Wij (de moffen) gaan deze oorlog winnen en dan houden ze alle krijgsgevangenen vast om te helpen Duitsland weer op te bouwen. Nee, terug naar je vrouw mag je nooit meer". Zou zij toch gelijk hebben gekregen? Maar zij kwamen toch weer over die Amerikaanse vliegtuigen en na de jobstijding van onze vriend, waren wij des te gelukkiger dat wij ze weer zagen. Zo heel dodend kon die straal dus ook niet zijn. Er was dus wel door te komen. Maar wij bleven allen in de put, tot op een avond (ongeveer een week later) onze monteur in het Lager kwam en meteen zei: "jongens zij hebben helemaal geen straal, het was een hoorspel dat ik heb gehoord en vandaag was er een vervolg op en het is niet waar". Hij stotterde van opwinding en onze stemming sloeg ogenblikkelijk weer om. Natuurlijk hebben wij hem zijn huid vol gescholden, maar onze blijdschap moest toch een uitlaat hebben en dat deden wij dan maar door hem uit te schelden en hem voor sukkel uit te maken.

De volgende dag gebeurde het..... Enorm veel formaties Amerikanen vlogen die dag over ons heen. Allemaal in groepjes van negen in V-vorm vlogen zij. En ze bleven maar doorvliegen, honderden.... En Hans zei "jongens gooi die rotzooi hier nou alsjeblieft in puin..., maar nee, ze vlogen door. Er was luchalarm, maar er viel geen bommetje of zoiets dergelijks. Ook geen luchtafweer. Toen zei Hans "Herman, let op, die negen jongentjes gaan de andere kant op, die gaan zwenken, die zouden best eens op ons kunnen afkomen". En inderdaad, alles vloog naar het oosten en een groep van negen ging noordwaarts. Voor hun vloog een klein vliegtuigje de zogenaamde verkenner. Ze verdwenen in noordelijke richting en Hans zie al: "nu gaan ze draaien, je zult zien, die gooien hier de boel in puin. Let op Herman, aan de rechterkant van jou beneden is een schuilkelder, bij grootalarm direct die schuilkelder in rennen, ik blijf in je buurt." Voor hem was het al zeker dat we aangevallen zouden worden en plotseling zagen wij ze weer. Ver weg en voor ons klein, maar het kleine vliegtuigje vloog naar beneden en liet een rookpluim achter. Later wist ik, dat hij de vuurrichting aangegeven had en na enkele seconden een klap, alles stond te schudden. De bom, of bommen waren op grote afstand van ons gevallen, maar wel kennelijk op het emplacement. Wij mochten er nog niet uit van onze baas, dat mochten wij pas toen er groot alarm was geblazen en de bommen veel dichterbij vielen. Zoals afgesproken rende ik ogenblikkelijk de banen over om de schuilkelder te bereiken, maar daar was niet in te komen. Honderden mannen en vrouwen stonden te gillen om naar binnen te worden gelaten. In de bunker waar misschien honderd man in konden, waren misschien al 300 geperst en net zo veel stonden er nog buiten. Wat ik ook probeerde, ik kon niet eens bij de ingang komen. Hans zag ik helemaal niet meer, tot ik op de schouder werd geklopt. Ik dacht natuurlijk dat is Hans, maar toen ik omkeek zag ik in de ogen van een Duitse soldaat. Die zei alleen maar "Ga mee!" Geen ogenblik dacht ik na, ik ging direct met hem mee. "Lopen!" zei hij en wij liepen dwars over de banen, door een sloot een weiland op en onder het lopen was er een hels lawaai door de bommen die regelmatig in onze nabijheid vielen. De soldaat bleef staan en zei tegen mij "liggen!" en toen wij lagen kroop hij vlak bij mij, ging met zijn armen onder mijn armen door en zei toen "kop inhouden en knijpen" en hij drukte mij vast tegen zich aan. Dat was om de enorme luchtdruk te weerstaan, hoorde ik later. En mijn hoofd had ik zover mogelijk ingedrukt. Het was een hels lawaai, wij werden soms een paar decimeter van de grond opgetild, soms een halve meter weggedrukt en dan weer de andere kant op. Het is moeilijk te beschrijven wat er met ons gebeurde. Wel drong het tot mij en zeker ook tot de soldaat door, dat er in

onze directe omgeving bommen vielen. We werden bekogeld met aardklonten en eigenlijk was het een wonder dat geen enkele scherf ons trof. Toen werd het plotseling stil, erg stil, ongelooflijk stil. De mof liet mij los en beiden gingen wij op onze rug liggen, En toen kwam bij mij de idiote gedachte op, dat ik dood was. Ik probeerde mijn stem te horen, maar ik kon niet spreken. Nu was ik er helemaal van overtuigd dat ik dood was. Trouwens die mof ook natuurlijk. Zeker tien minuten of meer hebben wij zo gelegen, toen zei de Duitser, "Ja, we leven nog". Ik was dus niet dood en dit drong toen wel bij mij door. Maar de gaten die om ons heen waren geslagen logen er niet om. Wij hadden zowat in het midden van een bombardement gelegen.

Later vertelden de jongens mij, dat enkelen hadden gezien dat ik het veld opliep en daar waren zoveel bommen gevallen, dat zij overtuigd waren dat ik getroffen was. Een jongen had zijn leven er bij ingeschoten op een nogal tragische manier, hij was namelijk ziek en lag alleen in een ziekenbarak. Hij was zo bang geworden tijdens het bombardement, dat hij uit bed was gegaan en de straat opgerend was. Enige meters van het hospitaal werd hij dodelijk getroffen.²²⁾

St Marienfriedhof Uelzen, graf 25: J. Scholten
(foto E. van der Most 2019)

22 Dit betrof het bombardement op 20-2-1945. Het slachtoffer was Jan Scholten, kgf 108308, geboren 9-10-1919 te Arnhem, Soldaat bij 8 R.I. (zie verslag C. Schram, elders foutieve data 22-1-1945 en niet opgenomen in OGS). Jan Scholten werd begraven op het St Marien Friedhof te Uelzen, waar een gedenksteen aan hem en enkele andere Nederlanders herinnert. Het totale aantal doden bedroeg 31 man van de Wehrmacht en 118 burgers, bovendien 36 gewonden bij de Wehrmacht en 51 bij de burgers (<https://www.az-online.de/uelzen/stadt-uelzen/leben-nach-bombenangriffen-2806536.html>)

Was hij in bed gebleven dan was er niets gebeurd. Wij waren wel in de put door het verlies van een kameraad, maar daarentegen waren wij er doorheen gekomen en was onze wens vervuld met een aanval op onze stad Uelzen.

Luchtfoto van het Güterbahnhof Uelzen na het bombardement van februari 1945, met links boven de weilanden waar Herman Kroonenberg dekking zocht (foto Kreismedienzentrum Uelzen)

Na het bombardement zochten wij elkaar allen een beetje op in de buurt van de schuilkamer waarin een stel van ons had gezeten. Ook onze werkbaas kwam daarbij. Hij had instructies ons weg te brengen van het emplacement en wij zagen wel dat het daar een ruïne was, maar wij mochten er dus niet meer heen. Langs een omweg bracht hij ons terug naar het Lager, waar bleek dat onze fabriek en de belendende gebouwen niet getroffen waren. Er was in Uelzen wel paniek, maar de baas had ons buiten het centrum om geleid en ook daar werd ons de gelegenheid ontnomen om te kijken wat er allemaal getroffen was. Wij werden met z'n allen in het Lager ingesloten, wat dus wilde zeggen, dat ook de prikkeldraadversperring om ons gedeelte heen, totaal werd afgesloten. Wij werden echt nog steeds als vijanden beschouwd, dat lieten de Duitsers wel merken. De volgende dag werden wij later dan gewoonlijk uit bed gehaald en moesten een tiental jongens met een werkbaas mee. Ook ikzelf was bij die tien man. We werden weer niet door de stad naar het emplacement van Uelzen gebracht en moesten zoveel mogelijk proberen behulpzaam te zijn bij het opruimen van losse stukken en van alles te doen, dat onze baas dacht dat de ruïne zou oplossen. Voordat wij op het verwoeste terrein kwamen had de werkbaas in het bijzijn van een of andere soldaat, ons gezegd dat er speciaal gelet zou worden op roof. Er mocht niets eetbaars geruimd worden, er mochten geen artikelen in onze zakken gestopt worden. Als wij lijken zouden zien, mochten die niet door ons aangeraakt worden. Wij mochten niet graven, eigenlijk mochten wij niets. Maar bij overtreding zou er zonder pardon geschoten worden. De ruïne te beschrijven is bijna onmogelijk. Alles lag in puin.

Er waren gaten waar een hele wagon in kon staan. Honderden wagons lagen in brokken, stonden soms drie en vier maal over elkaar heen. Rails stonden rechtop. Schuilkelders die wij voorbijkwamen waren enkele totaal in elkaar gegooid. In de schuilkelders konden wij de lijken zien liggen. Wij maakten mee, dat een Poolse vrouw bij een schuilkelder begon te gillen. Wij liepen er op af en die vrouw begon stenen weg te halen die voor de ingang lagen. Wij brachten haar een beetje tot bedaren, maar zij bleef maar steeds roepen om haar man. Er werd gevraagd of zij zeker wist dat haar man in deze schuilkelder was geweest. Maar toen bleek dat zij het lijk van haar man had herkend aan de schoenen die zij had zien liggen. Er begonnen mannen de ingang vrij te maken en wij gingen, of beter gezegd, wij moesten weg. Er lagen enorm veel etenswaren over het emplacement verspreid. Maar geen van ons durfde die op te rapen, want overal liepen Duitse soldaten en officieren verschillende dingen te verzamelen. Ook hoorden wij een schot vallen en na enige minuten werd er op een brancard een Italiaan weggedragen, waarvan het bloed uit zijn zitvlak stroomde. Hij werd op zijn buik vervoerd. Ons werd direct verteld dat hij had geroofd. Wij brachten eigenlijk onze hele werktijd door met het assisteren van anderen. Wij hielpen wagons opzij sjoeren of stukken losse rails op een hoop te gooien, bielsen die rechtop stonden uit de grond te trekken en ook stapels van maken. Verder konden wij eigenlijk weinig doen, daarvoor was alles een te grote ruïne. Waarschijnlijk wist ook niemand waarmee zij moesten aanvangen. Ons inziens was er geen beginnen aan. Maar de volgende dag moesten wij toch weer normaal aan het werk, in zoverre bij het gebombardeerde gedeelte kregen wij de taak de bodem te slechten en gereed te maken voor nieuw aan te leggen rails, want gereden moest er natuurlijk worden, zo vlug als maar mogelijk was. Wij begonnen dus aan een aangewezen gedeelte, alles los te maken dat nog vast zat. Bielsen, sommige weggeslagen, zaten soms met de uiteinden nog vast. Enfin, dat soort werk was er voor ons weggelegd. De moffen liepen maar te schreeuwen en er waren speciale bewakingstroepen op het emplacement. Wij maakten voor het eerst kennis met de "Hitlerjugend", jongens van 14, misschien jonger, tot 16 jaar hadden orders ons te bewaken. Als ik spreek van ons, dan bedoel ik daar niet alleen ons groepje mee, maar iedere krijgsgevangene, die daar aan het werk was. Bij ons in de buurt stonden ook zo'n paar bewapende kinderen. Toen wij met z'n allen om een grote kuil heen stonden, waar rommel uit werd gehaald en aan ons doorgegeven, hoorden wij een van die kinderen zeggen, opletten, daar gaat iets gebeuren. Hij wees in de richting van twee op elkaar staande goederenwagons. En wij zagen daar, evenals zij, een Russische krijgsgevangene onder een wagon kruipen. Waarschijnlijk had hij daar iets te eten zien liggen. Bijna allemaal tegelijk begonnen wij te schreeuwen om zijn aandacht te trekken, maar hij reageerde niet, kroop langzaam door onder de met het voorste gedeelte op een andere wagon staande wagon. Wij waren ervan overtuigd dat hij ons gehoord had en zelfs had gekeken. De 14 jarige bewaker had intussen zijn geweer op scherp gezet en legde aan. Wij bleven schreeuwen en dachten vast dat de jongen niet zou schieten, maar hij schoot wel. Wij zagen door de Rus een schok gaan. De jongen die het schot gelost had lachte en riep tot zijn maat "een goed schot, hé?" Fantastisch antwoordde zijn maat. De Rus was waarschijnlijk in zijn zijde geraakt, hij kroop nog enkele meters door, zijn pannetje meeslepend en bleef half zittend daarna stil. De maat van de schutter ging naar de wagon en constateerde waarschijnlijk dat de Rus nog leefde. Hij nam een revolver pakte de Rus bij zijn haren en schoot hem door zijn nek. Verschillende andere wachten hadden hun revolvers getrokken en keken naar ons. Doordat dit allemaal vlak bij ons was gebeurd en wij de dichtstbijzijnde groep waren, hielden zij ons in de gaten want aan onze gezichten was waarschijnlijk te zien, wat wij van dit laffe gedoe

dachten. Verschillende jongens van ons huilden en toen de held van het nekschot weer terug bij zijn groep kwam en hardop zei: "Die zal niet meer roven", toen was het goed, dat onze werkbaas zich tussen de groep en ons had geplaatst, anders hadden wij misschien stomme dingen gedaan. Het geval had op ieder van ons grote indruk gemaakt. Nog nooit waren wij bij ons werk zo rustig en zwijgzaam geweest als die dag.

In het Lager waar wij het geval aan de andere jongens vertelden, waren er nog jongens bij die begonnen te huilen. Ikzelf was daar ook bij. Begrijpelijk was onze grootste opwindingshierbij, dat de moordenaar ten hoogste 14 jaar oud was. De zondag die hierop volgde waren wij zoals gewoonlijk vrij. Maar om een uur of 9 's morgens kwamen er een stel SS-mannen en die lieten ons buiten aantreden. Een voerde het woord (onze wacht was er ook bij) en die vroeg vrijwilligers met als beloning een extra maal. Zoals gewoonlijk meldden zich niemand. Nog eens herhaald verzoek, wederom niemand. Maar dat hinderde niet, want onze wacht haalde een briefje te voorschijn en begon nummers op te roepen. En het eerste nummer dat hij opriep was mijn nummer: 103169. Ik ging er dus uit en nog zeven werden genoemd en wij moesten ons aankleden en zonder gereedschap met de heren mee.

In rijtjes van twee marcheerden wij de fabriekspoort uit. Naast mij liep een "groene" en ik vroeg heb wat wij moesten doen. Zijn enige antwoord was "bek houden!" Wij werden naar een barakkenkamp gebracht aan de andere kant van Uelzen. Onderweg konden wij wel zien, dat ook het centrum van de stad Uelzen in puin lag. Daar aangekomen kregen wij allemaal lange rubber handschoenen. Een van de jongens zei toen direct, dat is lijken versjouwten of iets dergelijks. En hij had gelijk, wij gingen een kant op van het emplacement waar wij nog nooit geweest waren en kregen instructies van enkele "groenen". Wij moesten kijken of hier in dit gedeelte nog doden lagen en die moesten wij uitgraven of in elk geval melden en dan verdere instructies afwachten. Het eerste was de lijken zien te vinden. Er moesten er hier vrij wat zijn, want hier was een bom op een gehele groep gevallen. Zoiets vertelden zij ons er. Nou, wij zoeken natuurlijk. Wij bleven met acht man bij elkaar en al heel spoedig was het eerste lijk gevonden. Wij waren bewapend met lange stokken met punten eraan en een schep. De eerste die wij vonden was een man (een Pool). Het was net of hij sliep, maar het was toch wel gruwelijk. Nog velen vonden wij na hem. Een keer ontdekte ik een kinderlijkje, een meisje, en dat deed mij toch wel iets. Ik was er echt beroerd van. Een van onze jongens roep "Nou heb ik een mooie te pakken en het was een dode SS'er met hakenkruizen en al. Wij hoopten van dit moment maar, dat wij nog meer van die kerels zouden vinden, daar waren wij dan zeker van, dat die geen schade meer zouden aanrichten.

Ook vonden wij enkele losse ledematen. Een van onze jongens scheen daar wel specialist in, die vond een arm met een hakenkruisband er nog om en eenmaal zelfs een losse hand, die boven de grond uitstak maar waar niets meer aan vast zat. De hele dag tot een uur of vier gingen wij daarmee door en wij hadden het waarschijnlijk zo goed gedaan, dat wij ook de volgende dag dezelfde taak kregen. De tweede dag vonden wij het een makkie, je was praktisch vrij en het was licht werk, daarom konden wij ook lachend elkaar toeroepen "Hé jongens, hier is weer een mof, want de moffen waren praktisch allemaal in soldatenkleren en de burgers die wij vonden waren allen, voor zover wij het konden bekijken, buitenlandse arbeiders. Er bleken vooral veel Polen bij te zijn, De tweede dag moesten wij de lijken wel verzamelen en wij hadden daarvoor draagbaren gekregen. Dus ieder die wij ontdekten brachten wij naar een vastgestelde plaats en daar lagen toch zeker wel een 60 tot 70 man. Losse ledematen namen wij niet mee, daar waren wij de hele dag zoet mee en toen wij om 17.00 uur opgehaald werden door onze groene vrienden waren wij toch wel blij dat wij

moesten stoppen met die rot baan. Maar wij hadden die dag ook een extra maal verdiend, die hadden wij om twaalf uur gekregen in een van de barakken van de "groene". Het was een soort stampot met een lapje spek; best eetbaar. Wij bleven daarna bij de werkploeg en deden geen ander werk dan te trachten een gedeelte van het emplacement vrij te maken voor nieuwe rails. En dat begon toch al aardig op te schieten. Bij ons begon tenminste alweer de nieuwe hoop te ontstaan dat er weer gauw een nieuwe aanval zou plaatsvinden. Wel hadden wij nog een keertje zwaar alarm en gingen wij direct eruit, maar de grote aanval was niet op het emplacement maar op de andere kant van het stadje. Daar zagen wij voor het eerst honderden bommen naar beneden smijten. Zo dikwijls had ik het op de film gezien, maar nu zag ik het in werkelijkheid. De bommenwerpers gooiden van heel hoog. Heel anders dan toen zij het emplacement onder vuur hadden genomen. Wij hoorden wel zware klappen, maar hebben nooit gezien, waar die bommen waren neergekomen. Het kwam er waarschijnlijk niet op aan, als er maar een hoop beschadigd werd. Ja, wij hoorden in die tijd wel goede berichten over het verloop van de oorlog. De Amerikanen zouden achter de moffen aan zitten en zij (de moffen) trokken steeds maar terug zonder te vechten. En het zou niet lang meer duren of de Lüneburgerheide zou ook slagveld worden. En dat zou dan bij ons in de buurt zijn, want Uelzen werd de toegang genoemd naar de Lüneburgerheide. Maar veel bemerkten wij daar niet van. Wij bleven maar de boel herstellen en na een korte tijd (een weekje) liepen er toch al weer goederentreinen op ons emplacement. En na veertien dagen, misschien drie weken, was alles in zoverre hersteld dat er toen weer tien of twaalf treinen naast elkaar konden rijden. Nu waren waar wel duizenden gevangenen aan gezet, maar het kwam toch maar voor elkaar en dat was eigenlijk iets, dat alleen de moffen konden doen. Hoe het werd gedaan interesseerde hen niet, maar het kwam voor elkaar. Heel dikwijls was er luchtalarm, maar een bombardement maakten wij niet meer mee. De oorlog kwam in werkelijkheid wel dichterbij. De Duitsers trokken inderdaad terug en bij ons in het stadje was veel militair vertoon, veel meer dan in het begin dat wij daar werkten. En toen kwamen op zekere dag nieuwe Hollanders bij ons en ook in Uelzen zagen wij veel Hollanders lopen en spreken. Het was namelijk in Holland dolle dinsdag (5 september 1944) geweest en vele NSB'ers hadden de benen genomen en waren naar Duitsland gevlucht. Bij bosjes waren zij naar onze verblijfplaats gekomen. Een man of vier kwam bij ons in het Lager werken. Zij sliepen ergens anders, maar gingen 's morgens vanuit ons Lager mee naar het werk. En zij werkten dus met ons samen. Ik werd zelf gescheiden van mijn vriend Hans en kreeg als maat een Hagenaar, een landverrader tot en met. Vanaf het eerste moment dat hij bij mij was maakte ik ruzie, schold hem voor landverrader uit, enfin voor alles wat lelijk was. Tegen mij zei hij steeds "Jij bent vast een communist, want alleen communisten hebben zo de pest aan ons en aan de moffen". Ik liet hem dan maar in die waan. Hij zei zelfs eens tegen mij, dat als ik er zin in had zou hij voor mij kunnen zorgen dat ik met een trein mee kon naar Enschede of Hengelo, want hij kon over een plaats beschikken te allen tijde. Nou, daar voelde ik in principe wel wat voor, maar ik begreep natuurlijk dat ik met die man reuze voorzichtig moest zijn. Tenslotte was hij best in staat daarvoor als NSB'er, om mij ergens in te laten tippelen. Maar ik ging op die zitplaats in de trein serieus in en ik durfde het zeker om er vandoor te gaan. De man kon dus als vrijwillige arbeider terug naar Holland gaan, wanneer hij dat wilde, maar het ergste was; het werk begon hem te bevallen en hij wilde dus met mij van naam veranderen en dan zou ik mij melden als mijnheer de NSB'er zelf, maar dat durfde ik toch niet aan. Tenslotte waren wij aan de winnende hand. Elke morgen moesten wij door de stad naar het werk lopen en omdat er veel NSB'ers en zelfs Nederlandse WA-

mannen rondliepen en wij allemaal een pest aan die NSB'ers hadden, lieten wij aan een schilder (ook een van ons) op ons mutsje het woord "Holland" schilderen. Op sommige mutsen zette de schilder zelfs een rood-wit-blauw vlaggetje. En het gebeurde dat als wij in Uelzen liepen dat er (meestal vrouwen) iemand de troep van ons binnenging en de mutsen van ons hoofd begon te trekken en vervolgens begon te roepen "vuile landverraders". Nu waren die mensen binnen enkele seconden uit onze groep geslagen en zij kregen beslist geen kans om die mutsen van onze hoofden af te halen. De wachten hadden er altijd reuze lol in en van die hadden wij het spreekwoord "Wij houden van het verraad, maar wij haten de verrader". Zij hadden ook de pest aan die zogenaamde verraders.

Wij kregen werk iets buiten Uelzen, ook wel op het emplacement, maar niet te lopen. En nu gingen wij 's morgens naar het station, soms met een goederenwagon en soms ook wel op lorries gingen wij naar het werk. Ook herstelwerkzaamheden. Wij kwamen eens terug van het werk en stonden opgesteld op het perron.

Het huidige station van Uelzen (foto E. van der Most 2019)

Hans die naast mij stond zei tegen mij dat vlak bij ons een vrouw stond, die Hollands sprak, vast een NSB'ster. Ik keek natuurlijk haar richting in en toen kwam die vrouw op Hans af en zei "Zeg heb jij mij nou lang genoeg bekeken?" Och zei Hans, ik heb zo lang in Duitsland gezeten dat ik bijna was verleerd te weten hoe een landverraadster er uit ziet. Maar bij jou wist ik direct dat je er eentje was. Woedend was dat wijf. Zij wou Hans te lijf, maar de wacht duwde haar weg. Nog iets merkwaardigs gebeurde op dit perron. Op het perron stond een WA-man en die deed zeer provocerend tegen ons. Hij zei niets, maar lachte steeds, als je naar hem keek. Hij provoceerde ons werkelijk en iedereen was in staat hem aan te vliegen. Vooraan waren zoals gewoonlijk opgesteld mijn vriend Hans die, doordat hij enorm lang was, altijd links vooraan opgesteld was, daarnaast ik en als derde man, dus rechts van mij, een Rotterdammer, een boom van een vent. Hij begon tegen ons al op de WA-man te schelden en zei "Jongens als wij moeten lopen, dan lopen wij recht op die kerel aan en ik zal proberen hem van het perron te lopen".

Wij wachtten dus gespannen op het commando voorwaarts en toen dit kwam liepen wij onder aanvoering van onze sterke man, recht op de WA-man aan, natuurlijk gevolgd door de andere jongens. De NSB'er zag ons op hem afkomen en hij bleef maar lachen. Natuurlijk was hij ervan overtuigd dat wij met de wachten achter ons, niets zouden doen, maar onze Rotterdammer deed wel wat. Hij liep recht op de man af, spreidde zijn armen en liep met zijn borst de man regelrecht het perron af. Hij viel en sprong half het perron af, maar hij kwam op zijn zij neer op de rails en gedeeltelijk met zijn lichaam op een biels en op de altijd scherpe en harde steenslag. Hij zal behoorlijk pijn gehad hebben. Hij sprong direct op en begon te schreeuwen, maar wij waren gewoon doorgelopen. Bij het einde van het perron haalde hij ons in en werd door onze wacht tegengehouden. De jongen was zo kwaad, dat hij probeerde de wacht opzij te duwen, maar de tweede wacht kwam hem te hulp en die begon meteen de Hollander een pot te geven. Dat kalmeerde hem een beetje en toen onze wacht zei, dat hij ons met rust moest laten en klachten aan het Kommando te moeten doorgeven. Hij zei, dat hij van het perron was afgelopen, maar onze wacht antwoordde hem dat daar niets aan te doen was en dat het niet zijn schuld was.

Wij hadden natuurlijk in dat alles reuze plezier en de WA-man droop woedend af. Toen wij verder liepen kwam de wacht naast onze sterke man lopen en zei "goed gedaan hoor, die landverraders verdienen niet beter". Wij liepen die dag zeer opgewekt. Op al onze mutsen versierd met de Hollandse vlag en het woord Holland erop. Elke dag bij het naar huis gaan hadden wij commentaar van uitgeweken NSB'ers, die allemaal in Uelzen rondliepen. Maar wij vonden het wel leuk en dienden hen wel van repliek door landverrader te roepen, of zoiets dergelijks. Wel was er in die dagen een ding dat ons slecht beviel; er was praktisch niets meer te roken. Eerder hadden wij nog wel een enkele maal een pakketje van het Rode Kruis gekregen, maar dat was zeker in een half jaar al niet meer voorgekomen. Wij rookten dus alleen maar peukjes en zogenaamde krijgertjes. Een enkele maal kregen wij wel eens een sigaret van anderen. Ook dikwijls van Duitse soldaten, waar wij vrij veel contact mee hadden, omdat zij ook bij het repareren van het emplacement ingeschakeld waren. Veel kwam het voor, dat zo'n soldaat zei "voor jullie is dit geen oorlog meer. Ik wilde dat ik krijgsgevangene was, dan wist ik zeker dat ik niet vandaag of morgen naar het oostfront moet, enz.". En zij hadden eigenlijk gelijk, want zij waren hun leven nooit zeker. Wij ook wel niet, maar op een andere manier. Ja, het ging naar Kerstmis en naar het nieuwe jaar (1945) toe en als er niet gauw iets gebeurde zou het voor ons de tweede Kerstmis in Duitsland zijn. Maar wij maakten allen Kerstmis (1944) mee. Wij hadden twee dagen vrij.

's Morgens kwam onze grote baas Schultz in het Lager koek brengen en ieder een paar eieren en krentenbrood en met tranen in zijn ogen zei hij dat het hem zo erg speet, dat wij niet in eigen kring Kerstmis konden vieren. Hij had ons zo graag bij onze vrouwen gezien. Ja, het was een groot acteur. Zijn zaak liep voortreffelijk met al die goedkope krachten. Hij zou ons niet graag missen. Maar de tranen liepen langs zijn wangen en wij wisten wel wat wij aan de man hadden. Wij hebben hem ook een Rus zien doodslaan. Toen hadden wij gehuild.

Wij waren allang blij dat wij wat extra te eten kregen. Zelfs sigaretten hebben wij gehad, wel geen Amerikaanse, maar toch rookbare oorlogssigaretten. Trouwens de hoofdzaak was (ook door de schaarste) dat het rookte en zelfs bleef branden als je aan het strootje trok. Eigenlijk verveelde je je tijdens deze dagen. Je hing maar wat rond in de altijd beperkte ruime en als je niets te koken had, of niets speciaals te doen had, dan ging je maar op bed liggen en dan sliep je al spoedig.

De slaappleatsen waren in de bovenruimte. Het ergste van alles was natuurlijk dat je ingesloten was. Niet de buitendeur, maar het prikkeldraad om het gebouwtje heen dat stond ongeveer een meter van de gevel. Je kon dus wel in de buitenlucht gaan, maar had daar weinig ruimte en het was er te koud. Toch liepen er veel jongens in en uit. Beide Kerstdagen was er luchtalarm geweest, maar er was geen bom gevallen, voor zover wij dit konden controleren. Tijdens dit luchtalarm stonden wij wel buiten te kijken in de hoop iets te zien, maar dat was niet het geval. Alle bommenwerpers lieten verstek gaan.

Voor de kampkrant "Windroos" schreef Herman Kroonenberg omstreeks de Kerstdagen van 1944 het onderstaande gedicht:

Ontboezeming

*Geen voorspeller wil ik nu gaan krenken
Maar géén van ons had ooit kunnen denken
Dat wij ons Kerstfeest voor de tweede maal
Zouden vieren hier in deze zaal
Ik weet het mannen, 't is snel gegaan
Ons lot met kracht te dragen
En in brieven naar huis het zelfs te wagen
Te schrijven naar ons goed en bloed
"Kop op, mensen het gaat mij goed!"*

*Onze gedachten gaan nu al gauw
Naar vrienden, familie, kinderen of vrouw
Die misschien tussen bommen en granaten
Have en goed moesten verlaten
Of nog thuis zitten zonder warmte en licht
Met handen en ogen ten hemel gericht
Dan moet het mij wel van het hart
Al is het ook met diepe smart
We zitten hier wel, omdat het moet
Maar bij hen vergeleken hebben wij het goed!*

*Wij kameraden, wij hebben nog elkaar
We zijn het niet altijd eens, maar
Zit er iemand van ons in nood
Is onze vriendschap spoedig weer groot
Dan staan we naast elkaar moedig en trouw
Met één gedachte: Rood-Wit en Blauw!*

H. Kroonenberg, nr 103169, commando 5003(Uelzen)

*Wil nog even Uw aandacht mij schenken
Wij gaan nu gezaamlijk onze familie gedenken
Ik weet, we doen dat allemaal graag
En 't is maar een minuut die ik van u vraag
In die minuut zijn wij allen heel stil*

*En denkt een ieder aan wie of wat hij wil
In deze korte poos gaan hand in hand
Onze gedachten naar 't dierbare Vaderland!*

H.K.

Na de Kerstdagen weer aan het werk en wij hadden toen weer een vrije dag op Nieuwjaar. Ook toen kregen wij koek van de baas en op die Nieuwjaarsdag was er weer luchtalarm en toen werden er wel aanvallen gedaan op de stad Uelzen, zelfs op onze fabriek. Niet met bommen werd gegooid, maar door de zogenaamde laagvliegers werden duikvluchten gedaan en dan schoten zij met mitrailleurs ook werden er die dag fosforbommen gegooid. Wij mochten gebruik maken van de schuilkelders. Het prikkeldraad werd voor ons ontsloten en dan moesten wij het plein oversteken en dicht bij het particuliere huis van onze baas was een grote schuilkelder gebouwd. De baas met zijn familie konden wij niet zien, die zat met zogenaamde burgermoffen aan de andere kant, had waarschijnlijk ook een andere ingang van de schuilkelder. Wel was alles zo geregeld, wij mochten niet zomaar naar binnen rennen. Eerst hadden alle burgers voorrang. Die waren natuurlijk kostbaarder voor de moffen. Maar die dag was het voor ons eigenlijk de kennismaking met de schuilkelder, niemand van ons was daar nog ooit binnen geweest. Inderdaad was het een mooie grote kelder, of hij bomvrij was konden wij natuurlijk niet weten. Er was wel zit en als het moest slaapruijnte voor zeker 40 personen, buiten het afgesloten gedeelte. In een hoek lagen matrassen opgestapeld en stonden er kannen met water. Er was elektrisch licht, maar van buitenaf was daarvan niets te zien. Het was prima gecamoufleerd. Wij werden er dus heengebracht door onze wacht en toen er behoorlijk wat burgers al binnen waren, mochten wij uiteindelijk naar binnen en dus naar beneden.

De wacht ging aan de andere kant zitten, ten minste dat vermoedden wij, want in onze ruimte was hij plotseling verdwenen. Ik miste Hans mijn vriend. Ik liep dus even naar buiten en Hans had zich geïnstalleerd op een vat, midden op het plein. Ik schreeuwde hem toe, dat hij naar binnen moest komen, maar hij riep terug dat het hem daar te benauwd was. Hij weigerde te komen en hij bleef ook rustig zitten toen er een vliegtuig een duik nam op onze fabriek en een salvo los liet.

Wij zaten weer beneden en wij hoorden natuurlijk ook beneden de bommen vallen. Het werd stil en het alarm veilig werd gegeven en toen wij naar buiten kwamen zagen wij wat zo een salvo een ravage kon aanrichten. Alles wat op het plein had gestaan, het urinoir inclusief, was aan diggelen geschoten en tussen die ruïne in, zat nog steeds Hans. Natuurlijk ging ik er direct heen en zei dat Hans werkelijk niet goed snik was om zo te blijven zitten terwijl het urinoir, dat misschien zes tot acht meter van hem verwijderd was, in puin was geschoten. Waarop Hans zei "Jongen het is zo'n schitterend gezicht als ze op je afkomen en zij beginnen vuur te spugen. Ik kon eenvoudig niet weg komen zo zat ik in spanning". Trouwens en dat was een vast gezegde van hem "Ik ga toch niet voor mijn tijd". Ons vond hij maar krankzinnig wat wij in zo'n bedompte ruimte met zijn allen bleven hangen tot onze vrienden weer de boel vrij hadden gegeven.

Vitale dingen waren er bij de aanval niet geraakt. Wel hoorden wij dat er ook weer treinen beschoten waren voor het station en dat er wat huizen brandden. Bij ons was niets in brand geschoten, maar het was wel een bende. Op onze vrije Nieuwjaarsdag hebben wij moeten helpen de boel weer een beetje op orde te maken. Met alle aanwezigen was dit ook snel achter de rug en wij gingen maar weer een beetje rondhangen en direct na het

binnentreden werd het prikkeldraad weer afgesloten. Anders zouden wij misschien denken dat wij niet meer gevangen zaten. Wij gingen de volgende dag weer naar het emplacement en zagen toen ook dat er veel van het herstelde werk op de baan weer vernield was. Ik denk dat dit ook de taak was geweest van de vliegeniers. Weer waren heel wat goederenwagons in brand geschoten en er stonden nu nog in de verte wagons te branden. Voor niets hadden zij niet gewerkt, de geallieerden op die Nieuwjaarsdag. Zo zaten wij dus nu in 1945. Door de Amerikanen was er weer voor werk gezorgd, dus wij konden weer beginnen.

Wij hebben ons dikwijls afgevraagd of de Engelsen of Amerikanen niet speciaal op deze zondag aangevallen hadden, omdat zij wisten dat er dan geen gevangenen aan het werk waren.

Er waren zover wij dat dan hoorden, geen doden bij deze laatste aanval gevallen. In hoofdzaak was dit natuurlijk omdat de aanval plaats had op een rustdag. Effect had de aanval genoeg gehad, de bommen waren in elk geval goed besteed. Steeds gingen er geruchten dat de Amerikanen hard aan het doordrukken waren, dat de Duitsers zich steeds terugtrekken en dat zij op weg waren naar ons. Met ons wordt dan bedoeld Uelzen-Lüneburgerheide. Dat het zo was bemerkten wij later wel. Er waren enorm veel soldaten in Uelzen, veel meer dan wij eigenlijk gewend waren. Ook veel transporten van tanks, vrachtwagens, enfin, veel zelfs voor ons onbekende apparatuur, waren in Uelzen of trokken daar doorheen. Eigenlijk waren wij toch maar zeer weinig in de stad. Alleen 's morgens heen en 's avonds terug van het werk, bij elkaar misschien een half uur. Maar toen viel het ons al op dat er zoveel militair vertoon was. Maar wij werden zonder enig commentaar er zo spoedig mogelijk doorheen gebracht en direct werd bij ons zoals gewoonlijk alles afgesloten. De jongens die buiten de deur werkten, zoals de schilder, de timmerman, de radiomonteur, de kok, enz. moesten het fabrieksterrein niet meer af. Ze zaten veelal in het Lager als wij thuis kwamen. Wij allen voelden dat er iets in de lucht zat. Buiten de vliegtuigen dan, want die zaten altijd bij ons in de lucht. Tientallen malen per dag was het luchtalarm.

8. De gevechten rond Uelzen

In een gesprek met onze wacht in het Lager hoorden wij dat het Duitse leger was teruggetrokken op Uelzen en dat dit de eerste plaats zou worden, die door hen weer verdedigd zou worden. En ook, dat wanneer er werkelijk een aanval zou zijn op Uelzen, wij overgeplaatst zouden worden naar een krijgsgevangenkamp even buiten Uelzen. Van dat gevangenenkamp wisten wij het bestaan niet af. Een van ons kreeg een pamflet te pakken, waarin in het Duits te lezen stond dat Uelzen omsingel was. Wij beginnen onze aanval met het wegschieten van de kerktoren indien daarna de witte vlag zal worden gehesen, zullen wij geen bloed vergieten. Ik citeer uit het hoofd, maar zo stond het er ongeveer. Het uur was erbij vermeld. Om, ik meen 15.00 uur precies zouden zij een salvo op de kerktoren geven. Drie uur later, als er geen witte vlag gehesen zou zijn, zouden zij de kerktoren vernietigen. Nu was die kerktoren niet ver verwijderd van onze fabriek. Wij gingen er elke dag langs en wij waren ervan overtuigd dat de moffen het risico niet durfden te nemen om de toren te laten wegschieten, want die stond precies in het centrum en bij omvallen zou er enorm veel schade aangebracht kunnen worden. Diezelfde dag, er was luchtalarm, om 15.00 uur precies kwam er een salvo door de kerktoren, maar er werd geen witte vlag gehesen. Het bleef luchtalarm en tijdens dit luchtalarm moesten wij van het werk naar het Lager lopen. Het was zeer stil in het stadje en op het marktplein lagen al behoorlijke brokken steen, waarschijnlijk afkomstig van de toren.

De brandende spit van de St Marien Kirche

Duidelijk zichtbare herstellingen aan de St Marien Kirche van Uelzen
(foto E. van der Most 2019)

Wij bemerkten toch wel dat het ernst aan het worden was. Ook waren wij er van overtuigd dat de bevrijding voor ons nabij was. Ja het was wel zo dat wij voor zes uur 's avonds in het Lager waren en toen wij er eigenlijk niet op voorbereid waren, toen brak de hel los. Later bleek dat het eerste wat de Amerikanen hadden gedaan, was de toren naar beneden schieten.²³⁾ Toen dat was gebeurd hebben zij de hele stad onder vuur genomen. Wij werden gewaarschuwd ons gereed te houden, want wij gingen een ander brakkenkamp in. Wij natuurlijk aan het pakken, ieder had zijn eigen kist met kostbaarheden, zoals peukjes, wat goederen, foto's en dergelijke. Iedereen wilde natuurlijk zoveel mogelijk meenemen. Toen dit alles achter de rug was en wij zo een uur of twee gepakt en gezakt klaar stonden, toen kwam de wacht ons halen. Er werd enorm geschoten en overal ontploften de bommen en de wacht besloot ons naar de schuilkelder te brengen en daar te wachten tot het een beetje gezakt was met bombarderen. Wij moesten de spullen buiten laten, tenminste zoveel mogelijk en wij werden dus naar de schuilkelder gebracht. Wij gingen naar binnen en daar was het vrij vol. Toch wel plaats genoeg voor ons allen, maar de moffen die er zaten gingen zover mogelijk van ons vandaag zitten, ze waren of bang, of

23 Uelzen werd niet bevrijd door de Amerikanen, maar door de Engelsen. Een belangrijks rol speelde daarbij de 3rd Tank Bn. Scots Guards, die rond 15 april 1945 vanuit het zuiden naar Uelzen oprukten.

vies van ons, dat wisten wij nooit. Maar in elk geval leverde dat voor ons meer ruimte op. Als blikken konden doden, waren wij vast niet blijven leven. Waarom zouden wij nooit gewaar worden, maar de moffen waren woest op ons. Ik denk, dat nu de oorlog ook hun naderde, wij van slaven weer vijanden waren geworden.

Maar zij bleven maar schieten de hele nacht door, een groot aantal van onze jongens was in slaap gevallen op de bank, ikzelf ook. Maar om de haverklap werden we wakker voor een soort aardbeving, de hele nacht door. Om een uur of 07.00 kregen we een soort koffie, heerlijk warm en zelfs een stuk brood met margarine en kaas (de moffen bleven het belegesel altijd "Kasje" noemen, voor ons was het bedorven paardenvoet of misschien wel hondenvet, maar geen "Käse").

Het was een portie voor de hele dag, maar alleen aten wij het helemaal op. Vooral die warme drank smaakte er heerlijk bij. Wij vonden dat het bombarderen minder werd en toen de wacht bij ons kwam kijken vroegen wij hem of wij er nu doorheen mochten naar onze nieuwe verblijfplaats. Als wij dit op eigen risico wilden doen, dan vooruit maar. Hij zou wel navolgen. Toen het stil was verlieten wij de schuilkelder. De wacht vertelde ons hoe te lopen en wij moesten een kant, waar wij nog nooit geweest waren. In Uelzen waren wij alleen bekend met de weg van onze fabriek naar het station. Maar het kon niet missen, als wij die en die straat ingingen steeds maar rechtdoor en dan zouden wij een groot aantal barakken zien liggen. Daar moesten wij dan maar naar binnengaan. Wij moesten niet van de weg afwijken, want Duitse soldaten zouden ons dan wel eens voor de vijand kunnen houden en gaan schieten. De wacht vertelde doorgegeven te hebben dat wij op weg waren naar ons kamp. Wij gingen dus in groepjes van vier man op stap. Kist en alles wat wij bezaten bij ons en ook dekens. Nu was dat allemaal bij elkaar wel niet zwaar, maar erg onhandig. Het was moeilijk voortbewegen en het meeste last hadden wij van de dekens. Maar wij liepen heel langzaam en zodra wij een schot hoorden gingen wij soms een portiek in, soms een deur in, enfin, wij probeerden ons zoveel mogelijk te dekken. Het was doodstil op straat. Bij het einde van een straat kwam er plotseling een Duitse tank de hoek om rijden en wij bleven verstijfd van schrik staan. De mannen die er bovenop stonden keken eens naar ons, maar zo'n stel zwervers belast en beladen konden zij toch niet als hun vijanden beschouwen. Zij reden ons voorbij en wij slaakten een zucht van verlichting. Toen er een keer enorm geschoten werd en wij met ons groepje geen dekking konden vinden, belden wij bij een huisje aan. De deur ging open wij installeerden ons in een portaaltje. Geen woord werd gesproken, ook niet door de man en vrouw die bij ons bleven staan.

In hun ogen was dit waarschijnlijk ook de veiligste plaats van het huis. Wel sprak er angst uit hun ogen, maar geen woord wisselden wij. Het werd stil en wij wilden weer naar buiten gaan. De deur was al weer open, maar op dat moment hoorden wij een knal, zo een tumult, dat moest vlakbij ons geweest zijn. De deur was ogenblikkelijk weer gesloten. De vrouw stond van schrik te huilen en begon toen toch wel tegen ons te spreken. Ze zei zo iets als is dat dan nooit afgelopen. Een van ons zei toen dat het nu wel afgelopen zou zijn. Er werd ons nog wat te drinken aangeboden, dat wij aannemen en wij kregen zelfs een soort koekje bij de surrogaat thee. Intussen werd er maar doorgeschoot en wij begonnen daar al een beetje aan te wennen. Alleen keken wij elkaar eens aan, als er weer dichtbij iets neerviel. Maar na een uurtje besloten wij toch maar weer door te gaan. Wij waren eigenlijk wel ontzettend nieuwsgierig waar wij terecht zouden komen en zie wij daar zouden aantreffen. Wij pakten onze bullen weer onder de armen en gingen weer op weg. Nog vele malen moesten wij schuilen, maar uiteindelijk zagen wij toch een met prikkeldraad omheind

barakkenkamp staan. De deuren in de versperring stonden open dus wij gingen daar binnen. Wij gingen de eerste de beste barak binnen, maar daar was geen mens. Tientallen bedden stonden daar, maar geen enkele was bemand. Nou, voor ons was er dus ruimte genoeg. Wij installeerden ons zo goed en kwaad als het ging en togen op verkenning. In een andere barak troffen wij een paar Engelsen aan. Zij vertelden ons, dat in de volgende barak Amerikanen zaten en dat de meesten van hun vliegtuigmensen waren, meestal neergeschoten en gewond. Niet ziek of ernstig gewond, want die waren in het hospitaal. Het enige wat ons wel opviel dat die barakken zeer smerig waren. Het was trouwens door heel ons kamp altijd bekend geweest dat speciaal de Engelsen smerig en onhygiënisch leefden. Altijd zate zij onder de luizen. De Engelsen waren specialisten in het doodbranden van luizen die ze in hun kleren hadden. Zij namen een stukje hout en gingen als dit brandde de vlam doven en ging dan met het uiteinde van dit hout langs de plooiën van hun broek of jasje en brandden zo de luizen dood. Maar ik had tijdens mijn gevangenschap nog een enkele Amerikaan ooit gezien, dus ging ik en mij met Hans, de andere barak in. En inderdaad daar waren eens tuk of twintig Amerikanen bij elkaar. Een ervan was helemaal in verband. Van zijn gezicht stonden alleen zijn ogen, zijn neus en mond vrij, verder was hij helemaal ingezwachteld. Later hoorde ik van hem dat hij zijn vliegtuig dat in brand stond, had verlaten per parachute en dat hij een vlam in zijn gezicht had gekregen. Hij had geen val- of snijwonden, maar alleen brandwonden. Hij voelde zich er best bij en hij had tenminste alle ledematen nog. Wij stonden heerlijk met hem te kletsen toen er een enorme klap viel. Hij greep mij bij mijn arm en sleepte mij naar een hoek in de barak. Ongelooflijk hoe hij de vliegeniers boven hem verwenste, hij was waarschijnlijk vergeten dat enige dagen van te voren hij zelf bommen afgooide. Maar hij was doodsbang en zat naast mij te trillen van angst. Na die klap kwam er geen tweede, dus wij gingen weer rechtop staan. Hij bleef de vliegeniers maar verwensen. De hele dag door werd er geschoten. Naar onze berekening zaten wij tussen de twee vechtende partijen in, want wij hoorden steeds de bommen of kogels overgieren en even later

Ver weg de klap. Vliegers waren ook in de lucht, maar op ons kamp viel geen enkele bom. De Engelsen hadden met grote letters op elk dak "P.O.W." (prisoners of War) geschilderd en waarschijnlijk waren de vliegeniers hiermee bekend.

Maar bommen zagen wij genoeg vallen op het stadje. Wij zaten daar eigenlijk vrij ver vandaan, maar wisten wel dat daar hevig gevochten werd. Er bleven maar bommen rondvliegen. Zoals gezegd geen enkele ontplofte in ons barakkenkamp, eigenlijk hoorden wij ze alleen maar over ons heen gieren. De klappen vielen dan daarna in de verte. Er stond wel eens een barak te trillen, maar ook daar wenden wij aan. Zo naderde de nacht en iedereen ging de schuilkelder in, want slapen vonden de meesten, was er niet bij. Alleen Hans, die bleef gewoon in de barak slapen.

Hij kwam mijn ophalen en zei "Blijf nu maar gewoon op bed slapen, want op ons kamp wordt toch niet geschoten". Ik voelde er heel weinig voor, maar Hans bleef zo aanhouden dat ik mij liet verleiden. Rustig was ik niet, en Hans bemerkte dat waarschijnlijk. Hij zei "Dekens zijn er genoeg, want de bedden zijn vrij en in die kelder is het toch te warm om dekens mee te nemen. Dus je kunt je heel warm dichtdekken. Als er een bom door het dak komt, zal ik er voor zorgen dat jij goed beschermd bent. Ik ga in het bovenste bed liggen, dan raken zij mij nog altijd eerder dan jou".

Intussen had ik mij ontkleed en besloot in elk geval maar proberen te slapen. Daar kwam niets van terecht, steeds bijna zonder ophouden hoorden wij de bommen over ons gieren en ontploffen. Natuurlijk kon ik niet slapen, maar Hans lag binnen een kwartier te snurken

als een varken. Toen er een moment kwam waarop een bom dichterbij dan anders ontplofte, ging ik mij weer aankleden, nam een deken mee en rende tussen een paar bommen door naar de schuilkelder, waar een ongelooflijke stank stond en waar iedereen tegen iedereen aanleunde. Er waren zoals gewoonlijk veel meer mensen in de schuilkelder dan voor mogelijk geacht werd. Maar ik voelde me er veilig. Op een moment was er een grote consternatie aan de andere kant van de schuilkelder en later bleek dat een Poolse vrouw een kind ter wereld had gebracht

in de schuilkelder met behulp van andere gevangenen. Alles was goed gegaan en het kind was gezond ter wereld gebracht. Zelf heb ik er niets van gezien, daarvoor gebeurde het te ver van mij af, maar alles was dus gelukkig goed gegaan. Ik ben daar ook een beetje in slaap gesukkeld en 's morgens werd het schieten minder en ging ik weer terug naar de barak, waar Hans prinsheerlijk op bed een sigaret lag te roken. Hij zei dat hij mij overal gezocht had, maar wel had begrepen dat ik als een wezel naar de schuilkelder was gerend. Hij had heerlijk geslapen en van de klappen had hij totaal niets gemerkt. Ja, Hans was een ongelooflijk rustige jongen, die maar een doel had, levend en wel weer thuis te komen. Bij nader inzien, toen dit alles allang achter de rug was, drong het pas tot mij door, dat ik aan hem een grote steun heb gehad. De hele dag liepen wij maar wat rond te lopen tussen de barakken, of sliepen. Te doen was er niets, toezicht was er niet en er waren toch altijd mannen, die de barakken aanveegden, of gingen schrobben. Ikzelf deed daar nooit aan mee. Alleen zorgde ik er voor dat mij bed schoon bleef, tenminste mijn dekens, enz.

In het midden van elke barak waren lange tafels met banken en veel jongens doodden de tijd met kaarten, lezen of brieven proberen te schrijven. Het gebombardeer in de verte ging steeds maar door en er stonden heel wat huizen in de brand in Uelzen. Een keer zagen wij zelfs door een kijker, hoe soldaten huizen in brand staken. Dit werd gedaan met rijdende vlammenwerpers, voor zover wij dit konden volgen, De volgende morgen werd er geschreeuwd en zagen wij de eerste Britse soldaten, Rode Kruissoldaten. Wij riepen ze en ze kwamen ook naar ons toe, maar zeiden direct dat zij niets konden doen voor ons en dat zij alleen maar waren om gewonden te bergen of te verzorgen. De strijd om en in Uelzen zou zijn afgelopen en zij gingen weer rustig verder.

Een paar uur later weer een reuze geschreeuw. Wij gingen kijken en ja hoor, daar waren zij! Engelse officieren kwamen ons kamp binnenlopen en daarachter een legerwagen vol soldaten. Het is voor te stellen dat de officieren en later ook de manschappen door ons verscheurd werden. Daar waren onze bevrijders. Een van de officieren liet een tafel komen ging daarop staan en riep "Zijn er hier ook Engelse krijgsgevangenen?" Nou, die waren er genoeg en die begonnen allemaal te schreeuwen. De officier zei nu, dat de Engelsen zich gereed moesten maken om binnen enkele uren te vertrekken naar Engeland. Het is moeilijk te beschrijven welke reactie die woorden gaven. Jongens stonden te huilen en te lachen tegelijk, ze omhelseden elkaar en waren natuurlijk binnen enkele minuten gepakt. Ze gingen allemaal in later gearriveerde legerwagens en waren werkelijk binnen enkele uren allemaal ons kamp uit. Later hoorden wij, maar of dat waar is weet ik niet, dat zij diezelfde dag nog naar Engeland waren gevolgen. Het is wel voor te stellen, dat wij jaloers op hen waren. Toch werd er in onze buurt nog heel veel geschoten en het was allemaal in ons gevoel toch al veel dichterbij gekomen. Die middag nadat de Engelsen al van ons vandaan waren, zaten wij met een man of tien in de barak. Nog steeds vlogen de granaten over de barakken, maar op een gegeven moment een hevig gekraak. Wij schrokken natuurlijk geweldig en keken in de richting van waar het lawaai was gekomen. Tot onze schrik zagen wij de kop van een granaat naar binnen steken. De granaat was dus blijven steken in de

houten muur van de barak. Doodstil bleven wij zitten kijken, eigenlijk ervan overtuigd dat het ding uit elkaar zou springen. Maar er gebeurde niets en de eerste die iets zei was Hans "Herman, nu wij dat achter de rug hebben kun je ervan overtuigd zijn dat wij heelhuids thuis zullen komen". De emotie van dat geval is moeilijk te beschrijven. Er waren jongens die begonnen te huilen en ik heb het enorm koud gekregen. Hans zei tegen mij, dat wij maar een beetje moesten gaan wandelen en dat werd gedaan. Wij wandelden zo een beetje langs het hek tot Hans mij erop attent maakte dat aan de overkant een suikerfabriek stond, waar hij heel wat moffen in had zien verdwijnen. En toen wij erop gingen letten, toen zag ik het ook, dat er soldaten naar binnen gingen. Hans zei "Heb je lef?" Er is vast heel wat te halen in de fabriek. Suiker toch zeker wel. Zou jij mee durven de fabriek in?

Ik voelde er in het begin niet zo veel voor, maar liet mij overhalen. Met z'n tweetjes vlogen we de weg over, toen het vrij stil was en wij gingen een ijzeren deur door. Aardedonker was het toen wij de deur achter ons sloten. Wij zetten daarop de deur op een kier en gingen een lange gang door. Een paar treden op en daar stonden wij voor een andere deur. Hans duwde die open en wij stonden in een ontzaglijk grote ruimte. Daar stonden heel veel tanks. Tonde tanks en tussen die tanks lagen honderden rugzakken, materiaal, pantservuisten, geweren, van alles wat een soldaat gewoonlijk met zich meedroeg. Wij concludeerden daar uit, dat de soldaten die daar naar binnen waren gegaan zich hadden omgekleed of zo iets dergelijks en gevluht waren. Hans was al direct bezig een rugzak te openen. Ik maakte er ook een open en het eerste wat ik vond waren een paar nieuwe sokken en een pakje Chesterfield van 10 stuks, nooit eerder gezien. De sokken deed ik meteen aan en de Chesterfield stak ik meteen op. Het smaakte mij wel, maar werd er wel een beetje duizelig van. Een tweede rugzak maakte ik los daar vond ik een heel mooi klein damesrevolvertje met een doosje kogels er bij. Ik stopte dit toen ook maar in mijn zak. Ik heb het later nog weggegeven aan een Amerikaan. Maar toen ik aan de derde zak begon was er plotseling een reuze geweld en dachten Hans en ik, dat de fabriek beschoten werd. Hans maakte een deur van een tank los en daar gingen wij naar binnen. De deur maar een klein beetje open. Het werd weer stil en wij kropen weer de tanks uit. Zo stonden wij er buiten of het geweld begon weer. Wij weer de tank in. Na enige minuten werd het weer stil en weer kropen wij naar buiten en kregen toen de schrik van ons leven. Voor ons stond een tot zijn tanden bewapende en helemaal gecamoufleerde soldaat met een mitrailleur op ons gericht. Hij schreeuwde tegen ons "Hands up!" Wij begonnen meteen te schreeuwen dat wij Hollanders waren. Toen zei hij "Hollanders, ik kom uit Tilburg, daar zijn heel mooie meisjes, prachtmeisjes daar in Holland". Hij had ons voor moffen aangezien en stelde voor om ons naar buiten te brengen, wat wij natuurlijk graag deden.

Wij pakten beiden een rugzak en werden begeleid naar een uitgang, renden de weg weer over en kwamen weer heelhuids in het kamp terug. We werden omringd door andere jongens, die allereerst vroegen hoe wij aan die rugzakken waren gekomen. Hans en ik gaven de rugzakken aan een paar jongens cadeau, met de gedachte dat wij toch wel weer een nieuwe zouden gaan halen, als wij de kans kregen. Inderdaad waren wij later nog een paar maal heen en weer gerend, maar toen waren er al meerderen geweest en vonden wij niets van onze gading. Ja, bevrijd waren wij al, maar niemand van ons durfde de stad in te gaan. Later kwamen er andere officieren bij ons binnen (Schotten) en die vertelden ons dat Uelzen gezuiverd was van soldaten en dat wij van daaruit op transport gezet zouden worden. Wij gingen dus onze spullen bij elkaar halen en op weg naar ons oude Lager. Daar was alles nog bij het oude. Wel was het gebouw flink beschadigd maar onze ruime was helemaal, zoals wij het verlaten hadden, met dat verschil dat alles open stond en wij dus

overall waar wij wilden konden binnengaan. Iedereen van ons ging op jacht naar eetwaren enz. Even voor onze ruimte waar de fabriek stond, was het huis van onze heer Schultz. Eens was ik daar binnen geweest en had het huis toen gezien. En toen had ik mijzelf beloofd, dat als ik de kans zou krijgen ik de hele boel daar in elkaar zou slaan. Nu die kans was er nu. Ik verzamelde een paar jongens en vroeg of zij met mij mee wilden gaan om de boel eens te gaan inspecteren. Wij dus met een man of zeven op weg naar het directiehuis. Het was onmogelijk om daar binnen te komen, alles was hermetisch gesloten. Natuurlijk hadden wij van ons werk genoeg materiaal om het open te brengen, maar dat durfden wij niet. Een van de jongens ontdekte een rooster, waarschijnlijk gemaakt om de kolen op te slaan en te storten in de kelder. Hij lichtte het rooster eruit en daarachter was een ruit. Dat was zo ingeslagen en ikzelf ging als eerste de kelder in. Geen steenkool lag daar, alleen stonden er enkele koffers. Ik pakte een koffer en gaf die door het raam naar buiten aan een van de jongens. De koffer bleek vol te zitten met kleren. Al direct waren er enkelen aan het kleden en passen. Nog meer kleren gaf ik naar buiten, er was ook meisjes en damesgoed in opgeborgen, maar alles werd eruit gehaald en vele jongens gingen kleren naar het Lager brengen. Nu was de grootste moeilijkheid in het huis te komen. Wij stonden voor een gesloten houten deur die naar binnen openging. Maar met pikhouwelen en bijlen slaagden wij er toch in de deur te openen. Wij kwamen in een gang en ik ging een deur door en ik stond in een prachtige kamer, waarin een grote vleugel stond. In tijden had ik geen piano gespeeld, maar ik kon de verleiding niet weerstaan. Ik opende de vleugel en probeerde wat te spelen. Iedereen kwam om mij heen staan en het gong wel voor mij wat moeilijk, want mijn handen waren gezwollen en vol eelt, maar spoedig stonden de jongen met mij mee te brullen. Van die ouwe taaie, enz. Toen ik er mee stopte, vroeg ik een van de jongens een houweel en met hulp van dit apparaat en ook van de jongens hebben wij de vleugel onbespeelbaar gemaakt. Het was je reinste vernielzucht, maar het bevredigde mij toch wel, omdat ik mij had voorgenomen de boel kort en klein te slaan. Enfin, iedereen was aan het roven. Ik ging naar boven en kwam in een grote slaapkamer. Daarin stond een gesloten linnenkast. Met mijn bijl had ik hem spoedig open. Vol met linnengoed was die kast. En toen kreeg ik een reuze inval. Ik zocht en vond ondergoed en ik ging mij verschonen. Ik had een grote baas en de kleren waren allemaal veel te groot, maar ik trok in elk geval een schoon hansop aan. Ik ben daar later mee naar Holland gegaan en als ik dat ding zag hangen aan de waslijn, heb ik nooit kunnen begrijpen hoe ik het heb kunnen dragen. Ook een sporthemd heb ik meegenomen. De jongens waren intussen in alle kamers binnengedrongen. Haalden alles van de muur en roofden alles waar zij dachten gebruik van te kunnen maken. Er was een met een harmonica onder zijn arm, de tweede liep met een schilderij, alles wat verplaatsbaar was werd meegenomen of minstens in elkaar gehakt. Een enorme bende was het in dat mooie huis. Tot er gebeld werd; de buitenbel. De schrik sloeg ons in de benen en de jongens begonnen meteen om mij te schreeuwen. Tenslotte was het initiatief van mij uitgegaan en beschouwden ze mij zoiets als hun leider. "Herman, er wordt gebeld!" Enfin, wij gingen naar de buitendeur die wij alleen open kregen na veel geweld. Maar wij kregen hem open en voor ons stond een Engels officier met een paar soldaten. Het eerste wat hij mij vroeg was, wat doe jij hier en waar kom jij vandaan? Ik antwoordde hem dat ik krijgsgevangene was, uit Holland kwam en dat dit het huis was van onze baas. "Wat doe jij in het huis van je baas?" En eerlijk antwoordde ik "In elkaar slaan". Nou dat vond die officier dan wel fijn, vooral nu het aangewezen was als zijn verblijf in Uelzen. Razend was die kerel. Hij stapte naar binnen zei tegen mij "Jij spreekt Engels hé?

Iedereen gaat hier ogenblikkelijk weg en laat alles achter wat hij dacht te stelen". Gelukkig waren er al enkele jongen met de buit door de kelder weggegaan en de andere jongens die weggingen namen toch alles mee wat er mee te nemen was. Oogluikend lieten de soldaten dit toe. Tegen mij zei die officier "Jij blijft hier en jij mag alles meenemen wat eetbaar is dus "Only food!" Ik was dus alleen en ik ging eetwaren zoeken, maar daar was weinig van te vinden. In de keuken vond ik alleen maar een ei, wat suiker en eigenlijk verder niets wat ik mee zou willen nemen. Maar zo dacht ik in zo een mooi geïnstalleerd huis moest toch eigenlijk wel een voorraadschuur bestaan en ik ging dus op zoek. En uiteindelijk na heel lang zoeken vond ik een smalle deur die naar een kelder leidde. Ik ging een trapje af en daar was de voorraadschuur. Er waren eetwaren als in een kruidenierszaak. Er stonden zeker 100 flessen wij, jenever, cognac enorm veel te drinken dus. Een vat met ingelegd vlees, tientallen kippen, geweekt in glazen potten, aardbeien en kersen in potten, een stel hele grote bussen met suiker, rijst een hele stapel zeemleren lappen, sponzen, stofdoeken, teveel om op te noemen. Elke winkel was goed gesorteerd geweest met zo'n voorraad. Nou, meenemen was onmogelijk. Ik ging naar mijn officier toe en zei hem dat ik eetwaren had gevonden en of ik die naar ons Lager mocht brengen. Dat mocht en ik ging naar de jongens toe en vertelde hun dat ik een schat had gevonden. Er werd een ketting gemaakt en om ons niet teveel te laten opvallen droeg de ketting het de ene kelder in en weer een andere kelder uit, die met een uitgeslagen raam. Zo werd alles naar het Lager getransporteerd. Ik haalde alles van de planken. De Keulse potten met vlees hebben wij gebracht naar een Duitse vrouw die, als wij wel eens honger hadden, ons wel eens wat aardappelen had toegespeeld. Die vrouw was er natuurlijk rijk mee. Wij hebben daar zeker een paar uur over gedaan. En ik kende mijn pappenheimers, er was met mij afgesproken dat iedereen mocht nemen waar hij zin in had, maar voor mij zou er bewaard worden 1 kip een fles aardbeien en een fles wijn. Mijn officier gaf toestemming dat ik weg ging, maar ik moest mij de volgende morgen om 09.00 uur bij hem melden. Wat ik bij hem moest doen wist ik niet, maar mijn bevrijder kon alles van mij gedaan krijgen, dus zou ik mij zeker melden.

Een en ander had mij nogal hongerig gemaakt en ik vlaste mij er al op dat ik kip zou eten en ook de aardbeien leken mij wel wat. In het Lager gekomen zag ik dat de jongens inderdaad voor mij een kippetje, een fles wijn en een pot aardbeien apart hadden gehouden. Iedereen had ruimschoots eten in voorraad. Wel was er veel wijn etc. gedronken, maar voor mij stond een fles witte wijn klaar. De pot openmaken en de kip eruit halen was spoedig gedaan. Het smaakte mij heerlijk. Het was wel niet warm gemaakt, maar in heel lange tijd had ik geen kip geproefd. Het openmaken van mijn fles wijn ging niet zo gemakkelijk, er was daarvoor geen materiaal.

Maar uiteindelijk lukte dat toch. Ik zette de fles aan mijn mond en nam een grote slok, maar nog vlugger dan dat ik de slok had genomen was deze weer uitgespuugd. Het bleek dat voor mij een fles azijn was achtergebleven. De jongens hadden natuurlijk reuze lol, maar hadden dit niet expres gedaan. Net als ik hadden zij de fles azijn voor wijn aangezien. Ik kreeg later toch nog een ander kopje wijn, dat mij ook best smaakte. Om de heerlijke aardbeien maar niet te vergeten, die waren fantastisch. Ik at de hele pot leeg. Trouwens ook van de kip was niets overgebleven. Sigaretten waren er ook, nog wel geen Amerikaanse, maar iedereen was in een royale bui en hij die sigaretten bezat deelde ze uit. Nu dat wij bevrijd waren zouden er wel andere en meer sigaretten loskomen. De deuren waren open en enkele jongens gingen met ons mee de stad in. Ongelooflijk hoe het daar uit zag. Hele

straten waren verdwenen, overal lag puin, heel veel was verbrand en alles wat voor ons in die tijd bekend was geworden, was nu onherkenbaar.

Verwoestingen rondom de St Marien Kirche

Eigenlijk was de hele binnenstad verdwenen, maar wij vonden het een geweldig gezicht, wetende dat wij bevrijd waren en wel spoedig naar Holland zouden mogen terugkeren. In de buurt van een van de hoofdstraten troffen wij enige wandelende Schotse soldaten aan. Wij spraken hen aan en informeerden of het allemaal goed gegaan was, De soldaten hadden een borreltje op dat was duidelijk te merken. Een van de jongens vroeg mij of ik goed kon klimmen. Ik vroeg natuurlijk waarom. Omdat hier een paar huizen verderop een hakenkruis vlag uithing en of ik die naar beneden wilde halen. Daarvoor moest ik dus wel langs de gevel naar boven. Wij gingen met hen mee naar de vlag kijken en jawel hoor, daar zagen wij aan een praktisch losse gevel een vlag hangen. Als hij mij duizend gulden had geboden, had ik dit huzarenstukje niet aangedurfd. Een van onze jongens vroeg wat hij ervoor zou krijgen als hij de vlag neerhaalde. "Een fles whisky" antwoordde de soldaat. Voor deze aanbieding zwichtte de jongen. Hij begon dus te klimmen, gedeeltelijk langs een goot. Het ging goed (de vlag hing uit de tweede etage) maar het was levensgevaarlijk. De gevel stond behoorlijk te zwaaien en wij verwachtten eigenlijk allemaal dat hij zou instorten, maar dat gebeurde niet. Onze vriend had toen hij de vlag bereikt had nog wel veel moeite de vlag los te wurmen, maar het lukte en hij gooide de vlag naar beneden en werd door ons opgevangen. De soldaten klaptten in de handen toen de vlag in hun handen was en gaven de acrobaat inderdaad een gesloten fles whisky. Daar heb ik niets aan, zei de jongen. Een van de jongens maakte de fles open. De soldaten zeiden ons goedendag en bedankten ons en gingen verder. Frans, onze acrobaat zette de fles aan zijn mond en nam een hele lange slok. Wij waarschuwden hem nog, maar hij bleef doordrinken. Hij gaf de fles pas uit handen toen deze half leeg was. Hij was stomdronken en langzaam zakte hij door de knieën op straat. Hij was totaal bewusteloos. Wij hebben hem met de grootste moeite tussen ons in naar de barak gebracht en hem op bed gegooid. Er was geen beweging in hem te krijgen. En wij waren ervan overtuigd dat hij zich morsdood had gedronken. Maar het bleek toch niet zo te zijn, want de volgende dag om een uur of acht, kwam hij zijn bed uit. Verfomfaait en nog behoorlijk dronken, maar hij leefde nog! Zoals afgesproken meldde

ik mij de volgende morgen bij de officier in het voormalige huis van onze werkgever. Ik geloof niet dat hij wist wat hij met mij aan moest. Maar hij zei wel dat ik in het huis moest blijven en later wel orders zou ontvangen. Ik scharrelde dus maar was door het huis en constateerde dat wij daar de boel behoorlijk in elkaar hadden geramd. Op een gegeven moment werd er aan de buitendeur geklopt en ik ging eens kijken wat er aan de hand was. En jawel hoor, daar stond onze heer Schultz, zijn uniform had hij niet aan. Het leek net of hij, nadat ik hem de laatste keer gezien had, kleiner geworden was. Ik vroeg hem wat hij wilde en hij antwoordde was u niet bij ons in dienst? Toen ik daarop bevestigend antwoordde zei hij, dan kunt u meteen hier aan de mensen vertellen hoe goed iedereen door mij altijd behandeld is.

Fabrikanten villa in het oostelijke deel van Uelzen, mogelijk de voormalige villa van Schultz (foto E. van der Most 2019)

Ik begon te lachen en onze officier die zich bij ons had gevoegd, vroeg mij wat hij wilde en wat hij te vertellen had. Ik vertelde dus, dat hij de eigenaar van het huis was, onze baas was en dat het een reuze boef was. De officier sprak hem toen aan, maar hij verstond er geen woord van. Het bleek dat hij uit het huis was weggegaan toen de oorlog de stad genaderd was en dat hij nu kwam vragen of hij een bed mocht hebben en nog enig nodig materiaal. Ik vertaalde het zo goed en kwaad als ik kon en de officier antwoordde mij dat hij gerust een bed mocht meenemen. Ik zei dat tegen Schultz en die vroeg mij hem te helpen, waarop ik antwoordde dat hij dat maar moest vergeten en dat ik daar niet aan dacht. Hij ging onder controle van een soldaat de trap op en hij haalde een eenpersoonsbed uit elkaar en wij lieten hem rustig sjouwen. Intussen had ik aan de officier die mij had gevraagd of hij ons weleens had geslagen verteld, dat ik met eigen ogen had gezien dat mijnheer Schultz een Russische soldaat die in bed was blijven liggen, omdat hij zich ziek had gevoeld, zo had geslagen dat de man later bleek te zijn overleden. "Grijpt u hem nou niet?" vroeg ik. Laat dat mannetje maar gerust aan ons over, die loopt niet lang vrij rond, Het was een heerlijk gezicht, onze grote baas met een soort handkar beladen met een bed en nog een paar

dingen, gebogen over de kar te zien vertrekken. Door het onderhoud met Schultz waarvan de officier getuige was, had hij waarschijnlijk een inval gekregen. Hij zei "Ik heb gehoord dat jij behoorlijk Duits en Engels spreekt, wil je met mij meegaan naar een hoofdkwartier van ons, misschien kunnen zij daar een tolk gebruiken". Het hoofdkwartier leek mij wel wat dus zei ik dat ik dat graag wilde. Wij met z'n tweetjes op weg naar het hoofdkwartier, dat bleek vrij dicht bij het centrum van Uelzen ondergebracht te zijn in een vrijwel onbeschadigd huis. Ik werd voorgesteld aan een officier, nogal erg hoog, want hij droeg een rode pet. Ja, hij kon een tolk best gebruiken, want hij sprak heel slecht Duits. Zo kreeg ik nu een nieuwe baan, plus sigaretten en heerlijke koffie en thee met koek. De hele ochtend zat ik op een stoel in een halletje. Er gingen veel mensen bij mijn werkgever naar binnen, maar zij spraken waarschijnlijk allemaal Engels, zodat mijn diensten niet nodig waren. Ik kreeg een heerlijke lunch, echte aardappelen, echt vlees en zelfs een puddinkje na. En om een uur of drie kreeg ik mijn eerste klant. Het was een mof. Hij sprak mij aan en vroeg of hij iemand kon spreken. Ik vroeg hem waar het over ging en hij zei toen "Ik heb met mijn gezin helemaal geen dak boven mijn hoofd, want mijn huis is in puin gegooid". Ik klopte aan en vertelde van het bezoek. Hij moest binnenkomen en nu begon mijn interessante werk pas. De mof vertelde mij nog eens dat zijn huis in puin gegooid was en ik vertaalde het.

Waarop mijn officier antwoordde "Zeg hem dat mijn huis, even buiten Londen, al twee maal door een V-1 geraakt is en dat dit ook in puin ligt". De mof antwoordde toen dat hij geen soldaat was geweest, omdat hij daarvoor te oud was en dat hij daar toch zeker niets aan kon doen?

"Ik kan er ook niets aan doen dat uw huis te pakken is genomen, ik kan u niet helpen, tenminste nu nog niet, gaat u maar naar uw eigen autoriteiten, die kunnen misschien helpen, Goedendag".

En de mof droop af. Meerdere van deze gesprekken heb ik vertaald en ik genoot van de angst en de onderdanigheid van iedere mof die bij ons binnen kwam. Om 17.00 uur was ik vrij en ik ging toen terug naar het Lager. Ik vergat te vertellen dat mijn vriend Hans meerdere malen bij mij op het hoofdkwartier op visite was geweest en ik had hem ruim van sigaretten en eetwaren voorzien, alhoewel er aan eetwaren geen gebrek was. In het Lager waren enkele jongens en die vroeg ik of wij nu nog niet naar huis konden gaan. Iedereen wilde dat natuurlijk en wel zo spoedig mogelijk.

9. Terug naar Holland

De oorlog was toch voor ons voorbij. Maar hoe konden wij naar huis? Nou, er staan hier toch vrachtwagens genoeg, zouden wij die niet kunnen pikken? Wij gingen met z'n allen de vrachtwagens bekijken en van allemaal ontbrak er een wiel. Die waren er door de moffen afgehaald om ze niet in beslag te laten nemen door de "vijand". Ik weet waar de chauffeur van de fabriek woont, die weet vast wel waar die wielen staan. Herman, ga jij naar die kerel toe en dwing hem desnoods ons naar Holland te rijden. Gemakkelijk gezegd, maar moeilijk uit te voeren vond ik. Wij hebben toch hier in het Lager een paar beroepschauffeurs? Die zouden toch kunnen rijden? Er waren vier van deze mannen in ons Lager, maar geen van de vier durfde een wagen te rijden die met houtgas werd voortgedreven, want ook geen van de jongens had ooit met een dergelijke wagen gereden. Ik dacht er even over na en zei toen dat ik het de volgende morgen zou vragen aan mijn officier. Het eerste wat ik dus de volgende morgen deed, was binnen te stappen bij mijn baas en vragen of hij toestemming gaf, dat wij met een vrachtauto naar Holland mochten gaan. Hij schrok niet en antwoordde Ik kan mij voorstellen dat jullie graag naar huis toe willen, mijn dienst mag je verlaten wanneer je daar zin in hebt. Mijn toestemming heb je, echter onder een conditie: ik wil de wagen waarin jullie vertrekken zien. Ik vond dat een meevaller en vroeg toestemming dat in het Lager te gaan vertellen. En in het Lager waren alle jongens gelukkig. Maar nu de wagen. Wij hadden een jongen bij ons, die was gevangen genomen door de Duitsers in de buurt van Breda. Hij was als Engelsman gekleed en op zijn kostuum stond "Irene Brigade". Het was een echt rijkeluis zoontje, wiens vader een lucifersfabriek had. Waarschijnlijk had hij wanneer hij zich bij het Engelse leger gemeld had, allang thuis gezeten, maar het beviel hem schijnbaar heel goed als krijgsgevangene de oorlog door te komen. Hem vroeg ik met mij mee te gaan naar het huis van de chauffeur. Hij moest mij beloven geen woord te zullen spreken of alleen Engels, als wij de chauffeur te pakken kregen. De jongen die wist waar de chauffeur woonde ging mee om ons het adres te wijzen en wij klopten op de deur van de bewuste man. Het duurde lang, maar er werd opengedaan. Boven aan de trap stond een vrouw, die vroeg wat ik wenste. Ik zei haar van de fabriek te komen en dat ik een boodschap voor de chauffeur had. Wij mochten boven komen. Wij werden een kamer binnen gebracht en alweer vond ik ook de chauffeur kleiner geworden. Eigenlijk waren al die moffen van angst gekrompen. De man was doodsbang voor ons, vooral voor die Engelsman die er bij was. Ik vroeg hem, of hij wist waar de wielen van de vrachtwagens stonden. "Ja", zei hij, maar daar kan ik niet bij. U moet toch met ons mee om de plaats aan te wijzen, want wij willen met een vrachtauto van Schultz naar Holland gaan. Hij vroeg of wij wisten dat daarvoor een berg hout nodig was, want er moest met hout gestookt worden. Ja, dat wisten wij en er was een vakman bij, want u moet met ons mee en u moet ons naar Holland brengen. Direct daarna begon de bij het gesprek aanwezige vrouw hard te gillen en te schreeuwen. Hij mag niet mee naar Holland, want dan komt hij nooit meer terug. Wij verzekerden haar dat wij ervoor zorg zouden dragen dat de chauffeur weer naar huis zou komen. Natuurlijk geloofde zij dat niet en ook de chauffeur niet. Maar na een kwartier schreeuwen en soebatten, begon zij in elk geval een pakje brood voor de bevende man klaar te maken. Wij kregen hem dus mee. Met tranen in zijn ogen en zijn vrouw heftig huilend, namen zij afscheid van elkaar. Met zijn drietjes in de fabriek aangekomen liep hij regelrecht een soort loods in, waar wij nog nooit geweest waren en wees ons de banden aan. Wij hadden een grote vrachtwagen uitgezocht (een open wagen met zeildak) en hij sleepte de band met onze hulp de loods uit en rolde hem naar de standplaats van de

auto's. Hij zette het wiel onder de wagen en werd daarbij goed geholpen door de jongens van ons, die stonden te popelen om weg te gaan. Goed, het wiel zat er op en ik ging terug naar mijn officier en vroeg hem of hij toestemming gaf dat wij wat hout kregen om met de auto te kunnen rijden. De chauffeur had ons namelijk verteld dat het hout opgeslagen was op een veld maar dat dit bewaakt werd door Engelsen. Ik kreeg toestemming en wij gingen met een briefje van het hoofdkwartier hout halen. Op kruiwagens en handkarren brachten wij het verkregen hout in zakken naar ons Lager. De jongens hadden de wagen naar buiten gesleept en die stond startklaar. Veel jongens hadden zelfs al gepakt en in de omgeving van de wagen kisten en koffers enz. neergezet. En zo graag wilden wij weg dat wij eigenlijk de stomste streek uithaalden die er bestond, wij gingen tegen de avond met een vreemde wagen in een vreemd land er vandoor. Unaniem was er vastgesteld dat ik de leiding op mij zou nemen. Aan onze wagen was ook een oplegger vastgemaakt, zodat wij ruimte genoeg hadden. Wij waren met 35 man. Die namen allemaal plaats in de vrachtwagen en alle bagage werd ondergebracht in de oplegger. Een van de jongens was ziek en die zou met mij bij de chauffeur gaan zitten. Er waren nog voorstellen om de fabrieksruimte in puin te slaan voor wij zouden vertrekken, maar wij hadden daar ons inziens geen tijd meer voor. Wij gingen dus volgens afspraak naar het hoofdkwartier om de wagen te showen voor de hoofdofficier. Die bekeek de wagen en ging ermee akkoord, gaf mij een doosje met 20 sigaretten en zei "Een ding moet je mij beloven, je moet ervoor zorg dragen dat de chauffeur en de wagen naar Uelzen terugkomen, want die kan hier nodig zijn voor voedselvervoer". Ik beloofde dat. Hij schudde mij de hand en wenste ons alleen veel geluk en wij gingen op weg naar het voor ons steeds mooier en begerenswaardige wordende Holland.

Het was begin april 1945 dat wij er vandoor gingen.²⁴⁾ Het was dus ook vroeg donker, maar daar hielden wij geen rekening mee. Waarheen wij gingen wisten wij eigenlijk niet, als het maar richting Holland was. En in die richting bracht onze chauffeur ons dan ook. Maar wij verdwaalden hopeloos. In het donker wist de chauffeur niet eens meer waar hij heen reed. En hij zei me dan ook dat hij absoluut de weg niet meer wist. Toen drong het tot mij door dat wij een grote stommiteit hadden begaan door 's avonds op weg te gaan. Ik zei tegen hem: "Als je ergens licht ziet of een boerderij tegenkomt, zullen wij proberen daar te overnachten". Wij reden nog wat door en toen zagen wij een boerderij liggen, waar licht scheen te branden. Ga maar daar heen zei ik en wij reden een erf op. Het was op dit erf aardedonker, maar wij stapten uit en ik ging op de deur kloppen. Een heel oud mannetje maakte open. Toen hij mij zag wilde hij de deur meteen weer dicht gooien, maar dat verhinderde ik. Wat komt u hier doen? vroeg hij. Wij willen hier slapen. Komt u maar even binnen. Ik stapte binnen, gevolgd door ongeveer een man of twintig. In een kamer zaten nog twee oude vrouwtjes, waarvan er een begon te schreeuwen en riep: "hebben wij geen schade genoeg gehad?" Gisteren waren hier Russische krijgsgevangenen en die hebben alles wat eetbaar was meegenomen. Ze hebben een kalf doodgemaakt en alles beschadigd. Ik stelde haar gerust en zei wij hebben eten genoeg bij ons, als wij gebruik mogen maken van dit fornuis (ik wees op haar brandende fornuis) zijn wij allang tevreden, maar de hoofdzaak wat wij komen doen is overnachten. Het mannetje zei toen "kijkt u eens in de schuur, daar is veel stro en die is groot genoeg om u allemaal onder te brengen". Intussen waren alle jongens binnengekomen en konden wij ons praktisch niet meer bewegen in de kleine ruimte van de boerderij. Enkele jongens en ik gingen naar de schuur, voorgegaan

24 Uelzen werd op 18 april 1945 bevrijd, het vertrek naar Holland vond dus plaats enkele dagen na 18 april, in de tweede helft van april 1945.

door het oudje en daar bleek plenty ruimte te zijn. Wij haalden wat hooi van een vliering en begonnen dit uit te spreiden. Ik vroeg aan de chauffeur of hij bij ons kwam slapen, waar dat wilde hij niet, hij zou de nacht wel doorbrengen in de cabine van zijn auto. Ik vertrouwde hem niet erg en besloot een wacht met hem mee te laten slapen, want wij waren bang dat als hij de kans zou krijgen hij met de wagen er vandoor zou gaan. En dat moest natuurlijk voorkomen worden. Het duurde vrij lang voor er iemand gevonden was die in de cabine met de chauffeur wou meegaan, maar het kwam in orde en het was voor ons een grote geruststelling te weten dat de wagen bij ons zou blijven.

Er werd koffie gezet, gebraden, gekookt en daar waren wij zeker een paar uur zoet mee, maar haast hadden wij niet, dus lieten het alles goed smaken. Die nacht hebben wij allemaal heerlijk geslapen op het hooi. De volgende morgen zagen wij er allemaal wel een beetje verformfaait uit, want niemand van ons had zich ontkleed. En de kleren zaten vanzelfsprekend onder het hooi.

Enfin, na een beetje gezicht gewassen enz. zagen wij er toch weer toonbaar uit en gingen wij weer op weg naar Holland.

Wij gingen eigenlijk onbekende wegen op, want de chauffeur reeds op aanwijzingen van ons en ook de volgende dag stond zijn gezicht meer op huilen dan op lachen. Hij reed maar door. Toen wij nog dichtbij ons nachtverblijf waren zei hij "hier vlakbij is het bekende concentratiekamp Celle".²⁵⁾ Het speet mij, dat ik dat niet eerder geweten had, dan had ik zeker voorgesteld om daar eens een kijkje te gaan nemen en misschien was er dan voor ons wat te doen geweest in de vorm van hulp. Maar ik durfde het niet eens meer voor te stellen, zo verlangden de jongens naar Holland, wat natuurlijk begrijpelijk was. Ergens op een weg zagen wij drie kennelijke krijgsgevangenen lopen en ik vroeg de chauffeur even bij die mannen te stoppen. De mannen kwamen naar ons toe en vroegen waar wij naar toe wilden gaan. Naar Holland. Heren als ik u een goede raad mag geven, gaat u deze weg niet verder rijden, want u komt straks bij een riviertje, waarvan de brug is weggeslagen of gebombardeerd. U kunt in elk geval niet verder dan het riviertje.²⁶⁾ U moet terug gaan en een andere weg zien te vinden. Ik heb gehoord dat er nog enkele bruggen intact zijn en die moet u zien te vinden, anders komt u geen meter verder dan de rivier. Dat was tenminste iets dat wij nu wisten. De chauffeur zei geen stom woord en die reed op ons verzoek de eerste de beste zijweg in die wij tegenkwamen. Wij waren in een bosrijke streek en hadden geen benul waar wij ons bevonden, maar wij bleven doorrijden.

Plotseling remde onze chauffeur en schreeuwde kijk daar eens wat daar ligt. En inderdaad daar lag een lijk van een Duitse soldaat. Wij stapten uit en gingen het eens van dichtbij bekijken, maar er was niets bijzonder te zien, geen wond, niets. Er was dus voor ons niets aan te doen en wij stapten de wagen weer in. Maar de chauffeur zei "ik rijd niet meer, dat kan ik niet aanzien".

Maar ik kreeg hem toch zo ver dat hij doorreed. Enige honderden meters verder zagen wij meerdere Duitse doden, telkens stopte onze chauffeur en schreeuwde "Laat mij toch terugrijden, ik word gek". Enfin, steeds maar weer moest ik hem half dwingen door te rijden, alhoewel ik mijzelf toch ook niet zo prettig voelde. De weg nam een flauwe bocht en toen een nieuw gedeelte voor ons lag toen kreeg ik toch zelf wel de schrik van mijn leven. Wij zagen over de weg lijken liggen en bij nadere beschouwing bleken dat allemaal Engelsen te zijn. Zwaargewond, een zonder benen, maar allemaal doden. De chauffeur begon te huilen en was bijna niet meer tot bedaren te brengen. Trouwens wij zelf waren

25 Mogelijk wordt hier Stalag XI-c Bergen-Belsen bedoeld

26 De rivier de Aller in of nabij Celle.

ook behoorlijk aangedaan, temeer daar het de eerste dode Engelsen waren die wij zagen. Ik wist eigenlijk ook niet meer wat te beginnen en stond een beetje radeloos op de weg. Een van de jongens zei tegen me dat het toch maar het beste zou zijn terug te keren en te proberen langs een andere weg Holland te bereiken. Ik maakte hem ook nog op attent op het feit dat wij deze vrachtwagen met oplegger onmogelijk konden keren op deze weg, waar overal bomen langs stonden. Meerdere jongens verweten mij dat ik die de leiding had, hun tocht maar de verkeerde richting in had laten slaan. Tenslotte moesten zij op iemand hun woede uitlaten voor het mislukken van onze reis. Goed, ik stelde voor door te rijden tot waar de weg ophield. Enige honderden meters verder konden wij zien dat de weg naar rechts omhoog. Ik stelde voor tot voorbij deze grote bocht door te rijden. Iedereen zat weer op zijn plaats, toen wij door de grote bocht gingen en daar stond een ander obstakel. Even voorbij de bocht stond een tank, een Engelse, die stond roodgloeiend, er kwam nog rook uit, maar de tank was kennelijk vernietigd. Iedereen stapte uit en af en ging om de tank heen staan. Aanraken kon je hem niet, want de hitte straalde er vanaf. En wij liepen allen als dwazen om de tank heen. Een van de jongens ontdekte een gat en daar door heen konden wij duidelijk een lijk ontdekken. Natuurlijk waren er meer slachtoffers in de tank, maar deze was dus beslist niet te benaderen door de hitte die zij afstraalde. Wij werden er wel allemaal moedeloos van. Goede raad was duur. De chauffeur was achter het stuur blijven zitten en lag daar met zijn hoofd voorover gebogen op. Waarschijnlijk zat hij te huilen. Wat nu? Wat moesten wij doen? Verder gaan was natuurlijk nutteloos. Een van de jongens maakte ons erop attent, dat er iemand de weg op kwam lopen en dat was zo. Midden op de weg liep een man in uniform dat niet te onderscheiden was in onze richting. Enkel van ons liepen hem tegemoet. En toen hij dicht genoeg genaderd was bleek het een spoorwegman te zijn. Ik vroeg hem waar hij vandaan kwam en toen antwoordde hij "van Holland". Van Holland? En daar waren wij op weg naar toe! Hij vertelde dat hij uit Groningen kwam, dat daar zeer hard gevochten werd, maar dat daar voor ons geen doorkomen meer aan was, omdat daar langs de hele weg tot Holland geen doorkomen meer aan was. Er werd geschoten, het bos stond in brand en hij adviseerde ons terug te gaan, want wij zouden met deze wagen zeker er niet door komen. Wij wisten toen natuurlijk wel zeker, dat wij ook de verkeerde richting in waren gereden en dat wij naar het noorden in plaats van naar het zuiden zijn gegaan. De man ging verder en wij gingen beraadslagen wat er gedaan moest worden. "Kunt u de wagen keren?" vroeg er een aan onze chauffeur. Onmogelijk antwoordde hij. Of eerst moeten alle bomen omgehakt worden. Alles werd door ons bekeken tot een van de jongens zei, als wij de wagen nu eens omtilden? Wij zijn met een stel potige jongens en wij moeten toch wel met zijn allen de wagen kunnen keren. Ja, dat zouden wij proberen. Met de oplegger vast was dit natuurlijk onmogelijk, dus eerst de oplegger loskoppelen. Maar dat bleek onmogelijk. Wij konden dat ding niet los krijgen van de vrachtauto. Het was een soort bajonetsluiting, maar wat wij ook probeerden, die ging niet los. Dan maar proberen hem te draaien met de oplegger er aan vast. Met zijn allen begonnen wij bij de voorkant. Een, twee, hup! Wij waren dat soort dingen met rails echt wel gewend. En het lukt ook aardig. Toen de wagen ver genoeg gedraaid was begonnen wij aan de oplegger. Daarvoor hadden wij gebruik gemaakt van de speling die er in de aansluiting zat. Wij waren al een heel eind gevorderd, het zweet liep ons langs de rug, toen wij een klap hoorden en hoe het bestond mag Joost weten, de stang van de oplegger was gebroken en wel in het gedeelte dat onder de oplegger vastzat. Beteuterd stonden wij er allen naar te kijken.

Een van de jongens zei dat hij een paar kilometer terug in de bossen een oplegger had zien staan, die konden wij misschien aan onze vrachtwagen vastkoppelen. Geen van de anderen had die wagen waargenomen, maar de jongen was overtuigd dat het een oplegger was, waar voor ons iets mee te doen was. Goed, wij zouden dat ding dan wel gaan bekijken, maar eerst de vrachtauto keren. Wij gingen dus door met het draaien van de wagen en na zeker een uur hadden wij de wagen met de neus de andere kant op staan. Dat was dus gelukt. Niemand wou de oplegger met onze bagage achterlaten en plaats in de vrachtauto was er ook op geen lange na. De wagen was tjokvol en stond ook nog voor een groot gedeelte opgeladen met hout voor brandstof. Laten wij eerst naar die nieuwe oplegger gaan kijken en zien of die te gebruiken is, anders moeten wij het grootste gedeelte van de bagage wel achterlaten. Met een man of 15 tot 20 gingen wij op weg naar de door een man geziene wagen. Na een kwartier lopen zagen wij inderdaad tussen de bomen eigenlijk midden in het bos een oplegger staan, maar die was helemaal volgeladen. Wij gingen dus eerst dat ding leeg maken. Daarmee bewezen wij natuurlijk ook wel dat wij van de oorlog niets afwisten, want het was levensgevaarlijk niet alleen alles van de wagen te halen, maar ook het bos had natuurlijk vol met mijnen kunnen liggen. Maar alles verliep vrij vlot. Wij haalden alles van de wagen af en legde dat tussen de bomen. De wagen was opgeladen met zogenaamde pantservuisten en nog voor ons ander onbekend materiaal, maar alles verliep gelukkig goed. En met z'n allen trokken wij de oplegger naar de weg. En na enige beraadslagingen kwamen wij overeen dat wij de wagen met mankrecht zouden rijden tot de vrachtwagen, want de bagage met de hand meenemen, daar voelde ook niemand wat voor. Wij dus met de wagen, die gelukkig op luchtbanden reed, op weg naar onze trekker. Het was wel een zwaar werkje, maar spoedig zagen wij kans de wagens aan elkaar te koppelen en wij waren dankbaar dat er jongens in ons gezelschap waren die verstand van dat soort werk hadden. De oplegger zat vrij goed vast aan zijn trekker. Nu de bagage nog overbrengen en dat ging vrij snel en wij gingen "de weg terug". Kilometers lang zagen wij geen levende mensen, maar toen wij zeker een uur hadden gereden zagen zij twee mannen op de weg lopen. Het waren kennelijk krijgsgevangenen. Ik liet stoppen, stapte de wagen uit en sprak de beide mannen aan. Het waren Polen. Voordat ik iets kon zeggen vroeg er een of ik op weg was naar Hannover. Die plaats klonk mij zeer bekend in de oren en ik antwoordde "Ja". Nou, die kunt u via deze weg niet bereiken, want de brug, die aan het einde van deze weg moet liggen bestaat niet meer. Er is nog slechts één brug²⁷⁾ en die kunt u bereiken als u de tweede weg rechts inslaat, dan weer zo en dan weer zo, maar u zult de weg herkennen, want die is reusachtig druk. Trouwens als u de brug bereikt kunt u die toch niet over, want ze laten alleen soldaten door. De brug wordt bewaakt door de M.P. Ik bedankte de heren voor de tip gaf hun nog elk een sigaret die dankbaar aanvaard werd en zei tegen de chauffeur, hoe hij moest rijden om de begaanbare brug te bereiken. Hij was tijdens het gesprek met de Polen in de wagen blijven zitten en wist dus niet wat er boven zijn en ons hoofd hing. En ik vond het maar beter hem en de jongens niets van de inhoud van het gesprek te vertellen. Alleen de zieke jongen die naast mij zat, vertelde ik over de brug. Inderdaad kwamen wij op een vrij drukke weg, veel militair vervoer, maar bijna alles tegemoetkomend. Gepasseerd werden wij praktisch niet en ook wij passeerden geen wagen. Maar na een tijd kregen wij toch de beruchte brug in zicht. Ik wees de chauffeur er op dat wij die brug over moesten en dat wij dan spoedig in Hannover zouden zijn, enz. Maar die brug over te mogen bleek ook maar een illusie. Enige meters voor de brug stond

27 Een brug over de rivier de Aller bij Schwachhausen was de enige brug in de ruime omgeving die niet opgeblazen was (<https://found-places.blogspot.com/2012/02/kriegsende-in-schwachhausen-12041945.html>).

een M.P.-er en die stak zijn hand op om ons te laten stoppen. Wij stopten en de M.P.-er kwam naar ons toe. "Waar bent u van plan naar toe te gaan?" vroeg hij in het Engels. Naar Holland zei ik. Zo en u dacht dat dat toegestaan is. Waar komt u vandaan? Van Uelzen. Van Uelzen, die stad is pas door ons genomen. Is ons bekend, want wij waren er bij, was mijn antwoord. In de richting Holland is alleen militair verkeer mogelijk. Duizenden soldaten in wagens, tanks en ander militair vervoer komt alles uit Holland in elk geval van het westen. Dacht u dat wij de miljoenen gevangenen die er nu los zijn gekomen tegen de stroom in toestaan te rijden? U mag niet verder. Maar ik wil alleen maar voorlopig naar Hannover. Niets mee te maken, u mag niet verder. Ik werd er natuurlijk wel moedeloos van. Opeens zei de M.P.-er u mag eigenlijk wel de brug over, maar alleen in mijn gezelschap. Nou, dat was fijn, dus wij mochten toch de brug over. De M.P.-er klom op de wagen en gaf ons de weg aan. De deur van de cabine had hij niet gesloten. Toen wij de brug over waren zei hij "rechts af". Ik vertaalde het voor onze chauffeur, links af, rechts af en ja. wij zagen een heel groot kampement, omgeven door prikkeldraad en daar liet hij ons naar binnenrijden. Hij stapte de wagen af. Sprak een officier van het Engelse leger aan, kwam terug en zei "Hier in dit kamp moet u blijven en zult u verzorgd worden op uw weg naar huis". Ik zei hem dat wij net uit een kamp bevrijd waren maar daar trok hij zich niets van aan. De officier kwam nu naar ons toe en vroeg ons in het Engels waar wij vandaag kwamen en wat voor land wij vertegenwoordigden. Op zijn mouw had ik een teken zien zitten van de "Irene Brigade". Bent u Hollander? Ja en de andere mensen in de wagen ook. Hoe komt u dan aan Russische kleren? Van de moffen. Ongelooflijk. En uit welke stad komt u? Weet u dat u de eerste Nederlandse krijgsgevangenen bent die ik ooit gezien heb? Uit Uelzen. Man, die stad is net bevrijd. Dat was ons bekend. Voor deze man waren wij gewoon een bezienswaardigheid en ik was ervan overtuigd dat hij niet goed wist wat hij met ons aan moest. Hij bleef ons maar bekijken. Je moet maar eens met mij mee naar de commandant, dan zal ik vragen wat er met jullie moet gebeuren.

Hij wees mij de weg en ging met mij mee naar een kazerne aan de overkant van ons kamp. Een wacht liet ons binnen en bracht ons bij de commandant. De Nederlander vertelde dat wij binnen waren gebracht door de M.P. en ik mocht plaatsnemen tegenover de kolonel. Het eerste wat hij vroeg was hoe ik aan ons vervoersmiddel was gekomen. Daarop antwoordde ik dat ik die gevorderd had. Weet jij niet dat een krijgsgevangene niets te vorderen heeft? Daarop gaf ik maar geen antwoord. Wie heeft gereden? Een Duitse chauffeur. Een Duitse chauffeur? Een van onze vijanden? En hoe ben je aan die man gekomen? "Gevorderd!" antwoordde ik. Even dacht ik dat mijn kolonel er in zou blijven, zo woedend was hij toen ik hem dat antwoord gegeven had. Hij vond mij wel de brutaalste kerel die hij ooit meegemaakt had. Zo, zei hij, dus jij heult met de vijand. Ik antwoordde dat dat natuurlijk onzin was, daar ik net twee jaar in handen van de vijand geweest was. Hij had gehoord dat het een houtgaswagen was en zei toen "Nu ga jij met de vrachtauto en de chauffeur naar de oever van de Weser en je rijdt beiden het water in, dus de wagen en de chauffeur". Ik zei hem dat dit onmogelijk was. Dus je bent toch bevriend met de vijand, hé? Helemaal niet, maar toen ik de vrachtwagen via onze commandant van Uelzen heb gekregen heb ik hem moeten beloven dat ik ervoor zorgen zou dat de wagen met chauffeur terugkwam. Want die hadden zij waarschijnlijk nodig om voedsel te rijden. Door dat antwoord werd de man een stuk kalmer. Maar wat moet ik hier met die Duitser en die vrachtwagen beginnen, moet ik hem soms voeden? Nee, antwoordde ik "U moet een doorgangsbewijs voor hem met de wagen aftekenen en dan kan de man naar Uelzen terugrijden, waar ook zijn gezin woont en waar hij de Engelsen zou kunnen helpen. Geen

woord zei de man meer, maar bleef voor zich uit zitten staren. Maar eindelijk nam hij een vel papier en ging daarop zitten schrijven. En na een stempel erop gezet te hebben zei hij "Alsjeblijft, je krijgt je zin, hier is een briefje waarop hij door mag. Ik had hem liever verzopen. Ik was erg blij met het papier en mocht weggaan. Ik moest mij maar melden met de jongens bij de officier van de barakken en die zou wel voor onderkomen zorgen. Eruit mochten wij niet. Toen ik weer bij de jongens was, kreeg ik het verwijt dat ik hun alweer een kamp had ingedraaid. Natuurlijk had iedereen daar de smoor over in, ook ik, maar er was nu eenmaal niets aan te doen. Wij meldden ons en haalden al de bagage van de wagen af en kregen alweer zo'n rot bed toegewezen. Zo een die ook in ons eerste kamp had gestaan, met een papieren matras enz. Iedereen voelde zich zwaar bekocht. Wij spraken af dat om beurten ervoor gezorgd zou worden dat onze spullen nooit alleen gelaten zouden worden, want er waren een hoop vreemde mensen in dezelfde barak ondergebracht. Toen, voor het eerst, zagen wij bevrijde concentratiekampbewoners. Zulke magere mensen, allen mannen, hadden wij nog nooit gezien. Allen waren gekleed in gestreepte breken en jasjes. Er waren er niet zoveel, maar zij waren van elkaar niet te onderscheiden. Het waren net wandelende lijken, gruwelijk om te zien. En elk gesprek dat ik probeerde aan te knopen met een van deze lijken, mislukte. Zij waren onverstaanbaar en ik geloof dat het Roemenen of Joegoslaven of zo iets dergelijks waren. Misschien wel Polen.

Eten kregen wij uit de keuken en het was in elk geval al een heel stuk beter dan wij gewend waren. Wij kregen wittebrood, een stukje Amerikaanse kaas, blikjes margarine en 's avonds behoorlijk warm eten met zelfs wat vlees erbij. Ook soep die ons heerlijk smaakte, want er was echt vet in en echte groente. Waarschijnlijk zouden wij, als wij die soep nu voorgezet zouden krijgen, die afschuwelijk vinden, maar voor ons was het in die tijd een godenmaaltijd.

Het was een enorm kamp waarin wij ons vrij mochten bewegen. Wij mochten ook de straat op, als wij dat wensten. Iedereen was er natuurlijk zeker van, dat wij terug zouden komen want onze spullen waren in het kamp en de beruchte brug zouden wij toch nooit over kunnen gaan zonder de M.P. te moeten passeren. En die waren 100% de baas daar. Er liep langs het kamp een brede weg en aan de andere zijde van deze weg stond een enorme kazerne met daarvoor een grote grasvlakte. Aan het eind van die vlakte, dus aan onze kant, was een hoge prikkeldraadversperring zodat niemand de kazerne kon bereiken dan door de hoofdingang. Er liepen daar een hoop Amerikanen rond en met enkele spraken wij wel eens. De meesten hadden iets, kleine verwondingen of lichte ziektegevallen, enz. Toen wij de volgende morgen naar de andere kant keken, zagen wij een zeer vreemd tafereel. Er stonden een hele hoop naakte mannen op het veld. De weg was afgezet, waarschijnlijk alleen voor burgers, maar wij van ons kamp uit konden de mannen daar zien staan. Hans en ik besloten eens te kijken of wij van dichtbij niet eens konden zien wat daar op dat veld aan de hand was. Naast iedere man stond een bak of teil met water, warm water, want de damp sloeg eraf. Wat was nu het geval, de naakte mannen bleken allemaal Russen te zijn, die zouden mee gaan vechten met de Amerikanen. Daarvoor moesten zij zich eerst goed wassen, onder controle van meerderen en werden dan meteen gekleed in uniformen. Zij meldden zich als zij schoon waren bevonden aan een soort kraam, kregen daar kleren en werden daarna weer gecontroleerd. Dat hoorden Hans en ik, toen wij onder het prikkeldraad door waren gekropen van een Amerikaans soldaat die daar rondliep. Hans zei dat voor ons nu van het grootste belang zou zijn als wij in de rij zouden gaan staan om ook nieuwe kleren te krijgen, maar geen van beiden hadden wij er zin in om ons dan meteen in te laten delen bij een of ander regiment. Maar Hans zei mij "misschien als wij ons bij een

van die stalletjes melden, gekleed, krijgen wij misschien toch wel nieuwe kleren en dan gaan wij gewoon onder het prikkeldraad weer terug. Als zij merken dat wij geen vrijwilligers zijn heb je twee kansen, of je krijgt geen nieuwe kleren, of zij duvelen je er meteen weer uit. Te proberen was het, dus gingen wij beiden naar een kraam toe. Ik was de eerste en zei dat ik wat kleren moest hebben. De man achter de toonbank bekeek mij eens, pakte een bovenbroek met riem en gaf mij die. Voor Hans hetzelfde resultaat, maar daar moest hij even meten, omdat Hans enorm lang was. Maar ook hij kreeg een prachtige nieuwe broek. Een kraampje verder kregen wij beiden een battledress. Het bleek een Schots uniform te zijn. Dit was alleen aan de soort knopen te zien. Wij kregen een overhemd en beiden een mutsje. Ik kreeg er een met een pompoen, dat bleek ook Schots te zijn. Hadden wij ons naakt, gemeld, dan was er waarschijnlijk ook ondergoed bijgekomen, maar wij waren natuurlijk dolgelukkig met onze bovenkleren. Gepakt en gezakt gingen wij weer onder het prikkeldraad door naar ons kamp. En gingen ons daar volledig in de nieuwe kleren zetten. Helemaal goed passen deed ons niets, mij was alles een beetje te breed, maar met behulp van de riem en ons aanpassingsvermogen zagen wij er nu toch tip top uit. Iedereen vroeg ons hoe wij aan deze kleren waren gekomen en wij stuurden hen naar de overkant. Maar geen enkele lukte het meer om kleren te krijgen.

Nu liepen er in ons kamp zoveel verschillende uniformen rond, dat geen mens zich afvroeg wat voor soldaten wij nu eigenlijk waren. Maar wij gingen beiden wel direct het kamp uit. Hans zei "Met deze uniformen aan kunnen wij de hele stad leeghalen". Wij aan de wandel door het stadje en wij zagen een café. Waarop weliswaar stond te lezen, alleen voor officieren, maar daar trokken we ons niets van aan en gingen wij binnen. Wij gingen zitten en na een minuut of tien, waarin wij zoveel mogelijk lawaai hadden gemaakt, kwam er een vrouw uit een van de deuren het café binnen. In het Engels zei ze "Good morning". Zo, dat was dus een Engelse of Amerikaanse, maar daar vergisten wij ons in, het was een Duitse vrouw. Wat kan ik voor de heren doen? Ik antwoordde in het Engels dat wij graag iets te eten wilden. Ja, dat ging wel, maar daar moesten wij toch wel een bewijs voor hebben. Dat was natuurlijk niet aanwezig, maar toen zij in het Engels begon te spreken tegen mijn vriend Hans en die haar niet verstond kreeg ze toch wel argwaan. Ik vertelde toen maar direct de waarheid en vertelde dat wij verklede krijgsgevangenen waren. Toen zei ze, nou ja, ik heb eten genoeg in huis en zal u dan toch maar gratis serveren.

Zij trakteerde ons zelfs op sigaretten. Wij kregen een stukje vlees, aardappelen en blikgroenten en zelfs ieder een glas bier en het smaakte ons heerlijk. Wij bedankten de vrouw vriendelijke en zij vroeg wel aan ons niet meer terug te komen, want zij kon daardoor zelf moeilijkheden krijgen, wat wij beloofden. Wij gingen nog wat wandelen, Eigenlijk waren wij beiden reusachtig trots op onze mooie kleren. In een straatje werden wij aangehouden door een man van de militaire politie. En die zei tegen ons "Zouden jullie mij even kunnen assisteren, ik moet even iemand arresteren, een Duitser en ik weet niet wat daarboven te koop is". Weigeren durfden wij niet, dus wij met de politieman een heel hoge trap op. Boven op de zolderverdieping klopte hij op een deur die direct open ging en daar stond een man die zich rot schrok. Wat komt u doen? Bent u die en die? Ja, antwoordde de man. Dan moet u met ons mee voor een verhoor. De man kleepte zich aan en ging heel rustig met ons mee naar beneden. Daar zei de M.P.-er dat wij wel konden gaan en bedankte ons voor de medewerking. De man heeft natuurlijk nooit geweten dat wij krijgsgevangenen waren. Gelukkig voor ons maar, want wat hadden wij moeten doen als die arrestatie niet zo goed en alk verlopen was? Wij wandelden nog wat waren gauw bij het eind van het stadje en Hans zei tegen mij "Het eerste de beste boerderijtje dat wij zien gaan

wij binnen en dan zal ik jou eens tonen wat een plezier wij van ons uniform kunnen hebben". Uiteindelijk zagen wij een boerderij en gingen wij, Hans voorop, naar binnen. De aanwezige vrouw en man waren zowat dood van de schrik toen wij er binnen stapten. Wat wenst u? vroeg de man. "Eieren" antwoordde Hans. Hebben wij niet. Een boerderij zonder eieren en met kippen bestaat niet.

Ik zal eens zien, antwoordde de man nu. Hij ging weg en was een paar seconden later terug met een zak met eieren. Meer hebben wij niet, zei hij. Nou, daar nam Hans dan maar genoegen mee. Er bleken 16 eieren in te zitten. Wij gingen toen maar direct terug naar de barak en hebben ieder achter elkaar 5 eieren gegeten, nadat we die vanzelfsprekend eerst gekookt hadden. De rest bewaarden wij voor de volgende dag. Die zelfde avond werd ons medegedeeld dat wij de volgende morgen op transport zouden gaan richting Holland. Van nervositeit hebben wij die nacht niet meer kunnen slapen. De volgende morgen om een uur of 10.00 stonden er een groot aantal legerwagens in ons kamp en het was dus geen fantasie. Wij gingen echt huiswaarts.

Later bleek het een transport te zijn van een twintig vrachtauto's. Snel was alles gepakt en ik ging weer bij de chauffeur zitten. Het waren er twee, waarvan één een neger; Amerikanen. Wij waren de vierde wagen van het transport. Toen wij wegreden zat de blanke achter het stuur en ik kletste maar wat aan met de neger. Het eerste wat hij vroeg was "Heb je genoeg te eten?" Nee, natuurlijk. Hij greep in een voor hem staand kastje en zei "Neem mee" en hij gaf mij een groot blik corned beef. Ook gaf hij mij nog een paar pakjes sigaretten en chocolade. Allemaal voor mij natuurlijk heerlijke dingen en later bemerkten wij, dat alle Amerikanen over enorm veel mondvoorraad beschikten. Wij gingen door enorm beschadigde stadjes en dorpen en meerdere malen moesten wij stoppen voor mensen en hopen rommel die midden op de weg lagen. Maar de chauffeur wist daar meestal wel raad mee. Toen later de zwarte het stuur overgenomen had, stopte hij plotseling. Dat betekende dus, dat de wagen achter ons ook stoppen moest en alle wagens daarachter ook! Hei zei iets tegen zijn collega wat ik niet verstond. Wat bleek nu, in een ruïne stond een losse steen. Hij wedde er om dat hij met ten hoogste twee schoten uit zijn revolver, de steen er vanaf zou kunnen schieten. Bestaat niet, antwoordde zijn vriend. Beiden, ik ook natuurlijk, stapten uit. De zwarte begon te schieten. Mis. Daarna loste de ander enige schoten, ook mis. Maar toen de neger aan de beurt was schoot hij met het eerste schoot de steen aan gruzelementen. Hij was er reusachtig trots op dat het hem gelukt was en bleef maar doorsmoezen. En als de wagen achter ons geen signaal had gegeven om verder te gaan, hadden zij misschien nog meer doelen uitgezocht om te beschieten. De hele karavaan had moeten wachten. Maar dat interesseerde niemand. Wij dus weer op de weg. Wij kwamen toen aan in het stadje Kevelaer, zoals bekend dicht bij de Nederlandse grens. Hier moesten wij maar ons fortuin zoeken. Iedereen stapte uit.

In Kevelaer werden de Nederlanders op 29-4-1945 geregistreerd.

MS 100.-
 13009446
A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD
 Original Duplicate
 M. Single Married
 F. Widowed Divorced
KROONENBERG HERMAN **WEDERLANDER**
 (2) Family Name Other Given Names (3) Sex (4) Marital Status (5) Claimed Nationality
 26-7-'07 ZA AIDAM
 (6) Birthdate Birthplace Province Country (7) Religion (Optional) (8) Number of Accompanying Family Members:
 (9) Number of Dependents: (10) Full Name of Father (11) Full Maiden Name of Mother
 (12) DESIRED DESTINATION (13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938.
AMSTERDAM, RIJNSTRA. 238 III
 City or Village Province Country City or Village Province Country
VERTOEGENHOORDIGER **KRABBEV. STAN LAG XI B.**
 (14) Usual Trade, Occupation or Profession (15) Performed in What Kind of Establishment (16) Other Trades or Occupations
 (17) Languages Spoken in Order of Fluency Yes No (18) Do You Claim to be a Prisoner of War
 a. **DUTCH** b. c.
 (19) Amount and Kind of Currency in your Possession
 (20) Signature of Registrant: *[Signature]* (21) Signature of Registrar: *[Signature]* Date: 29-4-45 Assembly Center No. **V. 21**
 (22) Destination or Reception Center: **O.C. KEVELAER**
 (23) Code for Issue

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	

 (24) REMARKS
FROM UELZEN
RHEINE-BOCHOLT-KEV.
ADRES: BREDA-CASINOTHEATER
V.A. BREL
 DP-9
 16-34751-1

MEDICAL CLEARANCE CERTIFICATE
 1st 2nd
 (25) Dates of Disinfection
 (26) PHYSICAL CONDITION ON ARRIVAL
 L. M. C. D. D.
 REMARKS
 (27) IMMUNIZATION RECORD

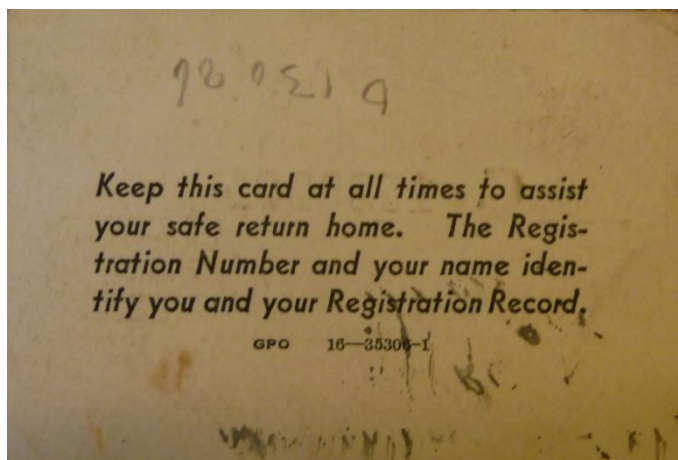
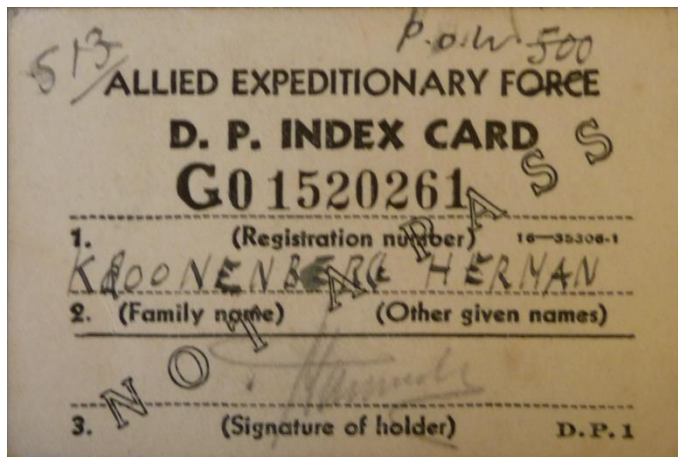
Type	Dose	Date	Initials
T (Epid)	1.		
	2.		
	3.		
D.	1.		
	2.		
T. T. (Tab.)	1.		
	2.		
	3.		
O.			
S. Vacc.	Date	Initials	Reaction
			i. v. va.
Read.			

 (28) Final Medical Inspection: **P.P.I.**
 Date: **29 4 45**
 M. R.
 (29) MOVEMENT AUTHORIZATION OR VISA
 (30) RECEPTION CENTER RECORD
 (31) SUPPLEMENTARY RECORD
 Temporary identity certificate issued—:

Number	Date	Signature of Authority
--------	------	------------------------

EVACUATIEDIENST BREDA
 CENTRAL-REGISTRATIE EN INSPECTIE
 LIEUVERAARSTRAAT 88X.
Verklaard
25/4/45 - maandwede
ingesteld door H.P. de Klerk
9/7/45 f. 30. idem
 D. 130 26
 16-34751-1 U. S. GOVERNMENT PRINTING OFFICE

Registratiebewijs van Herman Kroonenberg (uit Uelzen, via Rheine- Bocholt-Kevelaer naar Breda casinotheater) (Collectie Joods Historisch Museum, object D005875)

Identificatie kaartje "Displaced Persons" Index Card
(Joods Historisch Museum object D005875)

Wij verzamelden ons en gingen het stadje eens bekijken. Tot ik een Nederlands officier zag lopen en daar naar toe ging. Hij vroeg ons waar wij vandaan kwamen en vond ons al een heel eind van Uelzen af zijn, terwijl hij wist dat dit stadje nog niet zo lang geleden gevallen was. Hij zei "Jullie hebben zeker nog geen onderdak voor vannacht, hé". "Nee". Maar dat heb ik wel voor jullie, ga maar mee. Wij achter hem aan. Nu moet eerst verteld worden dat Kevelaer zo goed als in puin lag. Van vele huizen stonden alleen maar gevels en enorm veel beschadigd en de straten waren overvol. Veel gevangenen, die natuurlijk ook op weg naar huis waren. Velen uit concentratiekampen, maar wij waren de eerste Hollandse krijgsgevangenen die in Kevelaer te zien waren. Wel lagen er vrij veel Nederlandse soldaten van de Irene Brigade.

Wij kwamen op een plein en daar stond een grote kerk, tenminste het geraamde van een grote kerk. Het dak wat er niet meer op, heel veel glas in loodramen kapot en daar bracht die kapitein ons naar binnen. "Hier moeten jullie overnachten". Stro staat ter beschikking en jullie zullen zich wel moeten behelpen, enz. maar hier moeten jullie slapen. Geen een van ons dacht erover om daar aan te beginnen. De kerk was binnen geheel open en een ongelooflijke bende, die om slaappleats te maken zoveel mogelijk vrijgemaakt was. Maar het was er vanzelfsprekend ijsig koud. Inderdaad lagen er grote hopen hooi en stro. Ik ging naar de kapitein toe en zei hem dat wij na ruim twee jaar gevangen te zijn geweest er niet aan dachten hier te gaan slapen, dat wij zelf ons onderkomen wel zouden gaan zoeken. Met uitzondering van enkele jongens dan, die het wel aandurfdin in deze open ruimte te slapen. "U moet hier overnachten", brulde de kapitein. Toen zei ik hem "kapitein, ik ben zelf

een reuze ketter, nooit ben ik in een kerk gekomen en dat ik dat nu zeker niet zou doen". "U bent verplicht mijn commando's op te volgen!" Maar dat wisten wij wel beter! Ik riep "jongens inpakken!" Iedereen ging de kerk uit met al zijn bagage en wij lieten de kapitein woedend achter. Dat was eigenlijk onze eerste kennismaking met de Nederlandse soldaten. Maar wij moesten natuurlijk onderdak hebben. Er stond ergens een vrij groot hotel, waarvoor een bord hing "alleen voor krijgsgevangenen". Daar moesten wij dus zijn en wij stapten binnen. Nu was dat hotel van binnen enorm beschadigd, het dak was er ook half af. Maar het was er vrij ruim en wij merkten dat er honderden zo geen duizenden mensen waren ondergebracht.

Geen enkele Hollander, maar gevangenen uit bijna alle Europese landen. In de gangen lagen zij op de grond, met als kussen hun jassen. Naast elkaar, er was geen ruimte voor een klein kind, laat staan voor ons zesendertigen. Wij gingen naar boven, maakten elke deur open, maar ook alle kamers waren propvol. Maar er waren toch enkele jongens die onderdak vonden. Op de grond in de kamers, kortom, als er maar ligruimte was. Deze slaapplek werd alleen maar aangegeven door er bijvoorbeeld iets neer te leggen, een jas of zo iets dergelijks. Het was natuurlijk wel dan een nadeel, dat je je spullen moeilijk alleen kon laten bij al die honderden vreemden die daar rond liepen. Wel vertelde ons een sergeant dat krijgsgevangenen niets van elkaar zouden stelen, maar erg veel vertrouwen hadden wij daar toch niet in. Daarom bleven de meeste jongens maar bij hun spullen. Zeker een uur bleven Hans en ik het hotel doorlopen om een plaatsje te vinden. Alle etages elke deur maakten wij open en wij hadden geluk, ik maakte een deur open en daar lagen twee van onze eigen jongens, ieder op een eenpersoonsbedje. Het was een heel klein kamertje, maar er stonden toch twee bedden en een paar stoelen. Jongens zei ik "Jullie gaan samen in een bedje en wij pikken het andere" en dat werd gedaan. Wij hadden dus wel een klein, maar toch een echt bed om op te slapen. Zelfs een deken lag er op elk bed. De jongens waren niet van plan de kamer af te gaan, dus zetten wij ons materiaal boven op ons bed en gingen nog wat de hort op. Het was nog licht, dus daar wilden wij van profiteren. Kevelaer lag enorm in puin. Overal hingen bordjes aan de resten van puinhopen en huizen, waarop stond "voorzichtig boobytraps, reeds zoveel doden". Later hoorden wij dat er enorm veel mijnen waren achtergelaten, bijvoorbeeld op wc's en zelfs was er een geplaatst onder een Amerikaans lijk. Bij de minste beweging die gemaakt werd, ploften die dingen uit elkaar met de nodige gevolgen hiervan. Wij kwamen bij een huis waarvan de gehele voorgevel was weggeschoten. De kamers waren dus van de straat af te zien. Wij stonden met aandacht te kijken en Hans zei toen "Ik zou best eens op die eerste etage willen gaan, daar in die bibliotheek". Een voordeur stond open en er liep een helemaal beschadigde trap naar boven. Wij besloten het te wagen. Bij nader inzien hebben wij ons leven gewaagd, maar alles liep goed af en wij kwamen dus in een heel mooie kamer, geheel gevuld met boekenkasten. Er waren prachtige boeken in, antieke boeken zelfs.

Heel rustig gingen wij alles bekijken. Hans had in hoofdzaak interesse in een prachtige staande klok. Hij vertelde mij, dat hij thuis ook zo'n klok had en dat hij ging proberen een atlas beeld, boven op de klok, eraf te halen en die mee te nemen voor de klok van zijn huis. Maar de klok was erg hoog, zodat zelfs lange Hans er niet zomaar bij kon komen. Hij stapelde wat boeken op, hele grote boeken, ik hielp hem er op en hij ging aan het beeldje staan te wurmen. Hij kreeg het natuurlijk heel moeilijk los, want hij had geen materiaal. Alleen een zakmes en een briefopener die in de kamer gevonden waren. Hij was daar lang mee bezig en ik bleef in de boeken snuffelen toen er plotseling een harde klap viel. Ongelooflijk, direct dacht ik aan een boobytrap. Door de enorme klap was Hans van de

stapel boeken afgevallen en ik zat op de grond. Het bleek dat er een ontploffing was geweest in het huis er vlak naast. En het belendende huis stond ogenblikkelijk in lichter laaie. Hans was behoorlijk beschadigd, had een dikke hand en was wit van de schrik. Ikzelf zal er ook wel niet zo rooskleurig hebben uitgezien, maar ik mankeerde niets. Wij zagen de vlammen van het huis naast ons en Hans wilde de boeken weer opnieuw gaan stapelen om het beeldje los te maken, maar ik zei dat ik geen seconde meer daar bleef, want er zou zo wel weer iets ontploffen. En Hans ging met moeite met mij mee, want hij wilde nu eenmaal zo graag die klok verfraaien bij hem thuis.

Toen wij buiten kwamen zagen wij dat er al tientallen mensen, allemaal soldaten, stonden te kijken en al begonnen waren de brand tot staan te brengen. Wij gingen maar door en beefden beiden nog een beetje. Wij gingen nog enkele straten door en kwamen voor een geheel onbeschadigd café. Er hing een bordje voor waarop te lezen stond "Regiment Nr. zoveel, Scottish". Er was duidelijk aangegeven dat dit gebouw alleen voor Schotten toegankelijk was. Nu hadden wij een Schotse uitrusting, wel niet helemaal compleet, maar alleen een kniesoor die kon zien dat wij geen compleet Schots uniform droegen. Zullen wij het gokken? Natuurlijk stemde Hans in met mijn voorstel. Wij dus naar binnen. Nu was daar binnen met een soort afschutting aangegeven hoe je moest lopen. Iedereen die dus binnen kwam moest in de rij gaan staan en langs het buffet lopen waarachter twee mannen serveerden. Voor ons stonden een man of zes en daar gingen wij dus achter staan. Iedereen die bij het buffet kwam vroeg hetzelfde: Thee, cake en sigaretten. Zij kregen dit allemaal. Alleen betaalde iedereen en wij hadden natuurlijk geen benul hoeveel wij moesten betalen. Wij hadden wel wat Marken bij ons en die haalden wij tevoorschijn. Ik was het eerste bij de buffetbaas en zei "sigaretten". Hij gaf mij 10 Woodbines. Direct daarop zei ik "Thee and Cake". Een kop thee met daar bovenop een stuk cake stond direct voor mij. Ik pakte het weg en toen zei de man achter het buffet "vergeet je niet te betalen?" Hoeveel is dat? Ik verstond hem niet, maar legde wat Marken voor hem neer. Heel verbaasd zei de man "Ik moet ons eigen geld hebben, niet die vuiligheid". Maar ik heb niet anders, antwoordde ik. Ik hield de achter mij staande mensen schijnbaar op en er was een soldaat naast mij komen staan. "Moeilijkheden?" vroeg hij. Ik vertelde hem dat ik geen goed geld had en mijn vriend ook niet. "Loop maar door, ik zal wel voor jullie betalen!" Ook Hans kreeg zijn thee, cake en sigaretten en wij waren dus binnen en voor de verleende hulp de soldaat reusachtig dankbaar. Wij gingen aan een tafeltje zitten en genoten van onze thee, maar nog meer van de cake. Dat hadden wij in jaren niet meer gezien, laat staan geproefd. Het was een lang en smal café en dicht bij ons stond een piano, waarop een jongen met een hand zat te tingelen. Zeer tot verveling van andere jongens, maar bij bleef door klungelen. Ik zei aan Hans, dat als ik de kans zou krijgen achter die piano te komen ik eens een vertoning zou ten beste geven. Uiteindelijk stopte de jongen met spelen en ik ging langzaam naar de piano, opende die weer, ging op de kruk zitten en sloeg een akkoordje aan. Het ging niet zo gemakkelijk, maar het werd wel stil in het zaaltje. Ik dacht het toch maar te gaan proberen en begon een oude song te spelen. Hans had zijn stoel naast de piano geschoven en glom van plezier. Intussen waren er ook enkele jongens om mij heen komen staan. In die tijd dat ik het speelde was de jongen weggegaan en had voor mijn gehaald 10 sigaretten en thee en cake. Hij zette het op de piano en op mijn verzoek topte Hans het pakje sigaretten in zijn zak. Ik bleef doorspelen en voelde dat ik er ook steeds weer beter in kwam. Iedere jongen die mij iets vroeg te spelen en aan zijn wens voldaan werd, gaf mij hetzelfde, dus cake, thee en een doosje Woodbines. En het waren er velen die mij iets vroegen. De piano was helemaal gegarneerd met kopjes thee. Hans was aan het

verzamelen. Wij konden moeilijk alle thee opdrinken en ook nog de stukken cake verorberen. De cake werd door Hans opgestapeld en hij zei mij dat hij die wel mee zou nemen en om papier aan het buffet vragen. Onze zakken puilden uit van de sigaretten. Een jongen vroeg mij iets te spelen en ik begreep niet wat hij bedoelde. Je bent toch in ons leger, dus dan moet jij dit kennen. Waarschijnlijk had hij een speciaal Schots liedje gevraagd. Ik zei dat ik het niet kende en dat hij het maar even voor mij moest zingen. Hij zong het en ook dat had ik nog nooit gehoord. Ik werd er toch wel een beetje verlegen onder. Maar ik had een goede inval en zei hem "Listen! Ik ben niet in het leger, ik ben een krijgsgevangene die dit uniform heeft gekregen". Zijn hele gezicht klaarde op en toen zei hij "Dat vind ik nog veel mooier!" Mag ik mijn trompet gaan halen?

Dan kunnen wij misschien samen spelen. Natuurlijk mocht hij dat. Hij kwam enige minuten later terug met een trompet. Intussen had een ander mij gevraagd of hij zijn slagwerk mocht halen en weer een ander zijn gitaar. Kortom, toen wij zo een uurtje of wat aan het spelen waren, was er een compleet orkest en wij hadden de grootste lol en iedereen had plezier in ons.

Er werd gezongen er werd zelfs gedanst, maar tegen 24.00 uur moesten wij stoppen. Wij hadden een reusachtig gezellige avond gehad en waarbij waren wij volgeladen met sigaretten en cake. Iets beters was er voor ons niet denkbaar. Ja, wij zouden ervoor zorgen dat wij de volgende avond weer aanwezig zouden zijn, iedereen van ons orkestje zou dan met instrumenten komen.

En wij gingen naar ons hotel. Bij de ingang kregen wij beiden een soort waxinelichtje want er was geen licht in het hotel en wij gingen dus naar de derde etage, waar onze kamer was. Alles was daar gelukkig nog aanwezig en wij gaven ons gezelschap dat door ons wakker was geworden, beiden wat cake en een pakje sigaretten. Hans en ik kropen in het smalle bed. Wij waren nog een beetje aan het nakletsen ook met de jongens in het andere bed, toen de deur open ging. Iemand met een lantaarn kwam binnen met twee meisjes, gekleed in uniform en zei in het Engels "Die meisjes moeten vannacht hier slapen" en trok de deur weer dicht, de meisjes achterlatend.

Ook zij hadden een paar kaarsjes brandend in de hand en wij zaten natuurlijk alle vier rechtop in bed. Plotseling zei Hans: NSB'ers, hé? Toen een van de meisjes antwoordde "Dat gaat je geen sodemieter aan" wisten wij meteen dat Hans raak had geslagen. Daarop zei Hans "Gaan jullie maar op de grond liggen, want in mijn bed komt geen NSB-hoer". Dat zullen wij dan zien, zei de brutaalste en tevens de dikste van de twee. Heel demonstratief ontstaken de meisjes ook onze kaarsjes en bonnen zich uit te kleden. Zij pakten een soort nachtopon en die ging over hun blote lichaam. Beiden zorgden ervoor dat wij hun goed konden bekijken. Toen de dikste van het tweetal haar nachtkleding aan had, gaf zij een ruk aan de dekens en stapte het bed in. Eigenlijk ging zij boven op ons zitten, dus moesten wij wel wat ruimte maken. Zij lag net zo lang te wurmen tot zij in het midden lag, met als resultaat dat Hans zowat buiten bed hing en ik zowat doodgedrukte werd tegen de muur. Heel wat praatjes had die meid, zoals fijn, hé?

Weer een vrouwenlijf tussen jullie in te hebben. Hans maakte ruzie met haar, schold haar steeds uit voor moffenhoer en als zij hem zou aanraken zou hij haar van kant maken en het enige wat ik haar zei was "Sodemieter op". Wat wij wel bemerkten was, dat in het andere bed alles goed ging en dat zij daar me hun gezelschap de grootste lol hadden. Toch zijn wij gedrieën in slaap gevallen en toen wij wakker werden om een uur of zes was Hans al weer aan het ruzie maken met onze bedgenote. Er was veel lawaai in het hotel en wij wisten natuurlijk niet wat er aan de hand was.

Hans ging het bed uit, stapte in zijn bovenbroek nadat hij eerst was uitgescholden door het meisje "Ouwe zak, enz." Speciaal omdat hij een lange onderbroek aan had. Maar enige minuten later kwam hij terug in de kamer en zei "Jongens eruit, er is vandaag transport naar Holland voor ons". Nooit hebben wij er korter over gedaan ons aan te kleden. Ik geloof dat wij in drie minuten reisvaardig waren. Wasgelegenheid was er totaal niet, alhoewel beneden toch wel bakken water waren neergezet maar daarvoor was nu toch geen tijd meer. Wij stonden om 07.00 uur gekleed en wel voor het hotel, met de beide meisjes die angstvallig bij ons bleven. En inderdaad, er stonden vrachtwagens met banken langs de kant. Er waren chauffeurs van de Irene Brigade en die vertelden ons, dat wij naar Eindhoven zouden gebracht worden. Het laat zich moeilijk beschrijven hoe gelukkig wij allemaal waren toen wij dat hoorden. De meisje klommen met ons in dezelfde wagen en zaten dus knus tussen ons in en hadden grootste woord. Natuurlijk waren zij zeer populair al was het allereerst maar, omdat het gros van ons in jaren geen vrouw in zijn buurt had gezien, noch gesproken, noch beroerd. Zij lachten om alles wat zij vertelden. Tegen een van de jongens zei Hans, "die hier is met een hoop moffen naar bed geweest en zij zijn landverraadsters". Een van de jongens antwoordde : "Maar zij hebben echte tietten" en dat was dan de hoofdzaak. Maar lang duurde het niet, of zelfs de twee meisjes werden met rust gelaten, want iedereen keek rond, al was er niet veel uitzicht uit onze vrachtwagens. En iedereen was nerveus omdat Holland elke seconde dichterbij kwam. Af en toe moesten wij stoppen voor controle van de M.P., maar enige uren later naderen wij toch de Nederlandse grens en het was voor ons allen een grote sensatie dit mee te mogen maken. Aan de grens maar een heel kort oponthoud en uiteindelijk werden wij afgeleverd aan de Philipsfabriek in Eindhoven. Een comité van ontvangst was daar aanwezig en wij maakten voor het eerst kennis met de B.S. (Binnenlandse Strijdkrachten) die daar de hele leiding in handen had. Het eerste wat een van het ontvangstcomité deed, was naar de beide meisjes die bij ons waren, toegaan en vragen hoe zij bij ons in de wagen kwamen. Hans bemoeide zich er ogenblikkelijk mee en zei dat het moffenhoeren waren. Zo, antwoordde de man, zit het zo? En tegen de meisjes "Hoe bent u aan dit uniform gekomen?" Gekregen van de Canadezen, antwoordde een van de meisjes. "Wilt u dat onmiddellijk uittrekken!" Zeker hier? "Direct!" En zo goed waren zij niet, of zij deden onder grote hilariteit van de jongens hun jacks, en rokken uit. "En nu heb ik een paar prachtige mooie jurken voor jullie!" Zij moesten toen een paar gestreepte jurken aandoen, zoals die gedragen waren in de concentratiekampen. En zij moesten toen met een van de mannen mee, die beloofde hun aan het werk te zullen zetten. Wij moesten mee het gebouw in voor dokterscontrole. Iedereen moest door enige artsen nagekeken worden; vooral op luis waren zij uit. Toen iedereen onderzocht was, kregen wij allemaal in de broek en onder het hemd een lading (DDT) poeder gespoten. En wij moesten mee met een paar heren. Wij kwamen in een heel grote zaal, waar naast elkaar bedden stonden. Bedden met echte witte lakens en dekens. Zoeken jullie maar een plaatsje uit en alle bagage zetten jullie maar naast of onder de bedden. Wij werden nog man voor man weggehaald voor persoonlijk onderzoek. De man waar ik bij kwam vroeg mij van alles. Hoe ik krijgsgevangene was geworden, waarom ik mij toentertijd gemeld had en hoe de behandeling was geweest, enz., enz. Toen hij hoorde dat ik eigenlijk ondergedoken was geweest in Duitsland was hij spoedig tevreden en vertelde mij allereerst dat ik nog niet naar Amsterdam kon gaan, want de provincies Noord en Zuid Holland waren nog niet bevrijd. U wordt dus in een of andere kazerne geplaatst, of u moet familie hebben wonen in Brabant, Zeeland of Limburg. Direct antwoordde ik, dat ik familie had in Brabant, in Breda. Dat is dan mooi, daar kunt u

heengaan. Dat was dan afgesproken en ik vertelde dat natuurlijk direct aan mijn vriend Hans. Ik sprak meteen met hem af, dat als hem gevraagd zou worden of hij familie had, hij dan ook direct moest zeggen dat hij ook familie had in Breda en ik gaf hem, direct het adres. De straat wist ik niet meer precies, maar het was een bioscoop dus voor iedereen gemakkelijk te vinden. Geen vijf minuten was ik terug in de zaal, of door de luidspreker werd geroepen "Wil de heer H. Kroonenberg, nummer 103169 zich naar het station begeven, zijn trein naar Breda vertrekt over tien minuten".

Ik pakte mijn spullen, zei Hans niet te vergeten zich naar Breda te begeven, als hij de kans kreeg, en rende met Hans naar het station. Kaartjes had ik niet nodig en inderdaad stond er een trein gereed, die naar Roosendaal zou rijden via Tilburg en Breda. Ik ging in de derde klasse zitten en bezette daar de laatste plaats. De hele trein was afgeladen vol. Maar ik had een zitplaatsje en van het moment dat ik binnenstapte was ik de bezienswaardigheid van de coupe. Iedereen vroeg mij, wat ik was en hoe ik het had gemaakt en of de moffen geen rotzakken waren. Enfin, iedereen wilde alles van mij weten. Nog voordat wij vertrokken kwam er op een andere baan heel langzaam een trein binnen lopen. Die bleek vol te zitten met Duitsers op weg naar hun Heimat. Ze stonden in goederenwagons voor de kleine raampjes en voor de open geschoven deuren. Ongelooflijk hoe mijn coupe-medereizigers begonnen te schelden op de moffen. Hier maakte ik eigenlijk voor het eerst kennis met de haat waarmee de moffen bekeken werden. Geen van de Duitsers zei iets terug en ze waren waarschijnlijk blij dat zij voor niemand van ons bereikbaar waren. Dat duurde zeker een minuut of tien en de Hollanders bleven maar schelden en razen tegen de moffen.

Uiteindelijk vertrokken wij en begonnen de medepassagiers weer te kletsen. Hoe het met eten was geweest, enz. Ik antwoordde op alles heel vaag. Veel vragen drongen niet eens tot mij door, want ik was nogal zenuwachtig door de idee, dat ik denklijk spoedig weer oude vrienden van mij zou ontmoeten. In Duitsland had ik in een krant gelezen dat de man des huizes gedurende de oorlog was overleden.

"Wij hebben nog steeds honger hier in Brabant". Toen ik antwoordde dat zij toch allang bevrijd waren, kwamen de tongen pas goed los. Wij krijgen alles nog steeds op de bon en lang niet genoeg en er is reuze gebrek aan bijvoorbeeld zeep. "Aan zeep?" Nou, daar kon ik hun wel aan helpen. Ik had zelf zo'n tien stukken zeep in mijn bagage. Elk van de vier vrouwen in de coupe gaf ik een stukje zeep. En alle mannen waren dolgelukkig met een pakje Woodbines. Ik ben er nog van overtuigd dat ik de grootste weldoener leek van de hele trein. Niemand geloofde meer dat ik niet meegevochten had. Maar dat interesseerde mij weinig. Het enige waar ik naar verlangde was naar rust en met rust gelaten te worden. Maar geen ogenblik werd ik met rust gelaten en toen in Tilburg enige mensen waren uitgestapt en er nieuwe reizigers binnen kwamen begonnen die alweer direct mij te vragen wat en wie ik eigenlijk was. Gelukkig kwamen wij na een half uurtje in Breda aan. Ik stapte uit en iedereen wenste mij het allerbeste, enz. Nu had ik veel bagage, een zware rugzak en een soort kistje, maar ik nam alles mee en ging Breda in. Nu had ik de weg van het station naar de bioscoop honderden malen gelopen en ik wist allereerst dat ik een parkje door moest. Ik ging dit parkje in en merkwaardiger wijze stond ik plotseling voor een bioscoop, maar het was niet de bioscoop waar ik moest zijn. De naam van de bioscoop was Luxor en ik moest in het Casino zijn. Verbaasd stond ik naar het woord Luxor te kijken, maar daar vandaan wist ik weer direct de weg. Ik moest een smal straatje doorlopen en ja, daar lag Casino.

Ik stond voor de deur gewoon te trillen. Ik belde en het bekende zoemgeluid klonk. Ik duwde de deur open en boven stond mijn beste vriend. Hij keek eens en riep toen

"Herman!" en viel bijna van de trap af om mij te verwelkomen. In het trapportaal stonden wij beiden te huilen.

Maar ik moest natuurlijk mee naar boven, waar ik ook een goede vriendin van mij trof, de schoonmoeder van mijn vriend. Sprakeloos waren de mensen toen ik daar binnen kwam, want er zaten ook een paar Engelse officieren en wat andere mensen die ik vaag kende. Nou, ik moest vertellen en veel vragen beantwoorden en ik vroeg natuurlijk ook heel veel. Allereerst vertelde ik mijn avonturen in de trein en toen ik vertelde dat ik zeep en sigaretten had weggegeven, verklaarden zij mij allemaal voor gek, want daar was nog reuze gebrek aan.

De jonge vrouw (mijn vriend's vrouw) was nog niet aanwezig en toen wij de buitendeur hoorden openen stelde ik voor dat ik met mijn rug naar de deur zou gaan zitten, tot zij zou merken wie ik was. Doordat er in de bioscopen films en revues werden gegeven voor het leger, waren soldaten geen vreemden in dit huis. Zij stapte de kamer binnen en ik zat dus met mijn rug naar haar toe. Zij liep op mij af om te kijken wie ik was en het enige woord dat zij uit kon brengen was "Herman!" Nog nooit heb ik iemand zo wit zien worden en ik dacht dat zij van haar stokje zou gaan, maar dat gebeurde gelukkig niet. Zij omhelsde mij en wij gaven de tweede huilbui ten beste. De andere mensen gingen weg en toen wij met zijn vieren waren, vertelden mijn vrienden mij dat het nog lang niet goed was met eten, enz. En als zij geen voorstellingen hadden voor de Amerikanen, zouden zij lang niet genoeg gehad hebben. Ik haalde mijn bagage tevoorschijn en zei dat ik ook veel bij mij had wat zij goed zouden kunnen gebruiken. Ik had wat zeemleren lappen, veel zeep. Zelfs wat chocolade en zette dit allemaal op tafel. Vooral de zeemleer was een reuze verrassing voor hun. Ook de grote bus corned beef was zeer welkom. Ik werd hartelijk bedankt en allereerst vroegen ze mij of ik niet eens lekker in bad wilde. Ik vertelde dat ik geen ander ondergoed had, maar dat was geen bezwaar, ik zou intussen wel ondergoed van mijn vriend krijgen. Ik ging dus naar boven en ik kreeg weer mijn oude logeerkamer, waar alles nog hetzelfde was gebleven. Een bad deed mij zeer goed en als ondergoed had ik nog steeds het door mij gestolen hansop van mijn oude baas in Uelzen. Later, toen die hansop aan de drooglijn hing, bemerkte ik pas hoe groot dat ding was en begreep ik niet hoe ik dat had kunnen dragen zonder daar last van te hebben gehad. Iedereen die naar die hansop keek barste uit in lachen, zo verschrikkelijk groot was dat ding. Die avond namen mijn vrienden mij mee uit eten in een bevriend restaurant, waar ik asperges kreeg. Het is moeilijk te beschrijven wat er door mij heen ging. Ik was dat alles in die twee jaar geheel ontwend en boter en ham en niet te vergeten asperges waren voor mij dingen uit een andere wereld. Iedereen vertelde zijn oorlogsavonturen en ook over het overlijden van de man des huizes en de avond vloog om. Om een uur of 23.00 kon ik mijn ogen bijna niet meer open houden van de slaap en ging naar boven. In mijn eentje heb ik nog lang in de logeerkamer zitten piekeren, voor ik in bed stapte. Uren duurde het voor ik in slaap viel en de sensatie van weer tussen twee lakens te liggen en een heerlijk bed onder mij te voelen was enorm. Voor mij, die enige jaren op keiharde bedden had geslapen was het bijna te zacht om te liggen. Toen de oude mevrouw 's morgens mijn kamer in kwam met een blaadje waarop brood en thee en een gekookt ei, kwam alles bij mij los en had ik een verschrikkelijke huilbui. Waarschijnlijk voelde de vrouw met mij mee, want zij zei niets en ging op de rand van mijn bed zitten meehuilen. Toen ik wat bedaard zei ze tegen mij, dat dit mij waarschijnlijk goed had gedaan. En het was zo! Met een soort geluksgevoel pelde ik mijn eitje en durfde daar bijna niet in de happen. Ik geloof nooit dat ik ooit heerlijker had gegeten dan die eerste maaltijd in bed.

Wij gingen door de stad wandelen, de oude mevrouw en ik. Op een gegeven moment zagen wij een Poolse soldaat met een meisje lopen. Mevrouw R. liet mij los (wij liepen gearmd) en stevende op het stal f. Tegen de Pool zei zij in het Duits "Weet je dat die meid een moffenhoer is geweest en dat zij met iedere mof naar bed is geweest?" De Pool begon te lachen en antwoordde "Mevrouw, liefde is internationaal" en lachend lieten zij haar staan. Zij was razend en reusachtig verontwaardigd, maar ik zei haar dat zij het maar moest vergeten. Toen wij thuis terug kwamen ging ik met mijn vrienden ook weer de stad in op weg naar de tweede bioscoop, die zij in dezelfde stad exploiteerden. Breda was bevrijd door de Polen en er liepen daar velen van rond. Toen wij in de andere bioscoop waren, kwam ook de oude mevrouw weer binnen en zei mij dat er een heel lange soldaat bij haar was gekomen en die had gezegd dat ik hem uitgenodigd had in Breda te komen slapen. Dus Hans was ook aangekomen. Iedereen vond mij reusachtig brutaal om iemand uit te nodigen, maar zij waren er spoedig mee akkoord. Ik ging direct met de oude mevrouw terug naar huis en was toch wel weer erg blij mijn vriend Hans te zien. Wie wist in het begin ook niet wat hem overkwam, want beiden werden wij reusachtig verwend. De vriend van mij gaf ons zelfs ieder een doos met 50 Goldflake. Dat was een cadeautje van enorme waarde in die tijd. Wij spraken met elkaar af daar heel zuinig mee te zijn. Trouwens ik had de idee dat een normaal mens met de beste wil ter wereld niet door een doos van 50 sigaretten heen kon komen. Hans zei al direct "Die vriend van jou gooit zulke enorme peuken weg, ik heb alles uit de asbak gevist en die zal ik bewaren". Ik vertelde hem dat die sigarettenzorgen nu wel achter de rug waren, maar hij bleef de dagen dat wij daar waren de asbakken leeghalen. Maar intussen was er toch wel veel tekort, in hoofdzaak natuurlijk eetwaren. Maar echt gebrek hadden wij als krijgsgevangenen nooit gehad en wij konden ons niet voorstellen dat je bijvoorbeeld niet overal in Breda eetwaren zou kunnen krijgen. Toen ik dat zei, zeiden mijn vrienden mij dat ik met Hans maar eens moest proberen wat los te peuteren, wat dan ook. Nou, wij gingen beiden dus een aantal winkels binnen, maar zelfs in onze soldatenkleren konden wij geen eetwaren krijgen. Geen vlees, geen kruidenierswaren. Iedereen vertelde ons, dat zonder bon hiervan geen sprake kon zijn. Teleurgesteld kwamen wij weer thuis terug. Wat ik de eerste nacht had meegemaakt, maakte Hans nu mee. De sensatie van tussen lakens liggen, een bad, ontbijt op de kamer. Voor wij gingen slapen lagen wij te kletsen en te roken. De volgende ochtend, bij het opmaken van de bedden, bleken er behoorlijke brandgaten in de kostbare lakens te zijn gebrand en wij kregen daar menig verwijt over. Een bekend feestgebouw in Breda was restaurant voor soldaten geworden en Hans en ik besloten daar eens te proberen om wat eetwaren te pakken te krijgen. Wij kwamen zo tegen twaalf uur dit gebouw binnen en het bleek enorm groot te zijn. In de schouwburgzaal waren allemaal tafeltjes gedekt en daar zaten honderden soldaten te eten. Aan een van de weinige tafels die vrij waren gingen wij zitten. Een meisje kwam naar ons toe en vroeg wat wij wilden drinken of eten. Allereerst vroeg ik wat er te eten was en zij antwoordde "Vlees, aardappelen en groente of stampot, soep voor en gebak na". Wij antwoordden eerst in Engels, omdat de serveerster ons ook in het Engels had aangesproken. En toen zei zij ons, dat zij Hollanders onder geen beding mocht bedienen, omdat dit restaurant was gereserveerd voor geallieerde strijdkrachten en niet toegankelijk was voor Hollanders, ook geen soldaten. Wij vertelden dat wij ruim twee jaar gevangen hadden gezeten in Duitsland en zij met moeite, zou ons dan toch maar bedienen, maar wij moesten wel Engels tegen haar spreken, anders werd zij gesnapt. Dat was dan afgesproken. Toen we vroegen wat zij ons kon aanbevelend om te eten zei ze dat het beste was; soep, aardappelen en twee soorten groenten en als toetje konden wij kiezen

tussen gebak en pudding. Per dinertje zou dat kosten een cent of zestig. Wij bestelden dit dan maar en wij aten daar werkelijk heerlijk. Het was die dag onze tweede warme maaltijd, maar niets lieten wij over en het smaakte ons heerlijk. Toen wij als toegerecht een gebakje kregen, vroeg ik haar of ik nog wat extra gebak kon bestellen. Ik wilde namelijk proberen wat mee te nemen voor onze gastfamilie. Ja, dat kon dan wel en de gebakjes kostten tien cent per stuk. Zonder blozen bestelde ik als extra toetje tien gebakjes. De serveerster maakte bezwaar tegen zo een bestelling, maar ik drukte het er toch door en zij bracht een bord, waarop tien gebakjes. Ik vroeg of zij wat servetjes kon geven, maar die waren er niet. Hoe moesten wij die lading gebak meenemen? Wij besloten die in te pakken zo goed als het ging in onze zakdoeken. Onze gastfamilie beweerde altijd dat het vieze zakdoeken waren geweest, maar dit was volgens ons toch niet zo. Wij rekenden af en gingen in looppas naar huis. Met zo'n aantal gebakjes werden wij daar natuurlijk prima ontvangen. In die tijd was een taartje, ook in het al ongeveer negen maanden bevrijde zuiden van het land, een grote attractie en vieze zakdoeken of niet, ze werden met smaak opgegeten. Meteen werd besloten dat wij ook de volgende dag in de kantine zouden gaan eten. Wij zorgden er voor bij hetzelfde meisje te gaan zitten. Zij had ons direct in de gaten en vond ons reuze brutaal, dat wij weer terug waren gekomen, maar zij bediende ons vlot. Die avond aten wij soep met een spaghetti schotel, natuurlijk met nagerecht. De tweede avond dat we daar waren speelde een groot orkest op het toneel. Nu zaten wij wel erg achter in de zaal, ver van het toneel, maar ik meende toch de dirigent daar te kennen. Toen ik even dichterbij ging kijken bleek het inderdaad een goede vriend van mij te zijn. De man leidde het orkest en was tevens bioscoopexploitant in Breda. Ik ging naar onze tafel terug en zei tegen Hans, die dirigent, die ken ik. Waarop Hans antwoordde "Jij zult hem niet kennen!" Ik zei hem weet je wat, als wij gegeven hebben dan gaan wij even achter het toneel en ik vraag of ik hem spraken kan. Je zult zien hoe blij die man zal zijn als hij mij ontmoet. Zo gezegd zo gedaan. Wij hadden het nagerecht nog niet gekregen toen er pauze voor het orkest was. Het gordijn ging dicht. Ik vond dat mijn kans en ik ging meteen naar het toneel. Een zijdeur moest ik eerst door om er te komen, maar ik kwam op het toneel en daar zaten de orkestleden met hun dirigent een sigaretje te roken en koffie te drinken. Het verbaasde gezicht van mijn kennis zal ik nooit meer vergeten. Toen hij mij herkende sprong hij van zijn stoel op en riep "Herman!, wat heerlijk dat ik jou weer zie!" Hij omhelsde mij en ik kon mijn tranen bijna niet meer binnen houden. Toen gebeurde er iets merkwaardigs, een Amerikaanse officier kwam het toneel oprennen en riep "It's over. It's over!" Open het gordijn. Wat is over? De oorlog! Duitsland is gecapituleerd. Wij gaan naar huis. Dat was op het toneel natuurlijk een reuze consternatie. Mijn vriend was direct naar het orkest gerend en riep het volkslied! Eerst het Amerikaanse, Engels en dan het Hollandse. Iedereen zat spoedig op zijn plaats met instrument en het gordijn ging open. Het orkest begin het Amerikaanse volkslied te spelen en ik bleef op het toneel staan. De officier had de microfoon gegrepen en stond met tranen in zijn ogen te roepen "Het is voorbij! Duitsland heeft zich onvoorwaardelijk overgegeven". Daarna ging hij in de houding staan en liet de tranen de vrije loop, waarin geassisteerd door mijn persoontje. Er brak een tumult los in de kantine; gewoon angstig. Tijdens het volkslied was het nog rustig geweest, maar toen dit afgelopen was iedereen scheen op slag krankzinnig te zijn geworden. Er werd met glazen, met koppen zelfs met hele flessen drank gegooid. Het was levensgevaarlijk van het toneel af te gaan. Alle stoelen en tafels werden omgegooid, kortom: de hel was losgebroken. Hans, die er tussen zat was naar de uitgang gerend en toen het iets bedaard was zag ik ook kan de uitgang te bereiken. Stevig had Hans een stel taartjes in zijn hand,

waarvoor wij een theedoek hadden meegenomen. Onderweg naar huis spraken wij natuurlijk er over dat nu de kans om naar huis te gaan enorm was gestegen. Thuis wisten zij het al en er was natuurlijk een reuze stemming. Mijn gastvrouw was in het bestuur van de buurtvereniging en had iedereen opgeroepen om feest te vieren in de straat waar de bioscoop stond. Een buurman had een radiozaak en die was al bezig een luidspreker op te hangen om via deze luidspreker muziek te laten spelen in de straat. Het was overal blijdschap en vreugde. De vlaggen gingen uit en de mensen liepen al te hossen op straat. Ook bij ons in huis heerste natuurlijk grote vreugde en ook zij waren verheugd dat nu de kans groot was dat wij weer bij onze families terug konden keren. Toen ik naar Breda door de militairen was verwezen, was mij erbij gezegd dat ik om de twee dagen mij moest melden in de zogenaamde klooster kazerne en dat besloot ik maar diezelfde dag nog te gaan doen, want daar lag natuurlijk mijn kans om vervoer naar Amsterdam te krijgen.

Hans en ik gingen er heen, maar de bureaus waren gesloten en niemand kon ons helpen. Dus gingen wij onverrichter zaken terug, In Breda waren ook een paar huizen ingericht, kleine winkels meestal, waar een groot bord voor de deur hing "Phophy lactic". Hans vroeg mij wat dit betekende en ik legde hem een en ander uit. Hans wilde wel graag voor thuis wat van de gummiwaren hebben, maar hij durfde die zaken daarvoor niet te vragen. Op zijn verzoek ging ik een van die winkels binnen en kwam daar al snel met de gevraagde gummiwaren naar buiten. Alles werd gratis verstrekt. Hans was mij in elk geval zeer dankbaar voor. Toen wij van de kazerne terug kwamen was er al muziek in de straat. Er werd bij gedanst en thuis waren al buurtgenoten en andere Bredanaars aanwezig om mee te feesten. Het werd steeds drukker op straat en daar alles praktisch bij ons voor de deur gebeurde, hadden wij er een mooi gezicht op. De ramen waren allen opengeschoven en wij hingen met de andere gasten uit de ramen, allereerst om vooral niets te missen van de feestvreugde. Toen er een wals gespeeld werd vroeg ik de oude mevrouw ten dans. Zij had er wel zin in en wij gingen naar beneden om te dansen, natuurlijk onder grote hilariteit van niet alleen de buurtbewoners, maar ook van onze vrienden die uit het raam hingen. Maar het ging prima en iedereen had er lol in. Wij gingen weer naar boven en daarna danste ik nog eens met een kennisje van ons allen, een knap meisje dat verloofd was met een Poolse soldaat, die ook in ons gezelschap was. Toen ik weer eens uit het raam hing, zag ik een jongen in Amerikaanse kleding dansen, die mij bekend voorkwam. Ik keek goed en het bleek een oud schoolvriendje van mij te zijn. Ik zei dit tegen de jonge mevrouw, die antwoordde dat zal je wel weer fantaseren. En als je hem echt kent, waarom ga je dan niet naar beneden naar het toe?

Ik antwoordde haar "Als ik dat doe haat hij van zijn stokje van de schrik". Dat vond zij natuurlijk helemaal sterk overdreven, dus ging ik maar naar beneden. Ik liep tussen de dansende mensen door naar mijn kennis, klopte hem op zijn schouders en zei alleen maar "Maup".

Hij keek mij even aan, liet zijn partner los en riep "Herman!" en vlak daar achter zei hij "Jong, wat word ik beroerd". Ik nam hem onder mijn arm en zette hem neer op een vensterbank van de kosterij, die precies tegenover de bioscoop stond. Hij was lijkbleek geworden. Ik keek triomfantelijk naar boven en iedereen lachte, want het was waar: hij was dan wel niet van zijn stokje gegaan, maar was in elk geval beroerd geworden van de schrik zoals ik voorspeld had.

Toen hij weer helemaal opgeknapt was omhelsde hij mij en toen ik vroeg hoe hij in Amerikaans uniform kwam, bleek dat hij zich vrijwillig bij de Amerikanen gemeld had in België en zo hierheen was gekomen. Ik vertelde hem ion het kort mijn wedervaren en na een half uur ging ik weer naar boven. Nu was bij mijn gastheer alles in huis, behalve alcohol en daar bleek nu toch wel behoefte aan te zijn. Maar mijn vriend Jan had een goed idee. Wij zouden met z'n allen na een beterhammetje te hebben gegeten naar "De Kring" gaan, een katholieke sociëteit naast de deur, waarvan mijn vrienden lid waren, alhoewel zij niet katholiek waren. Toen iedereen naar huis was gegaan en wij ons botterhammetje hadden verwerkt gingen wij met z'n drieën, mijn persoontje, Jan en zijn vrouw. Hans zou later met de oude mevrouw komen als hun dochtertje zou slapen. Hans bleef dus de oude mevrouw gezelschap houden. Er waren een hoop mensen in de sociëteit die anders niet eerder vol was, dan tegen middernacht, maar er was nu eenmaal feest.

Nu had Jan mij al verteld dat daar best borrels waren te krijgen, maar dat die erg duur waren, tien gulden per stuk. Dus wij waren wel voorbereid op grote uitgaven. Maar wat deed Jan, die bestelde voor ons drietjes meteen dertig borrels. Zijn vrouw dacht dat hij gek geworden was, maar dat bleek toch niet het geval te zijn. In rijtjes van toen commandeerde Jan. De buffet chef was natuurlijk wel verbaasd over deze bestelling, maar deed zijn werk. Zette drie maal tien glaasjes voor ons neer op de toonbank en schonk deze vol. Zo zei Jan, nu drinken wij die achter elkaar op. Dat was natuurlijk onzin, maar wij begonnen toch op onze bevrijding te drinken en hadden al gauw drie borrels op. Net toen ik mij derde glas neerzette, werd ik op mijn schouders geklopt en stond achter mij een heel leuk knap meisje van een jaar of twintig. Ik vroeg of ik iets voor haar kon dien, waarop zij antwoordde "Ja, even met mij mee gaan". Daar was ik natuurlijk direct voor te porren. Ik gaf haar een arm en vroeg waarheen zij wou. "Achter" antwoordde zij. Wij gingen een achterzaal in en daar brandde geen licht. "Hier?" vroeg ik. "Nee, de volgende zaal". In de volgende zaal stonden twee biljarts en was het schemerlicht. "Hier?" vroeg ik "Ja!"

"En wat is er nu van uw dienst?" Ik wil dat u mij heel lang kussen gaat. Natuurlijk was ik stomverbaasd, maar ik voegde direct de daad bij het woord. Zij beantwoordde mijn kussen en ik begon mij wel wat op te winden. Toen ik waarschijnlijk naar haar zin, dan altijd, te ver ging zei zij "Nu moet u echt stoppen". Met tegenzin liet ik haar los. "En nu denkt u misschien dat ik een heel slecht meisje ben, misschien denkt u wel dat ik een hoertje ben, maar dat is echt niet zo, hoor.

Uw vriend Jan heeft mij gevraagd dit te doen. Hij zei mij "Mijn vriend is in twee jaar niet in aanraking geweest met een vrouw". En nu vind ik het fijn, dat ik de eerste ben geweest die u gekust heeft. Fantastisch vond ik het en ik was echt een beetje geroerd door het meisje. Wij gingen dus weer gearmd terug naar de sociëteit, waar wij door mijn vrienden met een hoeraatje werden ontvangen. En Jan vroeg mij hoe ik dat alles had gevonden. Naar waarheid antwoordde ik "moord!" intussen waren ook de oude mevrouw en Hans gearriveerd. Hans had mij al van enkele borrels afgeholpen. Iedereen werd langzamerhand dronken en ik heb nog enige malen gedanst met mijn : beginnelinge". Hans danste met een vriendin van haar. Zo af en toe kuste Hans dat meisje en werd ook beantwoord.

Nu zijn Brabanders, vooral als zij een borrel op hebben nogal zoenerig van aard. Ik was dat wel gewend, want ik kwam veel in Brabant voor de oorlog en had er honderden feesten meegemaakt.

Maar Hans dacht dat dit allemaal heel ernstig gemeend was, zei mij zelfs tussen de bedrijven door dat het meisje stapelverliefd op hem was. Jan lachte zich blauw toen ik hem dat vertelde en zei allen maar "Jammer voor Hans, dat dit vrouwtje getrouwd is en hij ook!"

Maar Hans was van het meisje niet weg te slaan. Hij gaf onze borrels weg en de oude mevrouw die intussen ook wat had gedronken zei steeds als zij Hans met het meisje zag zoenen "Hans maak mij niet te schande".

Wij hadden een reuze plezier die avond en nacht. De volgende morgen in bed begon Hans alweer over zijn "liefje" te spreken. Ik vertelde hem dat het meisje (de Brabanders kennende) hem allang vergeten was, dat zij getrouwd was enz. maar Hans geloofde dit niet en zei "Nou, ik weet waar zij woont en ik ga er straks heen kijken of ik haar tref". Ik zei hem nog dat als haar man thuis zou zijn, hij misschien van de trappen gegooid zou worden. Hij heeft mij in elk geval in de loop van de ochtend zo gek gekregen om naar de woning van het vrouwtje te gaan, maar hij durfde niet te bellen en heeft haar gelukkig niet meer gezien. Maar wij wilden ook nog naar huis en wij gingen dus amen maar weer naar de kazerne om te informeren of daar een kansje was. In de kazerne was de boel in rep er roer, want Prins Bernhard was daar in een helikopter geland en bezocht de kazerne. Ik zei tegen Hans, als ik die man te pakken kan krijgen zitten wij zo in Mokum. En wij dus op zoek naar Prins Bernhard. En jawel, achter de kazerne op een terrein waar de helikopter stond, zagen wij de Prins lopen met een paar officieren. Nu wist ik heus wel dat het een soldaat verboden is een hoge meerdere, laat staan een Prins, gekleed als hoofdofficier, aan te spreken, maar ik besloot de stoute schoenen toch maar aan te trekken. Ik ging vlak voor de Prins staan en ik salueerde. Hij groette terug en hij vroeg of hij iets voor mij kon doen. De andere officieren stonden er verstijfd van schrik naast. Ook vroeg hij van welk regiment ik was. Ik antwoordde hem dat ik krijgsgevangene was geweest en dat ik twee jaar weggeweest was en dat ik de kleren van het leger had gekregen in Kevelaer, enz., enz. Hij vond het reusachtig interessant. Maar wat kan ik voor je doen? Ik vertelde hem, dat ik Amsterdammer was en nu alles bevrijd was, ik graag naar mijn vrouw en kinderen terug wilde gaan. "Dat kan ik me voorstellen. Met hoe velen zijn jullie hier?" Ik vertelde hem dat het gros van de jongens in Weert was gelegerd, maar dat er hier genoeg Hollanders waren die graag spoedig naar huis wilden. "Goed, ik maak dat in orde". Morgen hebben jullie vervoer. Ik zal er voor zorg dragen dat er hier enige transportauto's naar Holland zullen vertrekken en dan gaan jullie maar mee". Hij sprak nog even met de officieren. Wij moesten even met hem mee lopen (alle officieren liepen achter ons aan) en in de kazerne werd hem een doos gebracht en gaf hij aan elk van ons een blikje sardines, een paar Rode Kruiskaasjes, een paar repen chocolade en twee pakjes sigaretten. "Voor onderweg" zei hij. Wij waren natuurlijk reusachtig versierd. Kregen nog de boodschap dat wij de volgende morgen om 10.00 uur zouden vertrekken en daarna gaf de Prins ons beiden een hand en gingen wij dolgelukkig op weg naar huis. om het grote nieuws te vertellen. Nu was de familie waar ik in huis was ermee bekend, dat er in Holland zwaar honger geleden werd. Ze hadden verschillende pakketten klaar gemaakt voor als zij de kans kregen naar Holland te gaan. Die moesten wij dan maar meenemen. Van alles wat ik hun had gegeven toe ik uit Duitsland was gekomen was totaal niets gebruikt. "Ja", zeiden ze "Je hebt geen idee hoe een honger er daar heerst, dus moet jij die spullen maar allemaal weggeven in Holland. Die hebben het meer nodig dan wij".

Na lang aandringen van de familie ging ik ermee akkoord dat alle geschenken weer werden teruggegeven, met uitzondering van enkele zeemleren lappen en ik beloofde tevens ervoor zorg te zullen dragen dat de pakketten die zij meegaven voor verschillende Amsterdammers ter bestemder plaatse zouden worden afgeleverd. Van slapen is die nacht niet veel terecht gekomen. Dat was natuurlijk in hoofdzaak van nervositeit, want noch Hans, noch ik konden voorstellen wat er bij onze families aan de hand zou zijn.

De volgende morgen deed de hele familie ons uitgeleide naar de Kloosterkazerne en inderdaad stonden daar enige transportwagens klaar om enige tientallen jongens over de rivieren te transporteren. Natuurlijk spraken wij af dat wij zo spoedig mogelijk met Breda contact zouden opnemen om te vertellen wat er in Amsterdam en Rotterdam aan de hand was. En Hans nam in een andere wagen plaats, want hij moest naar Rotterdam. Ook van Hans nam ik afscheid en ook wij zouden proberen zo spoedig mogelijk weer contact met elkaar te zullen opnemen.

In mijn wagen was een gevarieerd gezelschap, meest soldaten, Amsterdammers, die geen kans hadden gezien Holland te bereiken, enkele gevangenen die weer vrij waren. Iedereen was in soldatenkleden, want bij het instappen werd ons nog gezegd dat het ten strengste verboden was burgers een lift te geven. De normale weg over Gorkum was niet berijdbaar, zodat wij via Tilburg Nijmegen, Arnhem gingen. In Arnhem kregen wij gelegenheid iets te eten in een kantine. In deze stad maakten wij pas kennis met de oorlog, zoals die zich had voorgedaan in Holland. Arnhem was sinds kort bevrijd en zag er zeer luguber uit. In de stad zagen wij alleen een enkele soldaat, maar verder was het ontzetting stil. Midden op de straten lagen meubelen, divan leunstoelen, lampen en van praktisch ieder huis waren de vensters kapot zodat de gordijnen voor zover die er nog hingen, buiten wapperden. Enorm hoe de Duitsers daar huis hadden gehouden. Later hoorden wij, dat voor de moffen Arnhem hadden verlaten, zij wat maar mogelijk was hadden vernield en echt Duits grondig. Ik was in gezelschap van enige jongens door Arnhem gewandeld en menigeen kon zijn tranen niet bedwingen. Wij kregen een smakelijke lunch en wij gingen verder, enorm onder de indruk van de verschikkingen die wij allen mee hadden gemaakt in Arnhem. Voor Nijmegen hadden wij nog controle gehad, want zonder toestemming mocht niemand de zogenaamde rivieren over. De wegen waren ontzettend beschadigd, maar na een anderhalf uur waren wij toch in de buurt van Utrecht. De gewone weg Utrecht-Amsterdam werd ook niet genomen, wij reden richting Hilversum. In Hilversum stapten enige jongens uit de wagens, dat waren bewoners van deze stad en ook enkele Bussummers en bewoners uit Weesp.

En ik was dus nu op voor mij heel bekend terrein. Er werd ons gezegd dat iedereen voor de deur zou worden afgeleverd. Een van onze jongens moest naar de Lekstraat en dat was vlak bij de straat waarvan ik besloten om naar toe te gaan. Toen wij in de Lekstraat waren en die jongen uitstapte, zei ik dat ik niet speciaal naar huis gebracht hoefde te worden, dat was maar een minuut of vijf lopen van de plaats waar wij waren gestopt. Ik stapte dus ook uit en ging bepak en beladen op weg naar mijn vrienden. Er was al een grote oploop om de wagen die gestopt was, maar de jongen was bij zijn huis en ik moest dus naar een andere straat. Tientallen mannen, vrouwen en kinderen versperden mij de weg. Natuurlijk had ik reuze spijt dat ik uitgestapt was, maar dat had ik niet kunnen voorzien. De mensen om mij heen zagen er zo slordig, mager en onverzorgd uit, dat ik medelijden met hen had. Iedereen vroeg mij om eetwaren, sigaretten en ik kon niet van de groep mensen afkomen. Over de enige honderden meters heb ik zeker een half uur gedaan. "Heeft u chocolade voor mijn moeder? Mijnheer ik heb al een half jaar niet meer gerookt, heeft u wat sigaretten voor mij" Een sigaret is al genoeg. Meneer waar komt u vandaag? Ik heb zo'n honger. U kunt mij gelukkig maken met een stuk brood. Zij hielden niet op en ik liep er maar steeds over te denken wat ik die mensen geven kon. Uiteindelijk bereikte ik toch de hoge stoep waar ik moest zijn, maar de hele stoep stond vol mensen en ik kreeg niet de kans naar boven te gaan. Ik riep "Mensen, als u mij doorlaat krijgt u wat van mij, maar dan moet ik eerst naar boven kunnen gaan om iets tevoorschijn te kunnen halen". Na veel

moeite gelukte mij dat, zodat ik bovenaan stond en beneden mij honderden mensen. Ik nam een pak Goldflake van 50 stuks. Maakte dat open en begon aan de uitgestoken handen sigaretten uit te delen. Ik werd bijna platgedrukt tegen de deur. Aan enkele kinderen gaf ik een stuk chocolade en aan een paar vrouwen een stukje zeep. Ik zag kans om bij mijn vrienden aan te bellen, maar de bel ging niet over, zodat ik maar tegen de deur ben gaan schoppen. Na enige minuten werd de deur opengemaakt en stond mijn vriend voor me. Ik gooide allereerst al mijn bagage naar binnen en omhelsde daarna pas mijn vriend. Niemand had zo snel op mij gerekend, want Holland was pas bevrijd en zij wisten niet beter, dan dat ik diep in Duitsland zat. Maar de ontvangst was er niet minder om. Nadat de nodige tranen waren gevallen en ik een beetje tot rust was gekomen, vroeg ik naar mijn kinderen die door mijn vriend door zover bekend waren verzorgd.²⁸⁾ Ik hoorde dat mijn dochtertje in Wassenaar zat en mijn zoontje ergens in Amsterdam Oost. Allereerst wilde ik dus naar mijn zoon. Mijn vriend ging mee. Het was een behoorlijk eind lopen, want een tram of zo iets dergelijks reed niet, dus maar lopen (zonder bagage liep ik op veren). Beschrijven wat er door mij heenging is onmogelijk. Wij gingen een onbekend huis in en toen er open gedaan werd stond ik oog in oog met een voor mij vreemde. Mijn vriend, die familie van de vrouw was, zei direct dat ik de vader van Joop was. De vrouw riep meteen mijn zoon en die vloog mij om mijn nek en begon onstuitbaar te huilen. Ik zei hem dat ik weer terug was en dat ik hem mee zou nemen, enz. Hij bedaarde pas, nadat ik hem een stuk chocolade had gegeven. En wij gingen weer op weg naar mijn vriend's huis. Met de mensen waar mijn zoon ondergedoken was, sprak ik af dat ik een deze dagen wel terug zou komen. Zij begrepen wel dat ik direct met mijn zoon weg wilde en waren al gelukkig met het feit te weten dat wij weer herenigd waren. Er was voor ons beiden slaappleats in het huis. En zowel Joop's als mijn bedje waren gespreid. Ja en nu mijn dochter. Die zat in Wassenaar en dat was niet zo dichtbij, een vijftig kilometers van ons huis. Ik zei dat aan mijn vrienden en die vertelden mij dat er totaal geen verbinding was. Treinen noch bussen reden. De enige oplossing was naar Wassenaar te gaan fietsen. Maar hoe aan een fiets te komen? De fiets van mijn vriend was onberijdbaar en ik besloot op jacht te gaan naar een fiets. Ik ging allereerst naar een oude vriend van mij, die ik in onze buurt wist te wonen. Ook daar werd ik zeer hartelijk ontvangen en ik gaf hen allereerst het pakket af dat ik voor hen had meegekregen van de Bredase familie. Dat konden zij ook best gebruiken en zij waren er zeer dankbaar voor. Ik vroeg naar een fiets, maar ook zij hadden geen bruikbare fiets meer. Maar mijn vriend Piet wist iemand, die ik ook kende, die een prima fiets had, zelfs met luchtbanden. Wij er heen. Ik kende de man en zei hem, dat als hij mij de fiets voor een dag zou lenen, hij daarvoor een doosje sigaretten kon krijgen, een doos van 50 stuks. Dat wist ik toen nog niet, maar voor 50 sigaretten had ik waarschijnlijk zijn hele huis inclusief zijn vrouw kunnen hebben. Ik ging dus om een uur of twee op weg naar het aan mij verstrekte adres in Wassenaar. Het was een hele onderneming omdat ik natuurlijk ten eerste in jaren geen fiets had bereden, maar ook omdat er een behoorlijke storm stond. Maar ik zette toch door. Bij het uitgaan van Amsterdam stonden er een paar wachten van de B.S., maar die hielden mij in uniform niet aan. Vlak achter mij reeds een meisje, die werd wel aangehouden, Zij bleek een inwonster van Rotterdam te zijn, op weg naar huis. Na enig oponthoud mocht zij eveneens door. Op zeker moment fietste zij naast mij en vroeg mij in het Engels waar ik heen ging. Ik zei haar dat zij allereerst Hollands tegen mij kon paren en dat ik naar Wassenaar ging. Dat was dus in dezelfde richting en wij besloten met

28 Herman zal hier ook voor het eerst hebben vernomen dat zijn vrouw weggevoerd is.

vereende krachten verder te gaan. Hard schoten we niet op er was behoorlijk militair vervoer, de weg was zeer slecht, we reden op de snelweg en hadden zware wind tegen. Na een uur of zo gingen wij aan de kant van de weg zitten en begon zij brood uit te pakken. Ik had niets te eten bij mij, maar zij deelde eerlijk. Na een half uurtje weer verder. Er kwam geen eind aan de weg en het was al laat geworden. Ik zei haar dat ik zou proberen onderweg ergens onder te komen, want ik zou het toch niet halen helemaal naar Wassenaar. Zij was het met mij eens. Wij kwamen op de afrit naar Lissen en daar gingen wij van de weg af, want er stond daar een grote boerderij. Een bel zagen wij niet, dus wij gingen een deur in en kwamen in een ruimte (de deel) waar een man stond te werken. Hij keek verbaasd op en vroeg wat hij voor ons kon doen. De man liep mank en vertelde ons, dat hij een schot door zijn hiel had gekregen van een mof. Hij was dus anti-Duits en ik was in geallieerde kleding, dus daarom was hij extra vriendelijk voor ons. Ik ben op weg met mijn vrouw naar Rotterdam zei ik. Nou, dat is nog een heel eind trappen vond de boer. Ja, ik wilde vragen of wij hier kunnen overnachten. Hij ging akkoord en zei er wel bij dat hij alleen maar een eenpersoonsbed ter beschikking had. Het meisje en ik keken elkaar eens aan en accepteerde graag. Wij kregen beiden nog behoorlijk wat te eten. De man was alleen. Brood met ham en eieren en zelfs koffie, voor ons was het een feestmaal. De man vertelde ons nog, hoe hij het schot in zijn been had gekregen. Bij een vordering van koeien had hij een van de soldaten een grote bek gegeven, waarna een ander had geschoten, gericht op zijn benen. Ook wij vertelden onze avonturen, voor zover mogelijk was, want hij had al gezegd zeer verbaasd te zijn dat wij op de fiets waren, want er ging zoveel transport over de weg met auto's. Maar daar zoog ik een punt aan die acceptabel was. Enfin, om een uur of 21.00 gingen wij naar bed. Het meisje en ik hadden een mooie nacht, alhoewel ik eerlijk moet bekennen, dat ik na meer dan twee jaar onthouding er weinig plezier aan beleefde. Maar het liggen in bed alleen, met een knap jong meisje, was al een eersteklas sensatie. 's Morgens kregen wij weer brood met vlees en eieren en gesterkt gingen wij weer op weg. De boer had ons zelfs brood meegegeven voor onderweg, maar dat liet ik het meisje behouden. Na enige uren fietsen met daartussen wat rustperiodes, kwamen wij dan uiteindelijk in Wassenaar aan. Het bleek na informatie, dat ik enige kilometers te ver was doorgereden en dat ik weer terug moest. Wij namen afscheid, het meisje gaf mij haar adres en ik haar het mijne, maar wij hebben elkaar nooit meer teruggezien. Na heel lang zoeken en vragen kwam ik dan eindelijk aan het adres dat mij was opgegeven en waar dus mijn dochter zou zijn. Ik was enorm nerveus en opgewonden. Ik drukte op de bel en enige seconden later werd de deur open gemaakt. En wie stond daar voor mij? Mijn dochter! Het enige wat zij zei was "Pappa!" en ze rende weg,

Mimi Kroonenberg ca. 1940
(collectie Joods Historisch Museum object F001394)

Er kwam een mevrouw naar de deur en die zei "Bent u de vader van Mimi? Wat heerlijk, niet alleen voor u, maar ook voor Mimi". Ik moest natuurlijk binnenkomen. Mimi werd tevoorschijn gehaald en huilde en was moeilijk tot bedaren te brengen. Het duurde niet lang of de vrouw des huizes zat mee te huilen en ook ik kon moeilijk mijn tranen bedwingen. Er kwam nog een andere vrouw bij, die zich eveneens als bewoonster van het huis voorstelde. Een ervan was advocate en van geboorte een Zwitserse. Toevalligerwijze was deze advocate bewindvoester over een Haagse bioscoop, waarvan een Joodse exploitant eigenaar was geweest. De beide dames vroeg ik of zij ermee akkoord gingen dat ik Mimi direct meenam naar Amsterdam en naar haar broertje. Ik vertelde hen tevens dat Mimi's moeder door de Duitsers weggevoerd was. Natuurlijk mag zij direct mee naar Amsterdam, maar wij hadden graag dat u hier mee luncht, dan kunt u eens kennis maken met het voedsel dat wij hier hebben gegeten en nog eten. Ik deed dat en maakte toen voor het eerst in mijn leven kennis met de smaak van bloembollen. Voor mij was het ongelooflijk te horen dat dit dikwijls gegeten werd, want ik kon het niet door mijn keel krijgen. Het was scherp en volgens mij onverteerbaar. Maar ik kreeg ook ander voedsel, dus ging toch niet met honger van tafel. Ik bedankte de beide dames vriendelijk voor alles wat zij voor mijn dochtertje en mij hadden gedaan en beloofde ook daar spoedig terug te zullen keren. Zij hadden mij tijdens mijn verblijf daar veel verteld over de wederwaardigheden van Mimi, hoe zij daar was gebracht door de ondergrondse uit Amsterdam, helemaal onder de luis, verwaarloosd, bij alles wat zij vertelde loog, dat haar buurman een leraar was met een stel dochters, dat zij dus een school had bezocht en later helemaal opgeknapt was. Maar wij gingen er dus vandoor. Wij namen een klein koffertje mee met wat kleren, de rest zou ik pas later op komen halen en ik kreeg een kussentje mee, waarop mijn dochter dan kon zitten achter op de fiets en wij gingen op weg. Ik had nu weliswaar de wind mee, maar het ging toch allemaal heel zwaar. Daarbij kwam nog, dat ik mijn oude bekendheid met fietsen wel kwijt was en zeker met iemand achterop ging het bar langzaam en inspannend. Zo

ongeveer na vijf kilometer waren wij opgeschoten, toen ik een vrachtauto zag staan op de weg, waarvan de chauffeur bezig was onder de kap van een personenwagen te sleutelen. Ik stapte af, want een vrachtwagen zou ons zeker kunnen meenemen met fiets en al en dat zou ik dan proberen. De chauffeur bleek een Canadees te zijn en ik vroeg hem of hij troubles had. Het is al gefixed zei hij. Ik ging eens naar de personenwagen kijken en daarin zaten twee officieren van de Irene Brigade. Wel vond ik er één een bekend gezicht hebben, maar ik durfde niet voor die wagen te blijven staan kijken, En ging weer terug naar de vrachtwagenchauffeur. De deur van de personenauto ging open er stapte iemand uit en kwam naar mij toe. Nu was ik ervan overtuigd dat ik de man kende. Voordat ik iets kon zeggen zei de kapitein tegen mij "Als jij niet Herman zo en zo bent, ben ik een haas". En inderdaad was het een kennis van mij, waarvan een broer bevriend was met een neef van mij en die ik nog beter kende dan hem. Hij was zo verrukt over deze ontmoeting en zeker toen ik hem verteld had dat ik krijgsgevangene was geweest in Duitsland en dat ik nu mijn dochtertje bij me had die ik na twee jaar bij haar onderduikadres had weggehaald. Dat moeten wij vieren. Ik heb in de wagen een kruik echte jenever en die gaan wij openmaken. Glazen, waterglazen, waren er ook en na enige minuten zat ik bij hun in de wagen met een glas jenever en mijn dochtertje op schoot, die een stuk chocolade van ze had gekregen. Wij kletsten natuurlijk wel en het was ze bekend, dat er enorm veel Joodse mensen waren vergast. De chauffeur klopte aan het raam van de wagen en vroeg of een van de heren wilden starten en het lukte allemaal en de motor liep. De kapitein zei direct dat hij ervoor zorg zou dragen dat wij met de fiets meegenomen zouden worden.

Toen hij dat had gezegd tegen de Canadees, had die de fiets al op de wagen gelegd en namen wij hartelijk afscheid van elkaar. Mimi en ook ik kenden ons eigen geluk niet, zo heerlijk vonden wij het nu niet meer op de fiets te hoeven zitten. Met een reuze vaart gingen wij nu op weg naar Amsterdam. Mimi en ik zaten naast de chauffeur. Natuurlijk vroeg hij mij waar ik vandaan kwam en toen ik hem dat verteld had kreeg Mimi al weer chocolade van hem. Hij bracht ons in Amsterdam naar het huis van mijn vriend. Toen ik hem iets wilde geven (sigaretten) weigerde hij en zei dat hij het heerlijk had gevonden ons mee te nemen. Ik moest hem nog de weg wijzen naar Soesterberg, want daar moest hij heen en nam van hem toen eveneens afscheid. Het weerzien van haar broertje was ook weer iets wat ik moeilijk kan beschrijven, maar iedereen was "happy". Wij hadden boven onze eigen kamer gekregen zodat wij gedrieën sliepen. Toen ik naar Duitsland ging waren Mimi en Joop beiden ondergebracht bij iemand van het Leger des Heils, zoals reeds gemeld. Mijn vriend had mij reeds verteld dat hij toen hij daar hun eens was bezoeken, hij Mimi, toen een jaar of acht, bezig zag een heel grote trap te schrobben. Toen Mimi vertelde dat zij dat elke dag moest doen en dat zij alles in het hele huis moest schrobben, zei haar "oom" Wim "Ik haal jullie hier weg, want dat is onmenselijk zwaar werk". Daarna werden zij pas ondergebracht maar niet meer samen; Joop in Amsterdam Oost en Mimi in Wassenaar. Die avond hoorde ik in bed de verhalen van onze heilsoldate. Ongelooflijk klonk het alles in mijn oren. Mijn zoon waterde wel eens in bed en als dat dan gebeurd was had de leidster van het huis mijn zoon in zijn natte ondergoed op zolder gezet, de hele dag in de kou. Niet voorstelbaar wreed was zij voor de kinderen geweest. Mimi moest elke nacht een paar maal haar bed uit.

Om de kinderen te laten plassen (er waren meer bedwatters bij) en werd in het algemeen gebruikt als werkster. En (dat hoorde ik pas later) de verhalen die zij vertelde aan de kinderen zoals "Je moeder gaat altijd uit met de moffen, etc." waren bijna niet voor te stellen. Het eten was abominabel geweest, enfin, beiden hadden daar in een soort hel

geleefd. Die avond in bed nam ik mij voor die vrouw eens te gaan bezoeken en haar de waarheid te zullen zeggen. Ook had zij alle bezittingen van Mimi niet afgegeven toen mijn vriend haar weg had gehaald. Dat was wel niets kostbaars, maar kleding en haar armbandhorlogetje was ook door haar achtergehouden. Ik had dus een prima reden om haar eens op te zoeken. Toen wij een dag of twee misschien drie bij elkaar waren, merkte ik wel dat er zeker voor ons allen niet genoeg te eten verkrijgbaar was. Zelf hadden wij distributiekaarten gekregen, maar veel kon je daar niet op krijgen. Als oud-krijgsgevangene had ik zelfs dubbele distributiekaarten. Natuurlijk kocht ik wat er te koop was en ik bracht zoveel mogelijk eetwaren mee. Ik had bij een kar ook visjes gekocht, katvis voor een hoop geld, maar wij hadden daar toch met z'n allen heerlijk van gesmuld. Ik begreep dat ik daar toch niet te lang in huis kon blijven, alhoewel er uit de mond van mijn vrienden nooit een klacht kwam. Maar ik stelde voor naar Breda te gaan en daar wat eetwaren op de kopt te tikken voor ons allen. Ik ging naar een militair bureau en vroeg daar voor een lift. Ja, ik zou meekunnen naar Brabant, maar gerieflijk zou het niet zijn. Er zou een wagen vertrekken met militaire goederen en als ik daarmee mee wilde mocht ik dat en natuurlijk deed ik dat. Maar het moet gezegd worden, gerieflijk was het niet. De wagen was namelijk helemaal volgeladen met oude helmen en boven op die helmen zat ik. De zitplaatsen voor in de wagen waren voor militairen bezet. Maar na een heel lange reis kwam ik toch in Tilburg aan, verder ging mijn vervoer niet. Bij de uitgang van Tilburg mocht ik met een Amerikaan meerijden tot Breda en zo stond ik enige dagen na mijn vertrek weer voor het huis van mijn Bredase vrienden.

Zij waren natuurlijk stomverbaasd mij zo snel weer terug te zien, met uitzondering van de oude mevrouw die zei "Je komt eten halen". Ik antwoordde bevestigend en zij zei toen dat ik wel de nodige hulp hiervoor zou krijgen. Het hele personeel werd ingeschakeld en na enige dagen had ik een enorme voorraad eetwaren ter beschikking; spek, suiker, kaas, chocolade, enfin, allemaal dingen die in Amsterdam dringend nodig waren.

Nu waren mijn vrienden bevriend met een bakker uit Breda en ook die werd ingeschakeld en toen ik enige dagen later weer terug ging naar Amsterdam, haalde ik eerst bij de bakker een gonjebak volgeladen met witte broden. Die zak was zeer moeilijk te hanteren, maar de moeite waard. Terug naar Amsterdam moest ik liften. Mijn vriend zou met een fiets meegaan tot de weg en bij mij blijven tot ik een wagen had. Bij een uitgang van Breda stond een Amerikaan van de M.P. het verkeer te regelen. Naar hem ging ik toe vertelde hem mijn situatie en vroeg hem of hij een wagen kon aanhouden die mij mee zou nemen. Zo'n M.P. is heer en meester over de transporten. Enige minuten later kwam er een vrachtauto aan en met zijn ogen dirigeerde hij de chauffeur naar de kant van de weg. Die stopte onmiddellijk en de M.P.-er zei hem dat hij mij moest meenemen richting Holland. Akkoord, natuurlijk. Mijn vriend hielp mij opladen. Een zware koffer en de zak vol met broden en ik nam afscheid. Ik bedankte de M.P.-er voor zijn hulp en wij vertrokken. Nu had ik niet geboft, want de wagen waar ik inzat ging niet verder dan Tilburg. Het was ongeveer 16.00 uur toen wij in Tilburg arriveerden. De chauffeur zette mij af voor een bureau van de M.P. Ik ging zwaar beladen het bureau binnen en vroeg aan de eerste de beste M.P.-er die ik binnen ontmoette, of hij een lift naar Holland zou kunnen verzorgen. "Onmogelijk" antwoordde hij, morgen vroeg wel, maar nu is het daarvoor te laat. Wat nu te doen? Ik herinnerde me dat dicht in de buurt van het bureau een bevriende exploitant woonde. Waarschijnlijk had ik wel onderdak kunnen krijgen via de M.P., maar ik vroeg hem of ik ergens kon proberen onderdak te krijgen en mij morgen vroeg in zijn bureau mocht melden om een lift naar Amsterdam te krijgen.

Hij ging akkoord. Ik moest mij om ongeveer 08.00 uur melden. Toen hij mij zag weggaan met mijn bagage vroeg hij of ik nog ver moest. Ik gaf het adres voor zover mij nog bekend was. Ik zal u even laten helpen met sjouwen. Twee M.P.-ers gingen nu met mij mee. Een droeg de koffer en de andere de zak vol broden. Ik hoefde totaal niets te dragen. Het adres was snel gevonden en ik belde aan. Er werd open gedaan door de vrouw van de bioscoop exploitant en die was zeer verheugd mij weer te zien. Natuurlijk kon ik overnachten en er was genoeg te eten. Iedereen van de familie kwam mij verwelkomen. Het was een vrij groot huis en de eigenaars vertelden mij dat zij in de bovenverdieping Poolse soldaten hadden moeten onderbrengen. En die hadden de kamers verschrikkelijk achtergelaten. Niet alleen vervuild, maar alles beschadigd, behang van de muren en stukken uit het hout gehaald. Dus ik moest hun maar niet kwalijk nemen dat ik geen mooie kamer kreeg, enz. Natuurlijk was onderdak voor mij hoofdzaak en ik was de afgelopen jaren wel slechter ondergebracht. Ik kreeg volop te eten en toen ik vertelde dat ik mijn beide kinderen weer terug had gevonden ging de vrouw des huizes maar een kast en haalde een enorm pak chocolade tabletten te voorschijn. Dat is voor uw kinderen, dat zullen zij wel niet teveel krijgen. Met zeer veel moeite kon ik de chocolade onderbrengen in mijn koffer, zo vol met eetwaren was die. Maar het lukte toch wel en de volgende morgen ging ik met behulp van de bioscoopman naar het bureau van de M.P. In een paar minuten kwam er een vrachtauto voor en die zou naar Hilversum gaan. De chauffeur (een Hollander) vertelde mij dat er honderden wagens per dag van Hilversum naar Amsterdam gingen en hij zou wel zorg dragen dat ik in Amsterdam terecht zou komen.

De vrachtwagen was geheel volgeladen, maar mijn bagage werd er nog ingewurmd en ik mocht weer naast de twee chauffeurs zitten. Toen wij voor de brug bij Nijmegen kwamen, werden wij aangehouden een sergeant van de wacht stond daar met een meisje. Hij vertelde dat hij het meisje, zijn verloofde, niet over de grens, de brug kon krijgen omdat de Engelsen die aan de andere kant van de grote brug stonden, haar al enkele malen hadden teruggestuurd met de woorden burgers mogen het pas bevrijde Holland niet in, omdat daar tyfus zou heersen.

Hij zag direct dat ik niet tot het leger behoorde en vroeg mij of ik haar niet mee nog nemen. Zij woonde in Bussum en ik zou altijd aan de andere kant van de brug kunnen zeggen dat het mijn verloofde was. Uiteraard voelde ik daar wel wat voor. Na beraadslaging met de beide chauffeurs van de wagen zou ik het proberen te wagen. Nu was er zeer weinig plaats in de cabine, waarin wij met zijn drietjes waren. De sergeant zei, "Als u bij de Engelsen komt, is het het beste als u haar op schoot neemt, want het moet natuurlijk wel de indruk maken dat zij werkelijk uw verloofde is". Zo gezegd zo gedaan. Ik installeerde het meisje op mijn schoot en wij gingen, nagewuifd door haar echte verloofde. Aan de overkant werden wij weer aangehouden en een Engelsman vroeg wat dat meisje in een militaire wagen deed. Ik vertelde dat zij mijn verloofde was en dat zij al enige maanden aan de andere kant had gezeten. Enfin, ik vertelde het zo mooi, dat het meisje toestemming kreeg om met ons mee te rijden. Het meisje was zeer verheugd en uitte dat door mij te omhelzen. Natuurlijk was het een grote opgave het meisje de hele rit op mijn schoot te houden en wij wisselden meerdere malen van plaats, omdat ik pijn in mijn beden kreeg, maar al met al was het voor het meisje en mij langt geen ongezellige rit geweest. Volgens mij waren wij veel te snel in Hilversum. Hier moesten wij elkaar natuurlijk wel verlaten en ik kuste mijn verloofde roerend ten afscheid. Inderdaad had ik na tien minuten een andere vrachtwagen, die mij mee zou nemen naar Amsterdam, waar ik een uurtje later arriveerde. Ik was vlak bij mijn huis en werd daar enorm ontvangen. Zoveel eetwaren hadden zij in

jaren niet bij elkaar gezien. De kinderen waren natuurlijk heel gelukkig met hun chocolade en ik heb zelfs een brood gebracht naar de benedenburen. Iedereen was dus happy. In Amsterdam werd overal en nog steeds feest gevierd ter ere van de bevrijding. En dikwijls was het voor de deur van het huis waar ik woonde. Iedereen was losgeslagen, de rem was van ieder afgevallen. Ikzelf was nog steeds in soldatenkleren, geen burgerpak was er te krijgen. Later zou ik nog een lap stof op de kop tikken voor een enorm bedrag, het was nog slechte stof ook, maar feest vierde ik dus in soldatenkleren. Soldaten waren in die tijd natuurlijk erg populair, zij werden beschouwd als de bevrijders, alhoewel ik natuurlijk niet debet was een de bevrijding. Maar van buitenaf was dat niet te zien; een soldaat is een soldaat, dus een bevrijder. Veel avontuurtjes heb ik in die tijd gehad. Ik ben zelfs een keer van de fiets afgetrokken op het Rembrandtsplein, alleen maar omdat een vrouw dacht, dat is een soldaat, dus die heeft sigaretten. Inderdaad had ik sigaretten en heb toen op dit beroemde plein sigaretten uitgedeeld. Natuurlijk kwam daarna de bezinning. Ik ontmoette allereerst mijn enig overlevende broer uit ons gezin -zes getrouwde kinderen- waarvan dus alleen een zwager en mijn broer overlevenden waren. Verder was het gehele gezin, inclusief mijn ouders, door de moffen vermoord. Van de zaak die wij achter hadden gelaten was niets meer over.

Na een oproep in de kranten heeft Herman Kroonenberg zich alsnog als gerepatriëerd ex-krijgsgevangene gemeld bij de gemeente. Hij ondertekende op 25 juni 1945 zijn repatriëringsformulier (Nationaal Archief collectie 2.13.98 inv. 135). Nieuwe feiten zijn op dit formulier helaas niet terug te vinden. Wel bevestigt dit formulier de datum van melding in Amersfoort op 29 juni 1943, het correspondentieadres(en latere woonadres van Herman Kroonenberg) in de Rijnstraat 238 II en het adres van het pension in de Linnaeusstraat 201 (waar zijn vrouw 1 week na de melding van Herman haar intrek genomen had en vrijwel direct gevangen werd genomen om te worden afgevoerd naar Sobibor).

MODEL 1

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE LANDMACHT

244B

GEMEENTE: Amsterdam

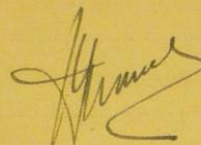
Registrering van gerepatrieerde krijgsgevangenen

1. Datum en aankomst in gemeente.....	<u>13 Mei 1945</u>
2. Naam en voornamen	<u>Kroonenberg, Herman</u>
2a. Wanneer en waar gemeld of gearresteerd?	<u>29 Juni 1943 gemeld te Amersfoort</u>
3. Geboorteplaats en -datum	<u>Amsterdam, 26 Juli 1907</u>
4. Beroeps, Reserve of Dienstplichtig	<u>dienstplichtig</u>
5. Rang en Wapen.....	<u>soldaat 7 R.I.</u>
6. Datum laatste bevordering
7. Onderdeel, waarbij ingedeeld op 15 Mei 1940	<u>Verb.Afd.</u>
8. Functie op dien datum	Stamboeknummer:
9. Diploma's, talenkennis en beroep.....	<u>geen dipl.;Engelsch;vertegenwoordiger</u>
10. Datum van aanvang krijgsgevangenschap	<u>29 Juni 1943</u>
11. Krijgsgevangenkampen, waarin achtereenvolgens verblijf werd gehouden	<u>Fallingbostell Stal.11 B</u>
12. Krijgsgevangennummer	<u>103169</u>
13. Naam en adres naaste familie	<u>W.Bunjes, Rijnstraat 238 II</u>
14. Adres tijdens het buitengewoon verlof	<u>Iinnaeusstraat 201</u>
15. Uitbetaald voorschot	<u>f 100.- te Breda</u>
16. Was de verzorging gedurende de krijgsgevangenschap: goed, middelmatig of slecht ?	<u>slecht</u>
17. Welke werkzaamheden werden aan U opgedragen?	<u>spoorbaanbouwer</u>

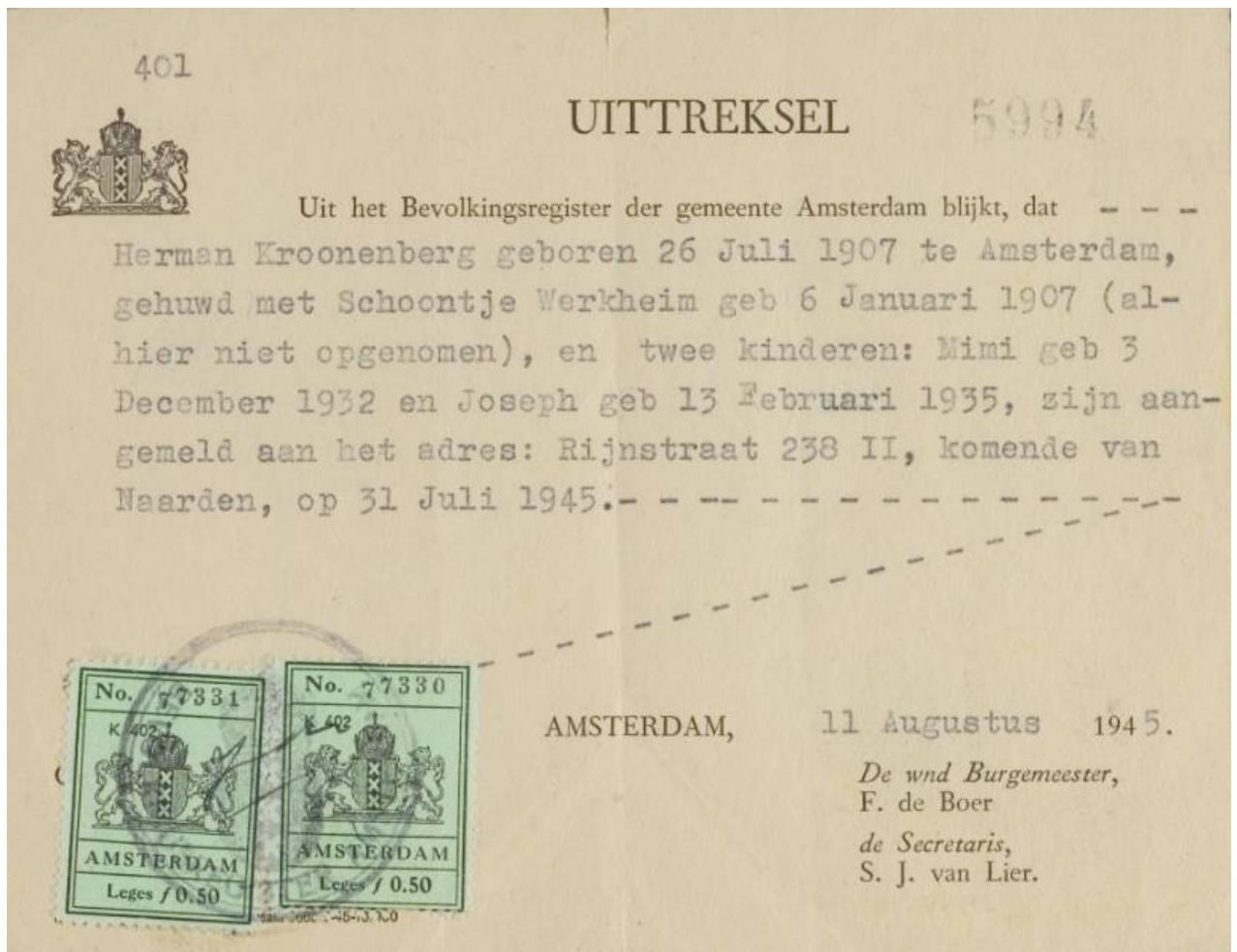
Bij de beantwoording van de vragen 18 tot en met 23 eventueel te vermelden: namen, rangen, leeftijden, adressen.

18. Zijn U sterfgevallen bekend van andere krijgsgevangenen? Datum, oorzaak en plaats van overlijden	Ja bombardeмент Ullzen medio Maart 1945
19. Zijn U gevallen van ernstige ziekten bekend en hoe was de behandeling?	neen
20. Zijn U gevallen bekend van ontvluchting uit krijgsgevangenschap?	ja
21. Zijn U namen bekend van ziek achtergebleven krijgsgevangenen en zoo ja, waar?	neen
22. Zijn U namen bekend van door den vijand vrijgelaten krijgsgevangenen, uit hoofde van hunne politieke gevoelens?	neen
23. Zijn U namen bekend van krijgsgevangenen, die in vijandelijken dienst zijn getreden?	neen
24. Zijn U gevallen bekend van oorlogsmisdaden en overtredingen van de Conventie van Genève?.. Zoo ja, dan wordt U verzocht, met het oog op de bestraffing van oorlogsmisdadigers, een afzonderlijk uitvoerig verslag bij te voegen, onder vermelding van tijd, plaats en omstandigheden der misdaad en de namen, adressen enz. van de verantwoordelijke personen.	neen
25. Hebt U ernstige klachten, omtrent de gedragingen van Uwe mede-krijgsgevangenen ?	neen

Amsterdam, 25 Juni 1945.

Alle mogelijke instanties heb ik afgelopen om ten eerste een huis en ten tweede de nodige dringende behoeften die wij hadden, zoals bijvoorbeeld kleren te verkrijgen, maar heel weinig lukte dat.

Uiteindelijk bleef Herman Kroonenberg met de twee kinderen wonen aan de Rijnstraat 238 II, het adres waarop ook W. Buntjes geregistreerd stond. (collectie Joods Historisch Museum object D005872)

Logisch natuurlijk, omdat er duizenden mensen waren die er net zo voorstonden als ik. Ook het Rode Kruis bezocht ik dikwijls om informatie in te winnen over mijn vrouw en familieleden. Maar ook daar waren duizenden die informatie wilden. Je was al blij als je door iemand ontvangen werd, maar in het begin had je bezoek geen enkel resultaat. Langzamerhand kwamen de lijsten door van mensen die omgekomen waren in de kampen in Duitsland. Maar nooit heb ik daar iemand op kunnen vinden die ik kende of die familie van mij was. Heel veel later kreeg ik het overlijdensbericht van mijn vrouw (Schoontje Kroonenberg-Werkheim), mijn ouders, mijn broers of zusters en andere familieleden.²⁹⁾ In totaal bleken 126 directe familieleden omgekomen te zijn.

²⁹ Schoontje Kroonenberg-Werkheim, geboren op 6 januari 1907 in Amsterdam werd op 16 juli 1943 op 36-jarige leeftijd vermoord in Sobibor.

Ook de leidster van het Leger des Heils heb ik nog opgezocht. Toen ik daar arriveerde zaten er een tiental Leger des Heilssoldaten bij elkaar. De vrouw schrok zich wild toen ik mij meldde. Ja, zei ze jammer dat het zo slecht is verlopen met uw dochter en zoon. Zij had mij meegenomen naar de kamer die vol met mensen zat en vertelde daarbij dat zij mijn kinderen gedurende de oorlog had verzorgd. En toen ze mij vroeg hoe het nu met de kinderen was, antwoordde ik "Niet dankzij u gaat het hen goed". Maar door al de jobstijdingen die ik had gekregen in de afgelopen tijd, was mijn vechtlust wel verdwenen. Ik ging weg, zonder iets gezegd te hebben over de houding die zij in de oorlog tegen mijn kinderen had aangenomen. Bij de deur zei ik nog wel tegen haar, dat ik was gekomen om ruzie met haar te maken en niet om haar te bedanken voor de goede zorgen. "U heeft geluk gehad dat u in zo'n groot gezelschap was, anders had het met u anders afgelopen, dan nu het geval was". Doordat zij wel wist hoe ik mij voelde ging zij nergens op in. Later bij een bezoek van onze Koningin in Amsterdam, zag ik haar nog eens. Zij liep vooraan een groep Leger des Heils soldaten met een vaandel. De huichelaarster!

Veel desillusies heb ik na de bevrijding gehad, maar dat zou een boek op zichzelf kunnen worden. Maar de bedoeling van dit alles was een dagboek te schrijven over mijn tijd, doorgebracht als krijgsgevangene in Duitsland en ik eindig dan ook hiermee, want dit was in die tijd volledig achter mij.....

Herman Kroonenberg is in 1982 overleden.

Pasfoto van Herman Kroonenberg
(Collectie Joods Historisch Museum
object D013086)

10. Namenregister Nederlanders

Berg, Gerard van den kgf 103088.....	40	<i>Locher, Philip kgf. 103372</i>	26
<i>Blok, Joost kgf. 103366</i>	26	<i>Lopes Dias, Abraham kgf. 103225</i>	26
<i>Busnac, Samuel kgf. 103268</i>	26	<i>Monas, Maurits kgf. 103288</i>	26
<i>Cleef, Izak van kgf. 103281</i>	26	<i>Nabarro, Rudolph Gerhard kgf. 103075</i>	26
Cleef, Meyer (Ab) van kgf 103170	20	Pieksma, Hielke (Hans) kgf. 108128.....	60
Fijneman, Cor kgf 108395.....	83	<i>Praag, Arnold van kgf. 103302</i>	26
Hogeveen, Piet kgf 103171	20	Scholten, Jan kgf 108308	86
Jaarsma, Leo kgf. 103208.....	32, 43	Vis, Johan kgf. 103210.....	28, 41, 49
<i>Jacobs, Hartog kgf. 103154</i>	26	<i>Wegloop, Levie kgf. 103367</i>	26
Kalkman, Jan kgf. 103007	35, 41, 49		